

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ӘОЖ 327 (574; 575.2) (043)

Қолжазба құқығында

МУХАМЕТЖАН АҚБОТА ЕРЛІКҚЫЗЫ

**Геосаяси ығысулар жағдайындағы Қазақстан-Қырғызстан қатынастары:
даму мәселелері мен перспективалары**

8D03105 – Халықаралық қатынастар

Философия докторы (PhD)
ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
Қауымдастырылған профессор, PhD
Жекенов Д.К.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Micheal J. Baranick – профессор,
«Ала-Тоо» халықаралық университеті
(Бішкек қ. Қырғыз Республикасы)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР.....	3
КІРІСПЕ.....	4
1 ЕКІЖАҚТЫ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	21
1.1 Халықаралық қатынастар теориясындағы стратегиялық серіктестік және одақтастық қатынастар.....	21
1.2 Екіжақты қатынастарды зерттеудің әдіснамасы және ғылыми зерттелу деңгейі.....	31
1.3 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың құқықтық және деректік негізі.....	43
2 ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ ЕКІЖАҚТЫ ҚАТЫНАСТАРЫ.....	68
2.1 Екіжақты қатынастардың қалыптасу тарихы және негізгі кезеңдері.....	68
2.2 Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастығы.....	81
2.3 Екіжақты қатынастардың негізгі мәселелері және сыртқы ойыншылардың әсері.....	93
3 ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ МЕН ӘЛЕУЕТІ.....	112
3.1 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың қазіргі жағдайы және даму әлеуеті.....	112
3.2 Транскүрлықтық логистикалық жобалар шеңберіндегі Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығы.....	124
3.3 Геосаяси ығысулар жағдайында екіжақты қатынастардың даму перспективалары.....	134
ҚОРЫТЫНДЫ.....	148
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	151
ҚОСЫМША А – Қырғыз Республикасының халықаралық рейтингтердегі көрсеткіштері.....	170

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР

АҚШ – Америка Құрама Штаттары
АӨСШК - Азиядағы Өзара Ықпалдастық және Сенім Шаралары жөніндегі Кеңес
АТҚҚ - Шанхай ынтымақтастық ұйымының Аймақтық терроризмге қарсы құрылымы
БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары
БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы
ДДҰ – Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
ДСҰ – Дүниежүзілік Сауда Ұйымы
ЕАЭО – Еуразиялық Экономикалық Одақ
ЕО – Еуропалық Одақ
ЕҚЫҰ – Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы
ЭЫҰ – Экономикалық ынтымақтастық ұйымы
ЖИ – Жасанды Интеллект
ЖІӨ – Жалпы ішкі өнім
ЖПС – Жалпы преференциялар схемасы
ЖТК – Жалпы туу коэффициенті
ҚР – Қырғыз Республикасы
ҚХР – Қытай Халық Республикасы
ОА – Орталық Азия
СЭС – Су электр станциясы
ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ТМҰ – Түркі Мемлекеттері Ұйымы
ТШИ – Тікелей шетелдік инвестициялар
ҰҚШҰ – Ұлттық Қауіпсіздік туралы Шарт Ұйымы
ХВҚ – Халықаралық Валюта Қоры
ШЫҰ – Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы
ЮНЕСКО – Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі Ұйымы

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық жұмыс геосаяси трансформация жағдайында Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастардың қалыптасу ерекшеліктерін, қазіргі уақыттағы дамуының динамикасын және болашақтағы эволюциясын кешенді талдауға арналған. Диссертациялық зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастарды жүйелі және кешенді зерттеген алғашқы жұмыс болып табылады. Зерттеу жұмысы екі ел арасындағы қатынастарды дәстүрлі екіжақты байланыстар шеңберінде ғана емес, көпдеңгейлі және өзара тәуелді жүйе ретінде қарастырады. Яғни оның экономикалық, институционалдық, көлік-логистикалық, ресурстық және геосаяси өлшемдерін біртұтас аналитикалық кеңістікте біріктіреді. Жұмыста Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара әріптестіктің тарихи қалыптасу кезеңдері, халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастық тетіктері, сауда-экономикалық және инвестициялық байланыстардың құрылымы, трансқұрлықтық көлік дәліздері жүйесіндегі орны, сондай-ақ трансшекаралық су ресурстарын басқару мәселелері жүйелі түрде зерттеледі. Сонымен қатар зерттеуде екіжақты қатынастардың қазіргі кезеңдегі ерекшелігі ретінде интеграциялық процестердің тереңдеуіне қарамастан сақталып отырған құрылымдық алшақтық (асимметрия), логистикалық тәуелділік және ресурстық қайшылықтар талданып, олардың аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікке ықпалы бағаланады. Осы негізде жұмыс Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының дамуын түсіндіретін кешенді ғылыми модель ұсынуға және геосаяси өзгерістер жағдайында екі ел арасындағы ынтымақтастықтың тиімді бағыттарын айқындауға арналған.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі кезеңде халықаралық қатынастар жүйесі терең әрі күрделі трансформация жағдайында дамып отыр. Жаһандық деңгейде геосаяси бәсекелестіктің күшеюі, халықаралық сауда мен өндірістік тізбектердің бұзылуы, ішінара жаңа тізбектердің қайта құрыла бастауы, санкциялық саясаттың кеңеюі және қауіпсіздік архитектурасының өзгеруі мемлекетаралық қатынастардың дәстүрлі үлгілерін қайта қарастыру қажеттілігін туындатуда. Осындай жағдайда мемлекеттердің сыртқы саясаты барған сайын аймақтық деңгейдегі өзара тәуелділік жүйелеріне, көршілер елдермен қарым-қатынастарды тереңдетуге және көпжақты институттар аясындағы ынтымақтастыққа негізделуде. Бұл үрдістер Орталық Азия аймағында да айқын көрініс тауып отыр.

Орталық Азия аймағы қазіргі халықаралық жүйеде тек географиялық кеңістік ғана емес, сонымен қатар стратегиялық ресурстар, көлік-логистикалық дәліздер және геоэкономикалық ықпал үшін бәсекелестік жүретін маңызды аймаққа айналды. Әсіресе Қытай, Ресей, Батыс елдері және басқа да сыртқы ойыншылардың мүдделері тоғысқан жағдайда аймақ мемлекеттері арасындағы ішкі өзара әрекеттестіктің сапасы аймақтық тұрақтылықтың негізгі факторы ретінде алға шықты. Осы тұстан алғанда Қазақстанның сыртқы саясатындағы

басым бағыттарының бірі – Орталық Азияда тұрақты, қауіпсіз және өзара тиімді ынтымақтастық кеңістігін қалыптастыру болып табылады. Бұл бағыт Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында нақты айқындалған [1], онда аймақтық өзара іс-қимылды тереңдету, көршілес мемлекеттермен сенімді серіктестік орнату және экономикалық өзара тәуелділікті күшейту негізгі міндеттердің бірі ретінде белгіленген.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар осы аймақтық саясаттың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Екі ел арасындағы байланыстар тарихи, мәдени және тілдік жақындыққа негізделумен қатар, қазіргі кезеңде стратегиялық сипатқа ие болып отыр. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы одақтастық қатынастар туралы шарттар, стратегиялық серіктестік туралы келісімдер және өзге де екі жақты құқықтық құжаттар мемлекетаралық өзара іс-қимылдың институционалдық негізін қалыптастырады [2,3]. Сонымен қатар, екі елдің Еуразиялық экономикалық одақ, Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және Түркі мемлекеттері ұйымы сияқты халықаралық және аймақтық құрылымдарға бірлесіп қатысуы олардың өзара әрекеттесуін жаңа сапалық деңгейге көтерді. Бұл факторлар Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының тек екіжақты емес, көпдеңгейлі және институционалдық сипатқа ие екенін көрсетеді.

Сонымен бірге қазіргі кезеңде екі ел арасындағы ынтымақтастықтың мазмұны айтарлықтай күрделеніп, оның экономикалық және геоэкономикалық өлшемдері күшейе түсті. Сауда-экономикалық байланыстардың тұрақты өсуі, көлік-логистикалық инфрақұрылымның дамуы, трансқұрлықтық дәліздердің қалыптасуы және шекара маңындағы серіктестіктің кеңеюі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара тәуелділікті күшейтуде. Қазақстанның транзиттік хаб ретіндегі рөлі мен Қырғызстанның аймақтық логистикалық жүйеге қосылуы олардың экономикалық модельдерінің өзара толықтырушы екендігін айқындай алады. Бұл жағдай екі ел арасындағы қатынастарды тек сауда серіктестігі ретінде емес, аймақтық экономикалық жүйенің өзара байланысқан элементтері ретінде қарастыру қажеттігін туындатады.

Дегенмен интеграциялық үдерістердің тереңдеуіне қарамастан, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды бірқатар құрылымдық қайшылықтар сақталуда. Атап айтқанда, сауда байланыстарының асимметриялығы, логистикалық тәуелділік, шекаралық әкімшілік кедергілер және институционалдық үйлесімсіздік мәселелерді екіжақты ынтымақтастықтың тиімділігіне әсер етуде. Сонымен қатар трансшекаралық су ресурстарын пайдалану саласында қалыптасқан «су-энергетикалық дилемма» екі елдің мүдделерінің әртүрлілігін көрсетіп, ресурстық өзара әрекеттестіктің күрделі сипатын айқындайды. Аталған факторлар интеграцияның автоматты түрде тұрақтылық пен үйлесімділікке алып келмейтінін және мемлекетаралық қатынастарды кешенді талдау қажеттігін дәлелдейді.

Қазақстанның стратегиялық құжаттарында көрші мемлекеттермен, оның ішінде Қырғызстанмен трансшекаралық ресурстарды тиімді басқару, көлік-

логистикалық инфрақұрылымды дамыту және экономикалық байланыстарды тереңдету мәселелеріне ерекше назар аударылады. Атап айтқанда, сыртқы саясат тұжырымдамасында су ресурстарын әділ пайдалану, аймақтық көлік дәліздерін дамыту және экономикалық дипломатияны күшейту Қазақстанның негізгі басымдықтары ретінде белгіленген. Бұл міндеттер Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының мазмұнын жаңа деңгейге көтеріп, оларды ұлттық қауіпсіздік пен тұрақты даму стратегиясының маңызды элементіне айналдырады.

Осылайша, зерттеу жұмысының өзектілігі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың қазіргі кезеңдегі күрделі, көпдеңгейлі және қарама-қайшылықты сипатын ғылыми тұрғыдан кешенді талдау қажеттілігімен айқындалады. Бір жағынан екі ел арасындағы интеграция, институционалдық ынтымақтастық және экономикалық байланыстар тереңдеп келеді, ал екінші жағынан, құрылымдық асимметриялар мен ресурстық қайшылықтар сақталуда. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының жаңа теориялық түсіндірмесін талап етеді және олардың даму перспективаларын анықтаудың ғылыми және практикалық маңыздылығын арттырады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – геосаяси ығысулар жағдайында Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастардың қалыптасу эволюциясын, қазіргі даму динамикасын және құрылымдық ерекшеліктерін кешенді талдау негізінде олардың көпдеңгейлі, асимметриялы өзара тәуелді жүйе екендігін негіздеу және екі ел арасындағы ынтымақтастықтың тиімді әрі тұрақты даму бағыттарына ұсыныстар мен болжамдар беру.

Осы мақсатқа жету жолында келесідей міндеттер қойылған:

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекетаралық қатынастарды зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін талдау және халықаралық қатынастар теориялары аясында олардың түсіндірмелік әлеуетін айқындау;

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың қалыптасу кезеңдерін анықтап, олардың эволюциясының негізгі ерекшеліктері мен факторларын жүйелеу;

- екі ел арасындағы саяси, экономикалық және институционалдық өзара әрекеттестіктің негізгі бағыттарын және халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастық тетіктерін кешенді талдау;

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық, инвестициялық және қызметтер саласындағы байланыстардың қазіргі жағдайын бағалап, олардың құрылымдық ерекшеліктері мен асимметриясын анықтау;

- трансқұрлықтық көлік-логистикалық жобалар аясындағы екі елдің ынтымақтастығын зерттеп, олардың геоэкономикалық маңызын және аймақтық интеграциядағы рөлін айқындау;

- геосаяси ығысулар жағдайында Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының даму перспективаларын жүйелеп, олардың көпдеңгейлі өзара тәуелділік моделін негіздеу;

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың тиімділігін арттыруға бағыталған ғылыми негізделген ұсыныстар мен практикалық тетіктерді әзірлеу.

Зерттеу нысаны. Геосаяси ығысулар жағдайында Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қарым-қатынастар.

Зерттеу пәні. Геосаяси ығысулар жағдайында Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы саяси, экономикалық, институционалдық және ресурстық өзара қарым-қатынастардың мазмұны, механизмдері мен даму заңдылықтары.

Зерттеу хронологиясы. Диссертациялық жұмыстың зерттеу хронологиялық шеңбері 1991-2026 жылдар аралығын қамтиды.

Зерттеудің деректік негізі. Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастарды кешенді талдауға мүмкіндік беретін әртүрлі сипаттағы ресми құжаттар, халықаралық ұйымдардың материалдары, статистикалық деректер және ғылыми-теориялық еңбектер құрайды.

Зерттеудің негізгі дереккөздерінің *бірінші тобын* екі мемлекет арасындағы шарттық-құқықтық база құрайды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы келісімдер, стратегиялық серіктестік және одақтастық қатынастар туралы шарттар, сондай-ақ сауда-экономикалық, көлік, энергетика, су ресурстарын пайдалану және шекаралық ынтымақтастық салаларындағы үкіметаралық келісімдер пайдаланылды [4-20]. Бұл құжаттар екіжақты қатынастардың институционалдық негізін және олардың даму бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Бұл құжаттар арасынан 2024 жылы қол қойылған «Одақтастық қатынастарды тереңдету туралы жаңа келісімді» [17] ерекше атап өтуге болады. 2024 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасында одақтастық қатынастарды тереңдету және кеңейту туралы жаңа келісім қабылданды. Бұл құжат 1997 жылғы «Мәңгілік достық туралы шарт» [10] пен 2003 жылғы одақтастық келісімінің жалғасы ретінде қарастырылады және екі мемлекет арасында саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларындағы ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеруді көздейді [7].

Дереккөздердің *екінші тобын* Қазақстан Республикасының ресми стратегиялық және бағдарламалық құжаттары және Қырғыз Республикасының стратегиялық-бағдарламалық құжаттары құрайды. Олардың қатарында Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы, аймақтық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар, көлік-логистика және инфрақұрылымдық даму стратегиялары, сондай-ақ экономикалық дипломатияға қатысты ресми материалдар бар [21-23]. Сонымен қатар, Қырғыз Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамалары құрайды [24-27]. Аталған құжаттар Қазақстанның Қырғызстанмен және жалпы Орталық Азия мемлекеттерімен, Қырғызстанның

Қазақстанмен және жалпы Орталық Азия мемлекеттерімен өзара әрекеттесуінің стратегиялық басымдықтарын айқындауға негіз болды.

Үшінші топқа халықаралық және аймақтық ұйымдардың материалдары жатады. Зерттеу барысында Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуразиялық экономикалық одақ, Еуразиялық экономикалық комиссия, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Ұжымдық Қауіпсіздік туралы Шарт Ұйымы [28-55], сондай-ақ Азия Даму банкі мен Дүниежүзілік Банк сияқты халықаралық қаржы институттарының ресми есептері мен аналитикалық баяндамалары кеңінен пайдаланылды [56-61]. Бұл деректер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды аймақтық және жаһандық контекстте қарастыруға мүмкіндік береді.

Дереккөздердің *төртінші тобын* мемлекет басшыларының ғылыми еңбектері, халыққа жолдаулары және ресми баяндамалары құрайды [62-73]. Бұл дереккөздерде екі ел арасындағы ынтымақтастықтың идеялық негіздері, сыртқы саяси басымдықтары және аймақтық интеграцияға қатысты мемлекет басшыларының ұстанымдары жүйелі түрде көрініс табады. Мәселен Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылғы 2 наурыздағы бірлескен брифингте [68] «екі ел арасында 180-ге жуық келісім бар» екенін атап өтіп, Қырғызстанды «одақтас мемлекет және сенімді серіктес» деп атады. 2024 жылғы 19 сәуірдегі брифингте ол екіжақты сауда көлемін «жақын жылдары 2 млрд АҚШ долларына жеткізу» міндетін нақты қойды [69].

Садыр Жапаров 2021 жылғы «Казинформға» берген сұхбатында [66] «Қазақстан Қырғызстанның негізгі сауда-экономикалық серіктестерінің бірі болып табылады» деп нақты көрсетіп, инвестициялық ынтымақтастықты кеңейту қажеттігін айтты. 2023-2024 жылдардағы ресми кездесулерде С. Жапаров көлік дәліздері, шекаралық сауда және өнеркәсіп кооперациясы бойынша бірлескен жобаларды дамытуға ерекше назар аударды.

Бесінші топты ресми статистикалық деректер құрайды. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасының ұлттық статистика органдарының мәліметтері, сыртқы сауда, инвестициялар, көлік және туризм салалары бойынша статистикалық бюллетеньдер, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың дерекқорлары зерттеудің эмпирикалық базасын қамтамасыз етеді [74-116]. Бұл деректер екі ел арасындағы экономикалық және әлеуметтік байланыстардың нақты динамикасын талдауға мүмкіндік береді.

Осылайша, әртүрлі сипаттағы дереккөздерді кешенді пайдалану Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды объективті және ғылыми тұрғыдан талдауға негіз болады. Зерттеудің деректік негізіне орай кеңейтілген кешенді талдау зерттеу жұмысының бірінші тарауының үшінші бөлімінде қарастырылған.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Зерттеудің «Аймақтық қатынастарды зерттеудің әдіснамасы және ғылыми зерттелу деңгейі» бөлімінде тақырыптың зерттелу деңгейі жан-жақты әрі жүйелі түрде талданған. Сондықтан кіріспеде ықшамдалған сипаттамалық тұрғыдағы зерттелу деңгейі көрсетілген. Аталған бөлімде ғылыми әдебиеттер мазмұны мен әдіснамалық ерекшеліктеріне қарай шартты түрде бірнеше бағытқа жіктеледі: *батыстық, ресейлік, қытайлық*

ғылыми мектептер, сондай-ақ Орталық Азия, қазақстандық және қырғызстандық зерттеушілердің еңбектері. Мұндай классификация зерттеулердің тек географиялық шығу тегіне емес, олардың теориялық ұстанымдары мен зерттеу парадигмаларына негізделеді. Бұл тұрғыда ресейлік және қытайлық ғылыми бағыттардың жеке қарастырылуы олардың Қазақстан мен Қырғызстан үшін геосаяси, геоэкономикалық және институционалдық тұрғыдан айрықша маңыздылығымен түсіндіріледі. Атап айтқанда, Ресей посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық үдерістердің негізгі драйверлерінің бірі ретінде, ал Қытай аймақтағы инфрақұрылымдық және инвестициялық бастамалардың жетекші акторы ретінде екі елдің сыртқы саяси және экономикалық стратегияларына тікелей ықпал етуде. Осыған байланысты аталған ғылыми мектептердің еңбектері Қазақстан-Қырғызстан қатынастарын түсіндіруде ерекше аналитикалық мәнге ие. Сонымен қатар, зерттеу барысында басқа да аймақтық акторлардың, соның ішінде Орталық Азия елдері мен кеңірек аймаққа қатысты еңбектер ескерілгенімен, олар көбіне жалпылама аймақтық деңгейде қарастырылатындықтан, жеке дербес ғылыми бағыт ретінде бөлінбеді. Бұл тәсіл зерттеу тақырыбының мазмұнына сәйкес келетін ғылыми әдебиеттерді жүйелі әрі мақсатты түрде талдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекетаралық қатынастар мәселесі ғылыми әдебиеттерде белгілі бір деңгейде қарастырылғанымен, бұл тақырып бойынша кешенді, жүйелі және арнайы бағытталған зерттеулердің саны шектеулі. Қолда бар ғылыми еңбектердің басым бөлігі Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын зерттеу нысаны ретінде емес, кеңірек аймақтық немесе тақырыптық контексте қарастырады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар Орталық Азиядағы аймақтық саясаттың маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Сондықтан бұл мәселе халықаралық қатынастар, аймақтық қауіпсіздік, экономикалық интеграция және геосаясат тұрғысынан көптеген шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Алайда, ғылыми еңбектерді талдау көрсеткендей, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар көбінесе Орталық Азиядағы аймақтық процестер контекстінде зерттеліп, екі ел арасындағы қатынастардың кешенді талдауы салыстырмалы түрде аз кездеседі.

Батыстық әдебиетте басымдық көбіне геосаясат, сыртқы ойыншылар және аймақтық қауіпсіздікке, ресейлік әдебиетте посткеңестік интеграция мен аймақтық халықаралық қатынастар жүйесіне, қытайлық зерттеулерде транзит, көршілік және Қытай-Орталық Азия байланыстарына, ал жергілікті авторларда көршілік, шекара, экономика және мемлекетаралық практикалық ынтымақтастыққа мән беріледі.

Батыстық зерттеулердің едәуір бөлігі Орталық Азиядағы мемлекетаралық қатынастарды жалпы аймақтық деңгейде талдауға бағытталған. Мұндай еңбектерде аймақ елдерінің өзара әрекеттестігі геосаяси бәсекелестік, аймақтық интеграция және қауіпсіздік мәселелері тұрғысынан қарастырылып,

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыстар осы кең контекстің бір элементі ретінде ғана сипатталады.

Олардың арасынан М.Б. Олкоттың (M.B. Olcott) «Central Asia's Second Chance» атты еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздіктен кейінгі саяси-экономикалық эволюциясы қарастырылып, Қазақстан мен Қырғызстан сияқты мемлекеттердің аймақтық өзара әрекеті кеңірек трансформациялық контексте талданады [117]. Американдық саясаттанушы А. Кули (A. Cooley) өзінің «Great Games», «Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia» еңбегінде Орталық Азиядағы ірі державалардың бәсекесін талдайды [118]. Р. Эллисон (R. Allison) редакциялаған немесе авторлық қатысуымен шыққан «Central Asian Security: The New International Context» еңбегі аймақтағы қауіпсіздік архитектурасын талдайды. Бұл еңбекте Қазақстан мен Қырғызстанның қатынастары ҰҚШҰ, шекаралық қауіпсіздік, аймақтық тұрақтылық және сыртқы державалардың рөлі тұрғысынан түсіндіріледі [119]. Француз зерттеушілері М. Ларюэль (M. Laruelle) мен С. Пейруз (S. Peyrouse) бірлескен «Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development» еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің жаһандану жағдайындағы геосаяси және экономикалық өзгерістерін талдайды [120]. Сонымен қатар, Ф. Старр (F. Starr) еңбектері «The Security Environment of Central Asia» және «Ferghana Valley: The Heart of Central Asia» аймақтық қауіпсіздік және кеңістіктік тұтастығын түсіндіруде маңызды [121].

Ресейлік зерттеушілер. Ресейлік мектептің басты ерекшелігі – ол мәселені посткеңестік кеңістік, интеграция және үлкен Еуразиялық тәртіп тұрғысынан қарастырады. Сондықтан бұл мектеп Қазақстан-Қырғызстан қатынастарын жеке объект ретінде емес, аймақтық халықаралық қатынастар жүйесінің элементі ретінде түсіндіруге көбірек мүмкіндік береді.

Ресейлік ғылыми мектепте А.Д. Богатуров редакциялаған «Международные отношения в Центральной Азии: события и документы» еңбегі ерекше мәнге ие [122]. Д. Тренин бірлескен «Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина» еңбегінде Орталық Азияның ірі державалар арасындағы бәсекелестіктегі орнын талдайды [123].

А. Малащенко өзінің «Центральная Азия: на что рассчитывает Россия?» атты зерттеуінде Ресейдің аймаққа қатысты саясатын, сондай-ақ аймақ елдерінің сыртқы саяси маневрін қарастырады [124]. Ресейлік келесі авторлар Е.А. Иванов және С.М. Малков Қазақстан мен Қырғызстандағы әлеуметтік-саяси тұрақсыздық деңгейіне, қазіргі кездегі екі мемлекеттегі екі мемлекеттегі жағдайға тоқталған. Ғылыми жұмыста Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қарым-қатынасы жайлы кеңірек жазылмағанмен екі мемлекеттің әлеуметтік-саяси құрылымына, сыртқы саясатын жүргізудегі бағдарына салыстырмалы талдау жүргізіп, әлеуметтік-саяси дамуының мүмкін болатын сценарийлеріне болжам жасаған [125].

Қытайлық зерттеушілер. Қытайлық ғылыми зерттеулерде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қарым-қатынастар көбіне жеке дербес екіжақты тақырып ретінде емес, Орталық Азияның геосаясаты, Шанхай Ынтымақтастық

Ұйымы, аймақтық қауіпсіздік, Қытай-Орталық Азия ынтымақтастығы және «Бір белдеу-бір жол» бастамасы аясында талданады. Солардың арасынан арасынан бірнешеуіне тоқтала кетеміз.

Қытайлық зерттеулер ішінде Чжао Хуашэн (Zhao Huasheng) еңбектері аса маңызды. Оның кейінгі мақалаларының бірі «Central Asia in Change amid the New Great Game» - Орталық Азиядағы өзгерістерді жаңа геосаяси бәсеке контекстінде бағалайды [126]. Тағы бір қытайлық зерттеуші Ли Синь (Li Xin) өзінің «Centrel Asia and China's Belt and Road Initiative» атты еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» бастамасы аясындағы геэкономикалық және геосаяси рөлін талдайды. Автордың негізгі зерттеу нысаны Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық стратегиясы, инфрақұрылымдық жобалар және аймақтық интеграция үдерістері болып табылады [127].

Сунь Чжуанчжи (Sun Zhuangzhi) Қытайдағы Орталық Азия зерттеулерінің жетекші өкілдерінің бірі. Пекин университеті жариялаған сұхбат-мақалада оның «ТМД мемлекеттеріндегі «түрлі-түсті революциялар» мәселесін зерттеу» атты еңбегі атап көрсетіледі. Бұл еңбек ТМД кеңістігіндегі, соның ішінде Қырғызстандағы «түрлі-түсті революциялар» феноменін талдайды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың әлсіреу немесе шиеленісу кезеңдерін түсіндіруде Қырғызстандағы ішкі саяси тұрақсыздық шешуші факторлардың бірі болды. Сунь Чжуанчжи Қырғызстандағы билік ауысулары мен саяси толқуларды посткеңестік кеңістіктегі кеңірек саяси өзгерістердің бір бөлігі ретінде қарастырады. Бұл еңбектің көмегімен қазақ-қырғыз қатынастарының кейбір кезеңдердегі ауытқуын тек сыртқы саясатпен ғана емес, ішкі саяси тұрақсыздықтың трансшекаралық әсерімен түсіндіруге болады [128].

Сунь Чжуанчжи келесі бір «Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдайы және Шанхай Ынтымақтастық ұйымының маңызды рөлі» еңбегінде Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдайы және ШЫҰ-ның рөлі қарастырылады [129].

Орталық Азиялық зерттеушілер. Орталық Азиялық зерттеушілердің еңбектерінде екіжақты қатынастар неғұрлым «ішкі аймақтық» көзқараспен қарастырылады. Яғни сыртқы күштер бәсекесінен бұрын көршілік, шекара, су-энергетика және аймақтық сенім тұрғысынан түсіндіреді.

Қазақстандық зерттеушілер. Қазақстандық зерттеушілер арасында Б.К. Султановтың аймақтық жинақтары мен редакциясымен шыққан еңбектер аса маңызды. «Центральная Азия: 1991-2009 гг.» атты еңбек аймақтағы саяси және экономикалық процесстердің негізгі үрдістерін қамтып, Қазақстанның Орталық Азиядағы орны мен көршілерімен қатынасын тарихи-салыстырмалы тұрғыда көрсетеді [130].

Зерттеушілердің арасынан М.Т. Лаумулин Орталық Азия мемлекеттерінің қарым-қатынастарына, жалпы тәуелсіз ел болып қалыптасу кезеңіне өте кең тоқталған [131].

Қазақстандық зерттеуші Е.Т. Карин өз еңбегінде Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы геосаяси рөлі мен аймақтық интеграциялық үдерістердегі орнын жан-жақты талдайды. Автор аймақтағы мемлекетаралық қатынастарды

тарихи, саяси және экономикалық факторлардың өзара ықпалдастығы арқылы қарастырады [132,133].

Келесі зерттеуші С.М. Акимбековтің еңбегінде Орталық Азия аймағы халықаралық саясаттың маңызды геосаяси кеңістігі ретінде сипатталады. Автордың пікірінше, бұл аймақтың стратегиялық маңызы оның географиялық орналасуына, энергетикалық ресурстарға және көлік-логистикалық әлеуетіне байланысты [134].

Орталық Азия аймағындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерді зерттеуде Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің ғалымдарының еңбектері маңызды орын алады. Зерттеушілер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара байланыстарды аймақтық интеграция мәселелері тұрғысынан дәйектеген және Орталық Азия елдерінің тарихи-мәдени қатынастарын жан-жақты салалар бойынша қарастырған.

К.И. Байзакова еңбектеріне сүйенсек, автор Орталық Азиядағы (оның ішінде Қазақстан мен Қырғызстандағы) аймақтық дамуды интеграция деңгейімен тікелей байланыстырады, бір жағынан, аймақта экономикалық әлеует, географиялық жақындық және ортақ тарихи-мәдени негіз сияқты біріктіруші факторлар жеткілікті, бұл мемлекеттердің өзара тәуелді жүйе екендігін көрсетеді. Екінші жағынан, саяси үйлесімнің әлсіздігі, сыртқы күштердің ықпалы және ұлттық мүдделердің басымдығы аймақтық ықпалдастықты тежейді [135]. Автор АСЕАН тәжірибесін мысалға ала отырып, Орталық Азияда да кезең-кезеңімен дамитын, институционалдық тұрғыдан нығайтылған интеграция моделін қалыптастыру қажет деп есептейді. Ал Қазақстанды салыстырмалы түрде жетекші рөлдегі мемлекет, Қырғызстанды интеграцияға көбірек тәуелді серіктес ретінде қарастырады. Соның нәтижесінде аймақтың тұрақты дамуы экономикалық саясатты үйлестіру, саяси сенімді арттыру және аймақтық кооперация механизмдерін күшейтуге тәуелді деген қорытынды жасайды [136].

Ф.Т. Кукеева «New Trends in Regional Integration and Their Impact on the Countries of Central Asia» мақаласында Орталық Азия елдерінің дамуы қазіргі халықаралық жүйедегі аймақтық интеграция үдерістерімен тығыз байланысты екені көрсетіледі [137]. Сонымен қатар, келесі зерттеулерінде Ф.Т. Кукеева Орталық Азияны жаңа геосаяси жағдайда стратегиялық маңызы артқан, бірақ сыртқы күштердің ықпалына осал аймақ ретінде қарастырады [138].

«Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы» мақаласында К.С. Мухтарова, К.Н. Макашева және Е.С. Чукубаев Орталық Азия елдерінің қазіргі даму жағдайын кешенді түрде талдай отырып, аймақта экономикалық өсім әлеуеті бар болғанымен, оның толық жүзеге асуына бірқатар құрылымдық мәселелер кедергі келтіретінін көрсетеді [139].

«Migration processes in Central Asia: Main directions and key issues of regional system» еңбегінде Л.Ф. Деловарова Орталық Азиядағы көші-қон үдерістерін аймақтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады [140]. Ал «Some theoretical and practical aspects of regional integration in Central Asia. Assessing the potential for economic cooperation» мақаласында Л.Ф. Деловарова

және А.А. Ермекбаев Орталық Азиядағы интеграциялық процестердің теориялық және практикалық негіздерін талдай отырып, аймақ елдерінің экономикалық ынтымақтастыққа әлеуеті жоғары екенін көрсетеді [141].

Сонымен қатар Г.С. Байкушикова, К. Турсынбек Орталық Азиядағы аймақтық интеграция мен экологиялық қауіпсіздік өзара тығыз байланысты үдерістер ретінде қарастырылады. «Regional integration of the countries of Central Asia and environmental problems» мақаласында авторлар аймақтағы экологиялық мәселелер (су ресурстарының тапшылығы, экожүйенің бұзылуы, трансшекаралық ластану) мемлекеттердің жеке деңгейде шешуіне келмейтінін атап өтіп, оларды тиімді еңсеру үшін аймақтық интеграцияны күшейту қажет екенін негіздейді. Яғни, экологиялық қауіпсіздік ынтымақтастықтың негізгі қозғаушы факторларының бірі ретінде қарастырады [142].

Ал «The role of regional cooperation in ensuring the environmental safety of Central Asian countries» мақаласында Н.А. Проданова, К.С. Мухтарова, Г.С. Байкушикова, К.А. Турсынбек тереңдете отырып, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мемлекетаралық кооперацияның нақты тетіктеріне назар аударады [143].

Орталық Азия мен Қытай арасындағы қатынастарды Д.К. Жекенов өз еңбектерінде зерттеген. Автор қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты «Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясында талдай отырып, аймақтың геостратегиялық маңызының артқанын көрсетеді. «Regional security collaboration between Central Asia and China contemporary challenges and future prospects» мақаласында бұл ынтымақтастықтың көпқырлы сипатқа ие екенін атап көрсетеді [144]. Келесі «China and Central Asian Countries' Cooperation in the Sphere of Security: Religious Aspects and Beyond» еңбегінде Д.К. Жекенов Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты, әсіресе діни фактор тұрғысынан талдайды [145].

Қазақстандық зерттеулердің көбі қауіпсіздік, экономика, аймақтық интеграция, көші-қон, Қытай факторы және көпвекторлы саясат мәселелесін алға қояды. Сондықтан бұл зерттеулерден алынған еңбектер қазақ-қырғыз қатынастарының сыртқы ортасын және Қазақстан мүддесі тұрғысынан бағасын көрсетеді.

Сонымен қатар ғылыми әдебиеттерде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулер де кездеседі. Атап айтқанда, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық, ғылыми-білім беру байланыстары немесе ақпараттық өзара әрекеттестік мәселелері бойынша еңбектер бар [146-149]. Алайда, бұл зерттеулер көбіне нақты бір сала шеңберінде жүргізіліп, екіжақты қатынастардың толыққанды жүйелік бейнесін ашып бере алмайды.

Қырғызстандық зерттеушілер. Қырғызстандық белгілі дипломат әрі саясаттанушы М. Иманалиев өзінің «Очерки о внешней политике Кыргызстана» атты еңбегінде Қырғызстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі сыртқы саясатының негізгі бағыттарын талдайды [150].

Саясаттанушы Н. Омаров «Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху стратегической неопределенности» атты монографиясында Қырғызстанның сыртқы саясатының қалыптасу ерекшеліктерін зерттейді [151]. Қазақстан мен Қырғызстанның арасындағы 1991-1998 жылдар аралығындағы дипломатиялық қарым-қатынасына У.Ж. Мамытов тоқталған [152]. А.М. Джумагулов өз мақаласында Қырғыз Республикасының халықаралық-құқықтық саясаты халықаралық қатынастар саласын құқықтық қамтамасыз ету саласындағы көптеген мәселелерін шешуге бағытталу қажет екенін және жұмыс күшін экспорттаушы Қырғызстан үшін де, аймақтағы көшбасшы жұмыс күшін қабылдаушы Қазақстан үшін де көші-қон мәселелерін шешу халықаралық ынтымақтастықтың экономикалық және әлеуметтік салаларында осы саясатты іске асырудың стратегиялық және басым бағыты болып табылатынын атап айтты [153].

Келесі Қырғызстандық зерттеуші А. Шаршенованың еңбектері Орталық Азиядағы саяси үдерістерді, әсіресе сыртқы акторлардың (ЕО, Ресей, Қытай) ықпалын талдауға бағытталған. Ғалымның негізгі еңбектерінде посткеңестік кеңістіктегі демократияны ілгерілету саясатына және оның тиімділігі қарастырылады [154,155].

Кейбір еңбектерде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы дипломатиялық немесе саяси байланыстардың жекелеген қырлары қарастырылғанымен, олар көбіне тар тақырыптық бағытта немесе белгілі бір кезеңдік оқиғалар аясында зерттеледі. Бұл жұмыстар екі ел арасындағы қатынастардың жекелеген элементтерін түсіндіруге мүмкіндік бергенімен, олардың көпдеңгейлі және өзара тәуелді жүйе ретіндегі табиғатын толық ашпайды.

Осылайша, қолда бар ғылыми әдебиеттерді талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды кешенді, құрылымдық және теориялық тұрғыдан жүйелі зерттеу жеткілікті деңгейде қалыптаспағанын көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, екі ел арасындағы өзара әрекеттестікті экономикалық, институционалдық, логистикалық және ресурстық факторлардың өзара байланысы негізінде тұтастай қарастыратын интегративті ғылыми тәсілдер жеткіліксіз.

Осы тұрғыдан алғанда, аталған диссертациялық зерттеу Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын дербес зерттеу нысаны ретінде қарастырып, оларды көпдеңгейлі, асимметриялы өзара тәуелді жүйе ретінде кешенді талдауға бағытталған. Бұл зерттеу тақырыптың зерттелу деңгейіндегі аталған олқылықтың орнын толтыруға және ғылыми әдебиеттердегі теориялық және қолданбалы бағыттарды толықтыруға арналған.

Зерттеудің теориялық негіздері. Зерттеудің теориялық негізін халықаралық қатынастар теориясының негізгі бағыттары құрайды. Атап айтқанда, жұмыс барысында реализм, неореализм теориялары мемлекеттердің ұлттық мүдделері мен қауіпсіздік факторларын түсіндіруде, либералдық институционализм халықаралық институттар мен интеграциялық процестерін рөлін айқындауда, ал аймақтық интеграция теориялары мемлекетаралық өзара

әрекеттестіктің даму заңдылықтарын талдауда әдіснамалық база ретінде пайдаланылды.

Реалистік және неореалистік тәсілдер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды аймақтық қауіпсіздік, күштер балансы және ұлттық мүдделер тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді [156-161]. Бұл бағыттар екі елдің сыртқы саяси стратегияларындағы прагматикалық ұстанымдарды және геосаяси факторлардың ықпалын түсіндіруде маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар либералдық институционализм теориясы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың институционалдық өлшемін талдауға негіз болды [162-164]. Бұл тәсіл халықаралық және аймақтық ұйымдардың, соның ішінде интеграциялық құрылымдардың мемлекетаралық ынтымақтастықты дамытудағы маңызын көрсетуге мүмкіндік береді.

Екіжақты қарым-қатынастардың теориялық негізін тереңірек талдау үшін конструктивизм теориясы аса маңызға ие, себебі ол мемлекетаралық өзара әрекеттестікті тек материалдық факторлармен шектемей, әлеуметтік және идеялық құрылымдар арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді [165-167]

Аймақтық интеграция теориялары, өз кезегінде, екі ел арасындағы экономикалық, көлік-логистикалық және институционалдық байланыстардың дамуын кешенді түрде қарастыруға жағдай жасайды [168,169]. Бұл теориялар мемлекеттердің өзара тәуелділігінің күшеюін, функционалдық ынтымақтастықтың тереңдеуін және интеграциялық процестердің ішкі қайшылықтарын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында классикалық халықаралық қатынастар теорияларының әмбебаптығына қатысты сын тұрғысынан қарау ұстанымы да ескерілді. Атап айтқанда, батыстық теориялық парадигмалардың көбіне әмбебап сипатта ұсынылуына қарамастан, олардың Орталық Азия сияқты ерекші тарихи-өркениеттік және геосаяси кеңістіктердің спецификасын толық ашып бере алмайтыны байқалды. Осыған байланысты зерттеуде аймақтық ерекшеліктерді ескеретін теориялық пайымдауларды қолдануға ұмтылыс жасалды. Бұл тұрғыда Орталық Азияға тән саяси мәдениет, посткеңестік трансформация, бейресми институттардың рөлі, ресурстық өзара тәуелділік және көршілес мемлекеттер арасындағы дәстүрлі байланыстар сияқты факторлар ескеріліп, классикалық теориялар аймақтық контекстке бейімделе отырып пайдаланылды [170]. Мұндай тәсіл зерттеу нысанын тек жалпы теориялық үлгілер арқылы емес, аймақтық шынайылықпен ұштастыра отырып талдауға мүмкіндік береді.

Осылайша, аталған теориялық тәсілдердің үйлесімді қолданылуы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды көпдеңгейлі, динамикалық және өзара тәуелді жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беріп, зерттеудің ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері. Зерттеудің әдіснамалық негізі кешенді сипатқа ие болып, Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы қатынастарды көпдеңгейлі және динамикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістерінің үйлесімді қолданылуына негізделеді. Сонымен қатар, екіжақты қатынастардағы

ең негізгі жетекші фактор сауда-экономикалық қатынастарына негізделетіндіктен, тек саяси ғылымдардың ғана емес пәнаралық деңгейдегі әдістер қолданылған.

Зерттеу барысында *жүйелік талдау* әдісі негізгі әдіснамалық құралдардың бірі ретінде пайдаланылып, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар өзара байланысты элементтерден тұратын тұтас жүйе ретінде қарастырылды. Бұл әдіс екі ел арасындағы саяси, экономикалық, институционалдық және ресурстық байланыстардың өзара ықпалдастығын және олардың ішкі құрылымдық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік берді.

Деңгейлік-салалық талдау әдісі арқылы екі жақты қатынастардың негізгі даму бағыттарына кешенді баға берілді. Бұл әдіс макро, мезо және микро деңгейлерді, сондай-ақ әртүрлі салаларды бірге қарастыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде құрылымдық байланыстарды, басым бағыттарды және мемлекетаралық өзара іс-қимылдағы маңызды үрдістерді анықтауға болады. Осы тәсілді қолдану нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардағы маңызды бағыттары ретінде логистика және су-энергетикалық мәселелер айқындалды.

Тарихи-хронологиялық әдіс Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының қалыптасу кезеңдерін, олардың эволюциясын және әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктерін анықтауда қолданылды. Бұл тәсіл екіжақты қатынастардың даму логикасын кезеңдік тұрғыдан жүйелеуге және олардың трансформациясын айқындауға мүмкіндік береді.

Салыстырмалы әдіс Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара әрекеттестіктің әртүрлі бағыттарын талдауда, сондай-ақ олардың аймақтық және халықаралық контексттегі орны мен ерекшеліктерін анықтауда пайдаланылды. Бұл әдіс екі елдің даму модельдерін, интеграциялық үдерістерге қатысу ерекшеліктерін және өзара тәуелділік деңгейін салыстыра отырып бағалауға мүмкіндік береді.

Контент-талдау әдісі ресми құжаттарды, стратегиялық бағдарламаларды, халықаралық ұйымдардың материалдарын және ғылыми әдебиеттерді талдау барысында қолданылып, зерттеліп отырған мәселенің мазмұндық және концептуалдық ерекшеліктерін анықтауға жағдай жасады. Сонымен қатар *институционалдық талдау* әдісі халықаралық және аймақтық ұйымдардың Қазақстан мен Қырғызстан қатынастардағы рөлін бағалауға мүмкіндік берді.

Осылайша, аталған әдістердің кешенді және өзара толықтырушы түрде қолданылуы зерттеу нысанын жан-жақты қарастыруға, оның құрылымдық ерекшеліктерін ашуға және ғылыми тұрғыдан негізделген қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастарды дәстүрлі екіжақты байланыстар шеңберінде ғана емес, оларды көпдеңгейлі, күрделі және асимметриялы өзара тәуелді жүйе ретінде алғаш рет кешенді қарастырумен айқындалады.

Зерттеу барысында алғаш рет Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының құрылымдық моделі ұсынылып, оның негізгі элементтері ретінде экономикалық асимметрия, институционалдық интеграция, көлік-логистикалық тәуелділік, ресурстық өзара байланыс (су-энергетикалық жүйе) және геосаяси бейімделу факторларының өзара ықпалдастығы негізделді.

Жұмыста интеграциялық үдерістердің дамуына қарамастан, екі ел арасындағы қатынастарда сақталып отырған құрылымдық қайшылықтардың табиғаты ашылып, интеграцияның автоматты түрде тұрақтылық пен үйлесімділікке алып келмейтіні ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Сонымен қатар зерттеуде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық байланыстардың асимметриялы сипаты мен функционалдық толықтырушы моделі айқындалып, олардың аймақтық геоэкономикалық жүйедегі рөлі жаңа қырынан қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде көлік-логистикалық ынтымақтастықтың екі ел арасындағы қатынастарды дамытудың негізгі драйверлерінің бірі ретінде рөлі негізделіп, Қазақстанның транзиттік хаб, ал Қырғызстанның аймақтық логистикалық жүйедегі функционалдық буын ретіндегі орны анықталды.

Жұмыста трансшекаралық су ресурстарын пайдалану мәселелері «су-энергетикалық өзара тәуелділік» тұжырымдамасы аясында қарастырылып, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ресурстық қайшылықтардың құрылымдық сипаты мен олардың аймақтық қауіпсіздікке ықпалы талданды. Сонымен қатар геосаяси өзгерістер жағдайында Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының даму перспективалары негізделіп, олардың тиімділігін арттыруға бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірленді.

Зерттеудің теориялық және қолданбалы (практикалық) маңызы. Зерттеудің теориялық маңыздылығы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастарды талдауда жаңа концептуалдық тәсілдің ұсынылуымен айқындалды. Жұмыста екі ел арасындағы өзара әрекеттестік дәстүрлі екіжақты байланыстар шеңберінде ғана емес, көпдеңгейлі және асимметриялы өзара тәуелді жүйе ретінде қарастырылып, оның құрылымдық элементтері мен ішкі заңдылықтары негізделеді. Бұл тәсіл халықаралық қатынастар теориясын аймақтық деңгейде дамытуға, сондай-ақ Орталық Азиядағы мемлекетаралық қатынастарды түсіндірудің теориялық құралдарын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері классикалық халықаралық қатынастар теорияларын аймақтық контекстке бейімдеу қажеттігін негіздеп, Орталық Азияға тән саяси, экономикалық және институционалдық ерекшеліктерді ескеретін ғылыми тәсілдердің маңыздылығын көрсетеді. Ұсынылған көпдеңгейлі өзара тәуелділік моделі аймақтық интеграция, геосаясат және мемлекетаралық ынтымақтастық мәселелерін зерттеуде теориялық база ретінде қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын қалыптастыру мен жетілдіруде, сондай-ақ Қырғыз Республикасымен екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты

дамытуда қолдану мүмкіндігімен анықталады. Атап айтқанда, зерттеу қорытындылары көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту, трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқару, сауда-экономикалық байланыстарды әртараптандыру және аймақтық интеграциялық процестерді жетілдіру бағыттарында нақты ұсыныстар әзірлеуге негіз бола алады.

Сонымен бірге зерттеу нәтижелері мемлекеттік органдардың, халықаралық және аймақтық ұйымдардың, сондай-ақ сараптамалық және ғылыми-зерттеу орталықтарының қызметінде қолданбалы мәнге ие. Жұмыс материалдарын жоғары оқу орындарында халықаралық қатынастар, аймақтану және геосаясат пәндері бойынша оқу процесінде, арнайы курстар мен оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеуде пайдалану мүмкіндігі бар.

Осылайша, зерттеу жұмысы теориялық тұрғыдан ғылыми білімді толықтырып қана қоймай, практикалық тұрғыдан Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды тиімді дамытуға бағытталған шешімдер қабылдауға негіз бола алады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекетаралық қатынастар көпдеңгейлі және асимметриялы өзара тәуелді жүйе ретінде қалыптасқан. Бұл тұжырым екі ел арасындағы қатынастардың тек екіжақты саяси байланыстармен шектелмей, экономикалық, институционалдық, көлік-логистикалық және ресурстық деңгейлерде қатар дамитынын көрсетеді. Сонымен қатар экономикалық әлеует пен инфрақұрылымдық мүмкіндіктердің әркелкілігі олардың өзара әрекеттестігінің асимметриялы сипатын айқындайды.

2) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы интеграциялық ынтымақтастықтың тереңдеуіне қарамастан, құрылымдық қайшылықтар сақталып, интеграция тұрақтылықтың автоматты кепілі бола алмайды. Екі елдің ЕАЭО, ҰҚШҰ және басқа да ұйымдар аясындағы өзара әрекеттестігі институционалдық негізді күшейткенімен, саудадағы теңсіздік, әкімшілік кедергілер және саяси факторлар толық жойылмай отыр. Бұл интеграцияның көп жағдайда формалды және әркелкі әсер ететінін дәлелдейді.

3) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық өзара әрекеттестік асимметриялық өзара тәуелділік пен функционалдық толықтырушы модель негізінде дамуда. Қазақстанның өндірістік, қаржылық және транзиттік мүмкіндіктері мен Қырғызстанның қызмет көрсету, туризм және аймақтық саудадағы рөлі олардың экономикаларының өзара толықтырушы сипатын қалыптастырады. Алайда бұл модельде тәуелділік деңгейі тең емес, бұл өз кезегінде қатынастардың тұрақтылығына әсер ететін фактор болып табылады.

4) Көлік-логистикалық және транзиттік дәліздер Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарында тиімді үйлестірілген жағдайда біріктіруші, ал үйлестірілмеген жағдайда бәсекелестік пен алшақтатушы факторға айналуы мүмкін. Қазіргі кезеңде аймақтағы жаңа инфрақұрылымдық жобалар, соның ішінде «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» теміржолы сияқты бастамалар, аймақтық көлік жүйесінің конфигурациясын өзгертіп отыр. Мұндай жобалар өзара келісілген жағдайда синергиялық әсер берсе, үйлестірілмеген жағдайда

транзиттік ағымдардың қайта бөлінуіне, экономикалық бәсекелестіктің күшеюіне және мемлекетаралық қатынастардағы шиеленіс элементтерінің пайда болуына алып келуі мүмкін.

5) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың тұрақтылығы мен тиімділігі ресурстық өзара тәуелділікті, әсіресе су-энергетикалық факторларды келісілген түрде реттеу деңгейіне тікелей тәуелді. Траншекаралық су ресурстары екі ел арасындағы стратегиялық маңызы бар фактор болып табылады, өйткені Қырғызстанның гидроэнергетикалық мүдделері мен Қазақстанның ауыл шаруашылығы қажеттіліктері арасында объективті қайшылық бар. Осы қайшылықтарды институционалдық және келіссөздік тетіктер арқылы тиімді реттеу аймақтық тұрақтылықтың маңызды шарты болып табылады.

Зерттеу апробациясы. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері ғылыми конференциялар мен дөңгелек үстелдерде баяндалып, ғылыми қауымдастық тарапынан талқылаудан өтті. Атап айтқанда, диссертацияның жекелеген бөлімдері мен тұжырымдары халықаралық және республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда ұсынылып, олардың нәтижелері бойынша тиісті ғылыми пікірлер мен ұсыныстар ескерілді.

Сонымен қатар зерттеу тақырыбы бойынша автордың ғылыми мақалалары жарияланып, оларда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылды. Аталған жарияланымдарда зерттеудің негізгі нәтижелері мен ғылыми жаңалығы көрініс тапты. Атап айтар болсақ зерттеу нәтижелері негізінде 8 ғылыми зерттеу жарияланды. Оның ішінде 4 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі ұсынған отандық ғылыми басылымдарда, 1 мақала – SCOPUS дерекқорына енгізілген халықаралық журналда, 1 мақала – халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағында, 1 монография тарауы және Қырғыз Республикасына арналған 1 жылдық жинақ жарияланды.

Зерттеу жұмысының негізгі қағидалары мен қорытындылары жоғары оқу орындарының оқу процесінде, атап айтқанда халықаралық қатынастар, аймақтану және геосаясат пәндері аясында қолданылып, олардың оқу-әдістемелік маңыздылығы апробацияланды.

Осылайша, диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері ғылыми ортада талқыланып, теориялық және қолданбалы тұрғыдан өзектілігі мен негізділігін растады.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес қалыптастырылған және кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Кіріспе бөлімде зерттеу тақырыбының өзектілігі негізделіп, жұмыстың мақсаты мен міндеттері, зерттеу нысаны мен пәні, теориялық және әдіснамалық негіздері, ғылыми жаңалығы, теориялық және практикалық маңызы, сондай-ақ қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар айқындалды.

Бірінші тарауда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылып, тақырыптың зерттелу деңгейіне талдау жасалды. Сонымен қатар мемлекетаралық қатынастарды түсіндірудегі негізгі теориялық тәсілдер жүйеленіп, зерттеудің концептуалдық негізі қалыптастырылады.

Екінші тарауда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың қалыптасу кезеңдері мен даму динамикасы талданып, олардың саяси, экономикалық және институционалдық өзара әрекеттестігінің негізгі бағыттары қарастырылады. Сондай-ақ халықаралық және аймақтық ұйымдар аясындағы ынтымақтастықтың ерекшеліктері айқындалады.

Үшінші тарауда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың қазіргі жағдайы мен негізгі үрдістері талданып, сауда-экономикалық, көлік-логистикалық және ресурстық өзара әрекеттестіктің ерекшеліктері зерттеледі. Сонымен қатар геосаяси өзгерістер жағдайында екі ел арасындағы ынтымақтастықтың даму перспективалары негізделеді.

Қорытынды бөлімде зерттеу нәтижелері жинақталып, негізгі ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстар беріледі.

Жалпы диссертация жұмысының көлемі – 180 бет.

1 ЕКІЖАҚТЫ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Халықаралық қатынастар теориясындағы стратегиялық серіктестік және одақтастық қатынастар

Халықаралық қатынастар теориясында мемлекеттер арасындағы стратегиялық серіктестіктер мен одақтар маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Стратегиялық серіктестіктер – бұл негізгі саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларын қамтитын мемлекеттер арасындағы ұзақ мерзімді институционалды ынтымақтастық. Бұл ұғымдарды нақтылау үшін алдымен классикалық және қазіргі халықаралық қатынастар теорияларына тоқталу қажет.

Реализм тұрғысынан мемлекеттер өздерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін одақтар құрады. Бұл тұжырымдаманы Х. Моргентау (H. Morgenthau) өзінің «Politics Among Nations» атты еңбегінде сипаттаған. Ол мемлекеттердің басты мақсаты – билік пен қауіпсіздікті сақтау деген қорытындыға келеді.

«Ұлттар арасындағы саясат» (Politics Among Nations) ғылыми еңбегінің екінші басылымының бірінші тарауына Х. Моргентау «Саяси реализмнің алты қағидасы» бөлімін енгізген. Еңбектегі алты қағиданың негізгі сипаттамалары төмендегідей:

1. Саяси реализм саясаттың, жалпы қоғам сияқты, адам табиғатынан туындайтын объективті заңдармен реттелетінін мойындайды;
2. Саяси реализмнің негізгі бағыты – билік анықтайтын қызығушылық ұғымы. Бұл саясат саласына ұтымды тәртіпті енгізеді және саясатты теориялық тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді. Жақсы сыртқы саясат тәуекелдерді азайтып, пайданы барынша арттыруы керек;
3. Реализм қызығушылықтың сипаты сыртқы саясат қалыптасатын мәдени контекстке байланысты өзгеретінін көрсетеді. Сондықтан ол «билік ретінде анықталатын мүддеге» біржола белгіленген мәнді тағайындамайды;
4. Саяси реализм саяси әрекеттердің моральдық маңыздылығын мойындайды. Ол сонымен қатар моральдық принциптер мен тиімді саяси іс-әрекеттің талаптары арасындағы қайшылықты түсінеді;
5. Саяси реализм белгілі бір ұлттың моральдық ұмтылыстарын бүкіл әлемді басқаратын моральдық заңдармен теңестіруден бас тартады;
6. Саяси реализм адам табиғатын плюралистік тұрғыдан түсінуге негізделген. Саяси реалист ұлттық мүдделердің моральдық немесе заңды көзқарастардан қалай ерекшеленетінін көрсетуі керек.

Х. Моргентау өзінің «Ұлттар арасындағы саясат» атты еңбегінде осы қағидаларға негізделген шебер дипломатия тепе-теңдігі арқылы тұрақтылыққа қол жеткізе алатынын жазды. Ол, «күштердің тепе-теңдігі мен оны сақтауға бағытталған саясат сөзсіз ғана емес, сонымен бірге егемен мемлекеттер қоғамындағы маңызды тұрақтандырушы фактор» деп тұжырымдайды [156, б. 489].

Дж. Бейлис (J. Baylis), С. Смит (S. Smith) және П. Оуэнс (P. Owens) редакциялаған «The Globalization of World Politics: An Introduction to International

Relations» еңбегі халықаралық қатынастар теориясын жүйелі түрде түсіндіретін ең беделді академиялық оқулықтардың бірі болып табылады. Аталған еңбекте халықаралық жүйенің құрылымы, мемлекетаралық ынтымақтастық, қауіпсіздік мәселелері және халықаралық ұйымдардың рөлі тәрізді негізгі теориялық мәселелер қарастырылады. Бұл еңбектің бірқатар тұжырымдары мемлекеттердің стратегиялық серіктестігі мен одақтастық қатынастарын талдауда маңызды әдіснамалық негіз береді [157, б. 610].

Реализм теориясына сәйкес халықаралық саясаттағы мемлекеттер ең алдымен өз қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ұмтылады. Осыған байланысты мемлекеттер сыртқы қатерлерге ден қою мақсатында одақтар мен серіктестіктер құрады. Ғылыми жұмыста жаһандану үдерісі мемлекетаралық ынтымақтастықтың дамуына ықпал ететін факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Жаһандану халықаралық сауда, қаржы жүйесі, көлік және коммуникация салаларындағы байланыстарды нығайтады, мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділікті арттырады. Мұндай жағдайда мемлекеттер әскери қауіпсіздік мәселелеріне ғана емес, сонымен қатар экономикалық және саяси ынтымақтастықты дамытуға да ерекше назар аударады. Бұл өз кезегінде мемлекеттер арасындағы стратегиялық серіктестік қатынастардың дамуына ықпал етеді.

Сонымен қатар еңбекте мемлекетаралық ынтымақтастықты дамытудағы халықаралық институттардың рөліне ерекше назар аударылады. Авторлар халықаралық ұйымдар мен келісімдер мемлекеттердің өзара іс-қимылын реттейтінін және саяси диалогты дамытуға мүмкіндік беретінін атап көрсетеді. Халықаралық институттар мемлекеттер арасындағы сенімді арттыру және келісімдердің орындалуын бақылау арқылы тұрақты ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. Осыған байланысты халықаралық институттар мемлекеттер арасындағы ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестіктердің қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Кітапта аймақтық саясат мәселелері де қарастырылған. Авторлар аймақтық деңгейдегі ынтымақтастық мемлекеттердің экономикалық даму деңгейіне, олардың геосаяси жағдайына және ортақ қауіптерге байланысты қалыптасатынын көрсетеді. Аймақтық интеграциялық үдерістер мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстардың кеңеюіне және саяси тұрақтылықтың нығаюына ықпал етеді. Бұл процестің қазіргі халықаралық саясатта ерекше маңызы бар.

Аталған теориялық тұжырымдарды Орталық Азия аймағы мемлекеттері арасындағы қатынастарды талдауда пайдалануға болады. Тәуелсіздік алғаннан кейін аймақ мемлекеттері өзара саяси және экономикалық байланыстарды дамытуға тырысты. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар да осы жалпы халықаралық тенденциялармен қалыптасуда.

Реализм теориясы тарапынан қарастырғанда, шағын мемлекеттердің сыртқы саясаты ең алдымен ұлттық мүдде мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету логикасына негізделеді. Бұл С.М. Парпиев, А.Е. Мухаметжан және Д.К. Жекеновтің «Реализм контекстіндегі «шағын мемлекеттің (small state)» сыртқы саясатын талдау: Қырғызстан мысалында» мақаласында айқын көрінеді. Зерттеу

қорытындылары көрсеткендей, Қырғыз Республикасының әскери-саяси және экономикалық әлеуетінің шектеулілігі оны халықаралық қатынастарда дербес әрекет етуге қарағанда сыртқы акторларға тәуелді болуға мәжбүрлейді, ал оның халықаралық бастамалары көбіне символикалық сипатта қалып, нақты стратегиялық артықшылық бермейді. Осыған байланысты мемлекет өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін халықаралық ұйымдарға қатысу, ірі державалармен ынтымақтастық орнату және көпвекторлы сыртқы саясат жүргізу сияқты стратегияларды қолданады. Бұл реализмдегі «self-help» және «survival» қағидаларының көрінісі болып табылады [158, б. 26].

Халықаралық қатынастар теориясында неореалистік бағыттың қалыптасуына үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі – К. Вальц (K. Waltz). Оның одақ құру теориясы халықаралық қатынастар теориясының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Ол мемлекеттердің қауіпсіздігін, геосаяси және стратегиялық мүдделерін қорғау мақсатында мемлекеттер арасында әскери-саяси келісімдер жасасуды түсіндіреді. Бұл теория халықаралық жүйедегі күштердің тепе-теңдігі, қауіп-қатерлер және мемлекеттердің салыстырмалы мүмкіндіктері сияқты факторларға негізделген.

Одақтардың пайда болуын түсіндіретін классикалық теориялардың бірі - күштер теңгерімі (balance of power) теориясы. Бұл тұжырымдамаға сәйкес мемлекеттер халықаралық жүйеде белгілі бір мемлекеттің шамадан тыс күшеюіне жол бермеу үшін одақтар құрады. Классикалық реализм өкілдерінің пікірінше, мемлекеттер өз қауіпсіздігін сақтау үшін басқа мемлекеттермен уақытша немесе тұрақты әскери-саяси келісімдерге барады. Мұндай жағдайда одақтар халықаралық жүйедегі тұрақтылықты сақтаудың маңызды құралы ретінде қарастырылады [159, б. 251].

Неореализм бағытында одақтардың пайда болуын жүйелік факторлар арқылы түсіндіруге талпыныс жасалды. Бұл бағыттың өкілдері халықаралық жүйенің анархиялық сипаты мемлекеттерді өз қауіпсіздігін өздері қамтамасыз етуге мәжбүрлейді деп есептейді. Осыған байланысты мемлекеттер өздерінің әскери, экономикалық және саяси әлеуетін арттыру немесе басқа мемлекеттермен одақ құру арқылы қауіп-қатерлерді теңгеруге ұмтылады.

Одақтардың пайда болуын тереңірек түсіндіретін теориялардың бірі - қауіп балансы теориясы (balance of threat theory). Бұл теорияны халықаралық қатынастар зерттеушісі С. Уолт (S. Walt) өзінің «The Origins of Alliances» атты еңбегінде ұсынған. С. Уолт пікірінше, мемлекеттер тек күшке ғана емес, қауіп деңгейіне байланысты одақтар құрады. Яғни мемлекеттер өздеріне ең үлкен қауіп төндіретін мемлекетке қарсы коалициялар құруға бейім болады. Қауіп деңгейі бірнеше факторлар арқылы анықталады: мемлекеттің әскери әлеуеті, географиялық жақындығы, шабуыл жасау мүмкіндігі және агрессивті сыртқы саясаты. К. Вальц пікірінше, халықаралық жүйедегі негізгі акторлар - егемен мемлекеттер. Олар ұлттық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында сыртқы саясат жүргізеді. Осындай жағдайда мемлекеттердің басты мақсаты - өз қауіпсіздігін сақтау және халықаралық жүйеде өз позициясын нығайту. Сондықтан мемлекеттер көбінесе басқа мемлекеттермен түрлі одақтар

немесе серіктестік қатынастар орнату арқылы қауіп-қатерлерді теңгеруге тырысады.

Неореализм теориясында мемлекеттердің одақ құруының негізгі себептерінің бірі - күштер теңгерімі (balance of power) принципі болып табылады. К. Вальц халықаралық жүйеде күштердің тең бөлінбеуі мемлекеттерді басқа мемлекеттердің күшеюіне қарсы әрекет етуге итермелейді деп есептейді. Егер белгілі бір мемлекет немесе мемлекеттер тобы шамадан тыс күшейсе, басқа мемлекеттер өз қауіпсіздігін сақтау үшін коалициялар мен одақтар құрады. Осылайша, одақтастық қатынастар халықаралық жүйедегі тұрақтылықты сақтаудың маңызды құралдарының бірі болып табылады [159, б. 251].

К. Вальц теориясында мемлекетаралық ынтымақтастықтың тағы бір маңызды аспектісі мемлекеттердің салыстырмалы мүмкіндіктері. Халықаралық жүйеде мемлекеттердің әрекеті олардың әскери, экономикалық және саяси әлеуетіне байланысты қалыптасатынын көрсетеді. Мемлекеттердің мүмкіндіктері неғұрлым жоғары болса, олардың халықаралық саясаттағы ықпалы да соғұрлым күшті болады. Осыған байланысты кіші және орта мемлекеттер өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ірі мемлекеттермен стратегиялық серіктестік немесе одақтастық қатынастар орнатуға ұмтылады.

Неореализм теориясы мемлекетаралық стратегиялық серіктестік пен одақтастық қатынастарды түсіндіруде маңызды теориялық негіз береді. К. Вальц көзқарасы бойынша мұндай қатынастар көбінесе геосаяси қауіптерге жауап ретінде қалыптасады. Мемлекеттер өз қауіпсіздігін күшейту мақсатында бір-бірімен әскери, саяси немесе экономикалық ынтымақтастық орнатады. Бұл әсіресе аймақтық қауіпсіздік жүйелері қалыптасқан аймақтарда айқын көрінеді.

Осы тұрғыдан алғанда К. Вальц теориясы аймақтық мемлекеттердің өзара қатынастарын зерттеуде маңызды әдіснамалық негіз ретінде қарастырылады. Әсіресе шағын және орта мемлекеттердің өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында аймақтық деңгейде серіктестік орнатуы халықаралық қатынастардың құрылымдық ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Бұл қағидаларды Орталық Азия аймағындағы мемлекеттердің өзара қатынастарын талдауда да қолдануға болады. Мысалы, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестік элементтері аймақтық тұрақтылықты сақтау, экономикалық ынтымақтастықты дамыту және ортақ қауіп-қатерлерге бірлесіп жауап беру қажеттілігімен байланысты қалыптасып келеді.

Осылайша, К. Вальц ұсынған неореализм теориясы мемлекеттердің одақтастық және стратегиялық серіктестік қатынастарын халықаралық жүйенің құрылымдық ерекшеліктері арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл теория мемлекеттердің сыртқы саясатындағы қауіпсіздік факторының маңызды рөлін көрсетіп қана қоймай, аймақтық деңгейдегі мемлекетаралық ынтымақтастықтың қалыптасу логикасын да түсіндіреді [159, б. 251].

Зерттеуде қолданылған келесі *интеграциялық теориялар* халықаралық қатынастарда мемлекеттердің белгілі бір экономикалық немесе саяси ұйымдар арқылы ынтымақтастығын түсіндіруге бағытталған. Бұл теорияны алғаш Э. Хаас (E. Haas) дамытты және кейіннен Ф. Шмиттер (Ph. Schmitter) кеңейтіп,

интеграцияның экономикалық, саяси және институционалдық аспектілерін зерттеді. Интеграция теориясы негізінде мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділік пен ынтымақтастық тұрақтандырылады, бұл әсіресе геосаяси ауысулар жағдайында маңызды.

Э. Хаас өз еңбектерінде экономикалық интеграцияның саяси ықпалын, яғни мемлекеттердің экономикалық байланыстары артқан сайын, олардың саяси үйлесімділігінің де күшейетінін көрсетті. Бұл процесс «функционалдық интеграция» немесе «spillover» эффектісі арқылы жүреді, яғни экономикалық ынтымақтастық бір салада басталып, кейін басқа салаларға таралады. Мысалы, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы энергетика және транзиттік дәліздер саласындағы ынтымақтастық кейін сауда, логистика және көлік қауіпсіздігі салаларына әсер етеді [160, б. 132].

Ф. Шмиттер интеграциялық теорияны кеңейтіп, институционалдық интеграция концепциясын ұсынды. Ол мемлекеттердің өзара қатынастарын тұрақтандыру үшін арнайы ұйымдар мен институттарды құру қажеттілігін атап өтті. Бұл тұрғыда Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), ТМД және Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) интеграциялық механизмдердің нақты мысалы болып табылады. Қазақстан мен Қырғызстан осы ұйымдар арқылы:

- сауда қатынастарын реттейді;
- транзиттік дәліздер мен көлік-логистика инфрақұрылымын үйлестіреді;
- энергетикалық ресурстарды бірлесіп пайдалануды қамтамасыз етеді;
- аймақтық қауіпсіздік және стратегиялық серіктестік мәселелерін институттар арқылы келіседі [161, б. 85].

Интеграциялық теорияны Қазақстан-Қырғызстан қатынастарына қолдану бірнеше аспектіні ашады:

Экономикалық аспект – екі мемлекет арасындағы сауда көлемі мен транзиттік дәліздердің тиімділігін арттыру интеграциялық ұйымдар арқылы жүзеге асады. Мысалы, Қырғызстанның Қазақстан арқылы тауарларын ЕАЭО нарығына жеткізуі – экономикалық интеграцияның нақты көрінісі.

Саяси аспект – мемлекеттер арасындағы институционалдық келісімдер олардың геосаяси тұрақтылығын нығайтады. ШЫҰ мен ТМД шеңберінде келісілген қауіпсіздік шаралары стратегиялық серіктестіктің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Институционалдық аспект – интеграциялық ұйымдар қатысушы мемлекеттердің саяси диалогын тұрақтандырады, шешім қабылдау процесін формализациялайды және екіжақты қатынастарды нормалар мен стандарттарға сәйкестендіреді. Бұл әсіресе транзиттік логистика, шекаралық бақылау және сауда режимдерін үйлестіруде маңызды.

Интеграциялық теорияның артықшылығы – мемлекетаралық қатынастарды тек экономикалық немесе саяси тұрғыдан ғана емес, институционалдық және функционалдық аспектілер арқылы кешенді зерттеуге мүмкіндік беруі. Қазақстан мен Қырғызстан жағдайында бұл теория олардың стратегиялық серіктестігін және одақтастық қатынастарын зерттеуге тиімді әдіснамалық негіз береді [157, б. 610].

С. Уолттың (S. Walt) *қауіп балансы теориясы* мемлекеттердің сыртқы саяси одақтарын нақты қауіп деңгейіне байланысты құратынын айтады. Теория бойынша мемлекеттерге қауіп төндіретін факторлар - әскери қуат, геосаяси позиция, аймақтық шиеленістер - серіктестік пен одақтастықты қалыптастыруда шешуші рөл атқарады [171].

Қазақстан мен Қырғызстан геосаяси ауысулар жағдайында өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін түрлі серіктестік формаларын қолданады. Аймақтық қауіптерге терроризм, экстремизм, шекаралық шиеленістер, су және энергетикалық ресурстарды бөлу мәселелері жатады.

Мысалы, екі мемлекет ШЫҰ және ТМД шеңберінде бірлескен қауіпсіздік шараларын жүзеге асырады. Сонымен қатар, Қырғызстан арқылы өтетін транзиттік дәліздер мен энергетикалық инфрақұрылымды қорғау, тауар тасымалының қауіпсіздігі мәселелері Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың нақты көрінісі болып табылады. Қауіп балансы теориясы тұрғысынан, екіжақты серіктестік икемді, нақты қауіпке бейімделген формада көрінеді. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын зерттеуде маңызды әдіснамалық негіз болып табылады.

Екіжақты қарым-қатынастардың теориялық негізін тереңірек талдау үшін конструктивизм теориясын енгізу маңызды, өйткені ол мемлекетаралық өзара әрекеттестікті тек материалдық факторлармен шектемей, әлеуметтік және идеялық құрылымдар арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Конструктивизмге сәйкес, халықаралық қатынастар жүйесі объективті түрде берілген емес, керісінше әлеуметтік өзара әрекеттестік нәтижесінде қалыптасатын құрылым болып табылады. Мемлекеттердің мүдделері мен мінез-құлқы тарихи тәжірибе, құндылықтар, нормалар және сәйкестік (идентичность) арқылы қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды талдауда ортақ тарихи мұра, мәдени жақындық және аймақтық бірегейлік маңызды түсіндірмелік факторлар ретінде қарастырылады.

Конструктивизмнің жетекші өкілдерінің бірі А. Вендт (A. Wendt) халықаралық жүйедегі анархия ұғымын қайта қарастырып, оның мазмұны мемлекеттердің өзара қабылдауы мен әлеуметтік тәжірибесіне тәуелді екенін негіздейді. Оның «anarchy is what states make of it» деген тұжырымы мемлекеттердің бір-біріне қатысты ұстанымдары олардың сәйкестік құрылымдары мен қалыптасқан нормаларына байланысты екенін көрсетеді. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарда «одақтас», «стратегиялық серіктес» немесе «бауырлас халықтар» сияқты дискурстардың маңыздылығын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді [172].

Сонымен қатар, М. Финнемор (M. Finnemore) және П. Катценштейн (P. Katzenstein) еңбектерінде халықаралық нормалар мен институттардың мемлекеттердің мінез-құлқын қалыптастырудағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Бұл авторлар мемлекеттердің әрекеттері тек материалдық мүдделермен емес, халықаралық нормалар мен легитимділік талаптарына сәйкестік арқылы да айқындалатынын дәлелдейді. Осы тәсіл Қазақстан мен Қырғызстанның аймақтық ұйымдар аясындағы ынтымақтастығын, сондай-ақ

интеграциялық процестерге қатысуын түсіндіруде ерекше маңызға ие. Осылайша, конструктивизм теориясы екі ел арасындағы қатынастардың идеялық, институционалдық және әлеуметтік негіздерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді [173,174].

Халықаралық қатынастардағы *либералдық институционализм* теориясының негізгі еңбектерінің бірі Р. Кеохейн (R. Keohane) еңбегі «After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy» болып саналады. Бұл зерттеуде автор мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың тек күштер теңгерімімен ғана емес, сонымен қатар халықаралық институттар мен өзара тәуелділік арқылы қалыптасатынын дәлелдеуге тырысады [162, б. 290].

Р. Кеохейн халықаралық жүйеде гегемондық державаның әлсіреуі жағдайында да мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық сақталуы мүмкін деген тұжырым ұсынады. Классикалық реализм бойынша халықаралық жүйеде тәртіпті сақтау үшін бір ірі держава – гегемон қажет деп есептеледі. Алайда Р. Кеохейн бұл көзқарасты толық қолдамай, халықаралық ұйымдар мен институттар мемлекеттер арасындағы тұрақты ынтымақтастықты қамтамасыз ете алады деп дәлелдейді. Мемлекеттер халықаралық қатынастарда тек қысқа мерзімді пайдаға ғана емес, ұзақ мерзімді мүдделерге де сүйенеді. Осы себепті мемлекеттер бір-бірімен келісімдер жасап, институционалдық механизмдер арқылы ынтымақтастық орнатады. Мұндай институттар мемлекеттердің мінез-құлқын реттеп, сенім деңгейін арттырады және келісімдерді орындауды жеңілдетеді.

Р. Кеохейн халықаралық институттардың бірнеше маңызды функциясын атап көрсетеді:

- Ақпарат алмасуды қамтамасыз ету – мемлекеттер арасындағы сенім деңгейін арттыру;
- Келісімдерді бақылау – мемлекеттердің қабылданған міндеттемелерді орындауын қадағалау;
- Транзакциялық шығындарды азайту – келіссөздер жүргізуді жеңілдету;
- Ұзақ мерзімді ынтымақтастықты тұрақтандыру.

Бұл механизмдер мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділікті арттырып, тұрақты серіктестік қатынастардың қалыптасуына ықпал етеді.

Р. Кеохейн мемлекетаралық қатынастардағы экономикалық өзара тәуелділік факторына ерекше көңіл бөледі. Оның пікірінше, халықаралық сауда, инвестициялар және экономикалық байланыстар мемлекеттерді бір-бірімен тығыз байланыстырады. Мұндай жағдайда мемлекеттер қақтығыстан қарағанда ынтымақтастыққа көбірек мүдделі болады. Экономикалық өзара тәуелділік мемлекеттердің сыртқы саясатында прагматикалық тәсілдердің қалыптасуына ықпал етеді. Мемлекеттер экономикалық тұрақтылық пен даму мақсатында аймақтық және халықаралық ұйымдар арқылы өзара ынтымақтастықты нығайтады. Р. Кеохейн теориясы аймақтық деңгейдегі мемлекетаралық ынтымақтастықты түсіндіруде маңызды әдіснамалық негіз болып табылады. Бұл тұжырымдаманы Орталық Азия аймағындағы мемлекеттердің қатынастарын зерттеуде қолдануға болады.

Жоғарыда аталып өткен классикалық халықаралық қатынастар теорияларының әмбебаптығына қарамастан, олардың Орталық Азия аймағының айрықша тарихи, мәдени өркениетін толыққанды аша алмайтындығы байқалады. Орталық Азияға тән саяси мәдениет, посткеңестік трансформация, бейресми институттардың рөлі, ресурстық өзара тәуелділік және көршілес мемлекеттер арасындағы дәстүрлі байланыстар сияқты факторлар ескеріліп, классикалық теориялар аймақтық контекстке бейімделе пайдаланылды. Осы тұста Д.К. Жекеновтың «Орталық Азия мұраты» ғылыми еңбегін негізге ала отырып, аймақтық қатынастарды түсіндіруге бағытталған бірнеше жаңа теориялық көзқарастарға тоқталғымыз келеді.

Ғылыми еңбекте 1999 жылы Орталық Азия кеңістігіндегі өркениеттік, ұлттық және идеялық болмысты публицистикалық-философиялық тұрғыда пайымдаған М. Барманқұловтың «квадро-ұлт» (төрттағанды идеялық құрылым) концепциясын негізге алады. Яғни, «квадро-ұлт» түсінігін «квадро-аймақ» тұжырымына ұлғайтқан. Мәселен: Қазақстандық мұнай, Өзбекстандық жеміс-жидек, Түрікменстандық газ, Қырғыз елінің суы, Тәжікстанның сирек металдары. Ең негізі идея – өзара бәсеке емес, әр мемлекеттің ең мықты жерін ортақ пайдалану [170, б. 141].

Сонымен қатар автор, саяси-реализм теориялық мектебіне тоқталған. Фукидид, Макиавелли, Т. Гоббс, Э. Ваттель секілді ойшылдар мен авторлардың еңбектерінен бастау алған теорияны Орталық Азиялық көзқараспен түсіндіруге тырысады. Фукидид ойларын итальян ойшылы Н. Макиавелли (1469-1527) өзінің әйгілі «Әмірші» еңбегінде тереңдете түскен. 1020 жылы Орталық Азияда дүниеге келген Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» еңбегінде, Макиавеллидің еңбегіндегі ойларының бәрі айтылғанын негіздеген. Баласағұн артықшылығы күш пен қатал заңның маңызды екендігін айтқанымен, билеушінің мінезіне оның шешімдеріне әсер ететін негізгі фактор «ізгілік пен ұят» екендігін қайта-қайта айтады. Макиавелли тұжырымдары, еуропалық кеңістік ережесі, Баласағұн тұжырымдары Орта Азиялық кеңістік ережесі болып табылады. Сондықтан да, еуропалық ережелердің, біздің қоғам мәселелеріне толық жауап бере алмайтындығын автор өз еңбегінде қорытқан [170, б. 192].

Келесі халықаралық қатынастар теориясындағы ең іргелі мектептердің бірі либерализмге тоқталады. Аталған мектептің көрнекті өкілдері өздерінің теоретикалық ұстанымдарын Джон Локк, Иммануил Кант, Жан-Жак Руссо, Джон Стюарт Милл, Адам Смит, Давид Рикарда сынды ғалымдар ықпалымен қалыптастырғанын атап өтіп, Джон Локктың «Басқару туралы екі трактат» (*Two Treatises of Government*) кітабындағы ғылыми ойлары мен Тәуке ханның «Жеті жарғысындағы» практикалық қадамдарын салыстыра талдаған. Джон Локктың либерализмі мен Тәуке ханның «Жеті жарғысын» тікелей теңестіру тарихи тұрғыдан дәл болмаса да, екеуінің арасында ортақ құқықтық-адамгершілік өзек бар екенін көруге болады: билікті шектеу, заң үстемдігін орнату және қоғамдағы зорлықты құқықтық тетік арқылы реттеу. Джон Локк бұл идеяларды теориялық-философиялық деңгейде негіздесе, Тәуке хан оларды дала жағдайына бейімдеп, нақты құқықтық практикаға айналдырды. Осы тұрғыдан алғанда, автор Тәуке

хан реформалары Еуропада кейін теориялық тұрғыда дамыған либералдық қағидалардың Орталық Азиядағы тәжірибелік көрінісі ретінде бағалануы керек деген көзқарас білдірген [170, б. 141].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы саяси-экономикалық қатынастардың дамуы да белгілі бір деңгейде экономикалық өзара тәуелділік пен аймақтық институттар арқылы жүзеге асып келеді. Екі мемлекет бірқатар халықаралық және аймақтық ұйымдарға мүше болып табылады, олардың қатарында Еуразиялық экономикалық одақ, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы және Шанхай ынтымақтастық ұйымы бар. Бұл ұйымдар мемлекеттер арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуға және саяси диалогты тұрақтандыруға мүмкіндік береді. Кеohane ұсынған теориялық тәсілге сәйкес, мұндай институционалдық механизмдер мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты тұрақты етеді. Сонымен қатар олар экономикалық байланыстарды кеңейтіп, аймақтық интеграциялық процестердің дамуына ықпал етеді.

Халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттердің өзара ынтымақтастығы әртүрлі формаларда жүзеге асады. Олардың ішінде стратегиялық серіктестік пен одақтастық қатынастар ерекше орын алады. Қазіргі халықаралық саясатта стратегиялық серіктестік мемлекетаралық ынтымақтастықтың кең таралған формасына айналып отыр. Бұл ұғым мемлекеттер арасындағы ұзақ мерзімді, өзара тиімді және көпсалалы ынтымақтастықты білдіреді.

Стратегиялық серіктестік ұғымы XX ғасырдың соңында халықаралық қатынастар теориясында кеңінен қолданыла бастады. Бұл кезеңде халықаралық жүйеде жаңа қауіп-қатерлердің пайда болуы, жаһандану процестерінің күшеюі және мемлекеттер арасындағы экономикалық өзара тәуелділіктің артуы мемлекетаралық ынтымақтастықтың жаңа формаларын қалыптастырды. Осы жағдайда мемлекеттер арасындағы қатынастар тек әскери-саяси одақтармен ғана шектелмей, экономикалық, саяси және гуманитарлық салаларды қамтитын стратегиялық серіктестік қатынастар арқылы дамыды.

Стратегиялық серіктестік теориясының дамуына халықаралық қатынастар зерттеушілері елеулі үлес қосты. Олардың қатарында Т. Уилкин (Т. Wilkins), В. Надкарни (V. Nadkarni) және А. Тюшка (А. Tyushka) сияқты ғалымдар бар. Бұл зерттеушілер стратегиялық серіктестікті мемлекеттердің ұзақ мерзімді ұлттық мүдделерін жүзеге асыруға бағытталған ынтымақтастықтың ерекше формасы ретінде қарастырады [163, б. 240; 164, б. 304; 168, б. 272].

Ғалымдардың пікірінше, стратегиялық серіктестік бірнеше негізгі белгілермен сипатталады. Біріншіден, ол мемлекеттер арасындағы ұзақ мерзімді саяси диалогқа негізделеді. Екіншіден, стратегиялық серіктестік экономикалық, қауіпсіздік, сауда, энергетика және көлік сияқты бірнеше саланы қамтиды. Үшіншіден, мұндай қатынастар мемлекеттер арасындағы өзара сенім мен саяси тұрақтылыққа негізделеді. Сонымен қатар стратегиялық серіктестік көбінесе ресми келісімдер мен декларациялар арқылы бекітіледі.

Халықаралық қатынастар теориясында стратегиялық серіктестік көбінесе мемлекеттердің геосаяси және экономикалық мүдделерін үйлестіру құралы ретінде қарастырылады. Бұл әсіресе аймақтық саясатта маңызды рөл атқарады. Мемлекеттер стратегиялық серіктестік арқылы экономикалық ынтымақтастықты кеңейтіп, қауіпсіздік саласында өзара қолдау көрсетеді және аймақтық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Стратегиялық серіктестік ұғымы одақтастық қатынастармен тығыз байланысты болғанымен, олардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Одақтастық (alliance) көбінесе әскери немесе қауіпсіздік саласындағы міндеттемелерге негізделеді. Мұндай жағдайда мемлекеттер сыртқы қауіп-қатерге қарсы бірлесіп әрекет етуге міндеттенеді. Одақтастық қатынастар халықаралық саясатта көбінесе әскери келісімдер арқылы рәсімделеді және белгілі бір қауіп-қатерге қарсы бағытталады. Ал стратегиялық серіктестік одақтастыққа қарағанда әлдеқайда икемді және кең ауқымды ынтымақтастық формасы болып табылады. Мұндай қатынастар міндетті әскери міндеттемелерді қамтымауы мүмкін, бірақ мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және институционалдық байланыстарды нығайтуға бағытталады. Стратегиялық серіктестік көбінесе ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қамтамасыз етуге бағытталған.

Одақтастық пен стратегиялық серіктестіктің айырмашылықтарын бірнеше негізгі аспектілер арқылы көрсетуге болады. Біріншіден, одақтастық қатынастардың негізгі мақсаты қауіпсіздік пен әскери қорғанысты қамтамасыз ету болып табылады. Ал стратегиялық серіктестік мемлекеттердің саяси және экономикалық мүдделерін үйлестіруге бағытталады. Екіншіден, одақтастық қатынастар көбінесе нақты қауіп-қатерге жауап ретінде қалыптасады, ал стратегиялық серіктестік ұзақ мерзімді ынтымақтастыққа негізделеді. Үшіншіден, стратегиялық серіктестік икемді сипатқа ие және мемлекеттер арасындағы түрлі салалардағы өзара әрекеттестікті қамтиды.

Қазіргі халықаралық қатынастарда стратегиялық серіктестік мемлекетаралық ынтымақтастықтың маңызды элементіне айналып отыр. Әсіресе аймақтық деңгейде мемлекеттер арасындағы саяси және экономикалық байланыстарды дамытуда стратегиялық серіктестіктің рөлі артып келеді. Мұндай қатынастар мемлекеттердің ұлттық мүдделерін жүзеге асырумен қатар аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге де ықпал етеді.

Орталық Азия аймағында да мемлекетаралық қатынастардың дамуы көбінесе стратегиялық серіктестік принциптеріне негізделеді. Аймақтағы мемлекеттер ортақ геосаяси, экономикалық және қауіпсіздік мәселелерін шешу мақсатында өзара ынтымақтастықты дамытуға ұмтылуда. Бұл үрдіс әсіресе Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы саяси және экономикалық қатынастарда айқын байқалады. Екі мемлекет арасындағы ынтымақтастық сауда, көлік-логистика, энергетика және аймақтық қауіпсіздік салаларын қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда стратегиялық серіктестік теориясы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды зерттеуде маңызды теориялық негіз болып табылады.

1.2 Екіжақты қатынастарды зерттеудің әдіснамасы және ғылыми зерттелу деңгейі

Бұл зерттеуде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуын кешенді түрде талдау мақсатында халықаралық қатынастар ғылымында кеңінен қолданылатын бірнеше ғылыми әдістер пайдаланылды. Атап айтқанда, жүйелік талдау әдісі, деңгейлік-салалық талдау әдісі, тарихи-хронологиялық әдіс, контент-талдау әдісі және салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Бұл әдістердің үйлесімді түрде қолданылуы зерттеу тақырыбын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Тарихи-хронологиялық әдіс зерттеу барысында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуын уақыттық кезеңдер бойынша жүйелі түрде қарастыру үшін қолданылды. Бұл әдіс мемлекетаралық қатынастардың эволюциясын, олардың негізгі кезеңдерін және әр кезеңдегі ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Аталған әдіс негізінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың дамуы бірнеше кезеңге бөлініп қарастырылды. Мысалы, тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы кезеңде екі мемлекет арасындағы қатынастардың құқықтық-келісімдік базасының қалыптасуы, 2000-жылдары стратегиялық серіктестіктің нығаюы, 2015 жылдан кейінгі кезеңде Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы экономикалық интеграцияның күшеюі және қазіргі кезеңдегі жаңа геосаяси жағдайлардағы ынтымақтастықтың дамуы талданды. Тарихи-хронологиялық әдіс сонымен қатар екі мемлекет арасындағы негізгі халықаралық келісімдердің қабылдану кезеңдерін, президенттердің өзара сапарларын және сауда-экономикалық қатынастардың динамикасын зерттеу барысында қолданылды.

Жүйелік талдау әдісі зерттеу барысында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды біртұтас саяси-экономикалық жүйе ретінде қарастыру үшін қолданылды. Бұл әдіс мемлекетаралық қатынастарды тек жекелеген факторлар арқылы емес, олардың өзара байланысы мен ықпалдастығы тұрғысынан талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында жүйелік талдау әдісі екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық, көлік-логистикалық және қауіпсіздік салаларындағы ынтымақтастықты кешенді түрде қарастыру үшін пайдаланылды. Мысалы, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық байланыстар тек экономикалық көрсеткіштер арқылы ғана емес, сонымен қатар аймақтық интеграциялық процестермен, көлік-логистикалық инфрақұрылыммен, су-энергетикалық ресурстарды пайдалану мәселелерімен және халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастықпен өзара байланыста талданды.

Осы әдісті қолдану арқылы екі мемлекет арасындағы қатынастардың құрылымы, негізгі элементтері және олардың өзара ықпалдастығы анықталды. Сонымен қатар жүйелік талдау Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарының Орталық Азия аймағындағы геосаяси жағдаймен байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Деңгейлік-салалық талдау әдісі арқылы екі жақты қатынастардың негізгі даму бағыттарына кешенді баға берілді. Бұл әдіс макро, мезо және микро деңгейлерді, сондай-ақ әртүрлі салаларды бірге қарастыруға мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде құрылымдық байланыстарды, басым бағыттарды және мемлекетаралық өзара іс-қимылдағы маңызды үрдістерді анықтауға болады. Осы тәсілді қолдану нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардағы маңызды бағыттары ретінде логистика және су-энергетикалық мәселелер айқындалды.

Контент-талдау әдісі зерттеу барысында ресми құжаттардың, халықаралық келісімдердің, стратегиялық бағдарламалардың және ғылыми еңбектердің мазмұнын талдау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс мәтіндік деректерді жүйелі түрде талдауға және олардың мазмұнындағы негізгі идеялар мен тұжырымдарды анықтауға мүмкіндік береді.

Контент-талдау барысында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекетаралық келісімдер, сыртқы саясат тұжырымдамалары, халықаралық ұйымдардың құжаттары, сондай-ақ екі ел президенттерінің ресми мәлімдемелері мен стратегиялық бағдарламалары қарастырылды.

Аталған әдісті қолдану арқылы екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары, сыртқы саясаттағы басымдықтар және аймақтық интеграция мәселелеріне қатысты көзқарастар анықталды. Сонымен қатар контент-талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестіктің мазмұнын және оның халықаралық қатынастар жүйесіндегі маңызын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы талдау әдісі зерттеу барысында Қазақстан мен Қырғызстанның сыртқы саясатының негізгі бағыттарын, экономикалық даму көрсеткіштерін және аймақтық саясаттағы ұстанымдарын салыстыра отырып зерттеу үшін қолданылды.

Бұл әдіс екі мемлекет арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Мысалы, Қазақстан мен Қырғызстанның сыртқы саясат тұжырымдамалары, аймақтық интеграциялық процестерге қатысу деңгейі, экономикалық даму стратегиялары және халықаралық ұйымдардағы рөлі салыстырмалы түрде қарастырылды. Сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі екі ел арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың динамикасын зерттеу барысында да қолданылды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымының көрсеткіштері әр кезең бойынша салыстырылып, олардың өзгеруіне әсер еткен саяси және экономикалық факторлар анықталды.

Зерттелу деңгейі. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар Орталық Азиядағы аймақтық саясаттың маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Сондықтан бұл мәселе халықаралық қатынастар, аймақтық қауіпсіздік, экономикалық интеграция және геосаясат тұрғысынан көптеген шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Алайда ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар көбінесе Орталық Азиядағы аймақтық

процестер контексінде зерттеліп, екі ел арасындағы қатынастардың кешенді талдауы салыстырмалы түрде аз кездеседі.

Ғылыми әдебиеттерді мазмұндық тұрғыдан сараласақ, Қазақстан-Қырғызстан қатынастары алты зерттеу кеңістігінде көрініс табады: батыстық, Ресейлік, Қытайлық, Орталық Азиялық, соның ішінде Қазақстандық және Қырғызстандық. Осы мектептердің әрқайсысы мәселені әртүрлі тараптан қарастырады. Батыстық әдебиетте басымдық көбіне геосаясат, сыртқы ойыншылар және аймақтық қауіпсіздікке, ресейлік әдебиетте посткеңестік интеграция мен аймақтық халықаралық қатынастар жүйесіне, қытайлық зерттеулерде транзит, көршілік және Қытай-Орталық Азия байланыстарына, ал жергілікті авторларда көршілік, шекара, экономика және мемлекетаралық практикалық ынтымақтастыққа мән беріледі.

Екі жақты дипломатиялық қатынастардың зерттелу деңгейі «Ғылыми еңбектердегі Қазақстан мен Қырғызстан дипломатиялық қарым-қатынасының зерттелу деңгейі» еңбегінде автормен бағаланды. Яғни, ынтымақтастық экономикалық, саяси және әлеуметтік салаларда кеңейіп отырғанын атап өтеді, дегенмен көші-қон, су ресурстарын бөлу және шекарадағы құқықтық реттеу сияқты шешімін талап ететін мәселелер әлі де бар. Зерттеу нәтижесі бойынша екі ел арасындағы қарым-қатынастың жүйелі зерттеуді талап ететіндігі анықталады [169, б. 42].

Батыстық зерттеушілер. Батыстық зерттеушілердің ішінде М.Б. Олкотт (M.B. Olcott) ерекше орын алады. Оның «Central Asia's Second Chance» атты еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздіктен кейінгі саяси-экономикалық эволюциясы қарастырылып, Қазақстан мен Қырғызстан сияқты мемлекеттердің аймақтық өзара әрекеті кеңірек трансформациялық контексте талданады. М.Б. Олкотт еңбегінің құндылығы - ол екіжақты қатынасты жеке тақырып ретінде емес, аймақтық тұрақтылық пен мемлекет құру процесінің құрамдас бөлігі ретінде көрсетеді. Бұл еңбек Қазақстан-Қырғызстан байланыстарының аймақтық маңызын түсіндіруге пайдалы, бірақ екі ел арасындағы құқықтық база мен нақты екіжақты механизмдерді терең ашпайды [117, б. 389].

Американдық саясаттанушы А. Кули (A. Cooley) өзінің «Great Games», «Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia» еңбегінде Орталық Азиядағы ірі державалардың бәсекесін талдайды. Бұл кітапта Қазақстан мен Қырғызстан тікелей салыстырмалы түрде қарастырылып, олардың сыртқы қысым жағдайында қалай маневр жасайтыны, сыртқы күштерді ұлттық мүддеге бейімдеп пайдаланатыны көрсетіледі. А. Кулидің жұмысы зерттеу үшін маңызды, себебі ол екі елдің қатынасын тек «көршілік» қатынас ретінде емес, үлкен геосаяси ортадағы бейімделу стратегиясы ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Бірақ автордың назары көбірек сыртқы акторларға ауғандықтан, қазақ-қырғыз екіжақты серіктестігінің ішкі динамикасы шектеулі ашылады [118, б. 304].

Р. Эллисон (R. Allison) редакциялаған немесе авторлық қатысуымен шыққан «Central Asian Security: The New International Context» еңбегі аймақтағы

қауіпсіздік архитектурасын талдайды. Бұл еңбекте Қазақстан мен Қырғызстанның қатынастары ҰҚШҰ, шекаралық қауіпсіздік, аймақтық тұрақтылық және сыртқы державалардың рөлі тұрғысынан түсіндіріледі. Аталған еңбектердің артықшылығы ол Орталық Азиядағы мемлекетаралық байланысты қауіпсіздік дилеммасы және аймақтық қауіпсіздік кешені логикасымен көрсетеді. Дегенмен, экономикалық және әлеуметтік өлшемдер бұл еңбектерде екінші орында қалады [119, б. 276].

Француз зерттеушілері М. Ларюэль (M. Laruelle) мен С. Пейруз (S. Peyrouse) бірлескен «Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development» еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің жаһандану жағдайындағы геосаяси және экономикалық өзгерістерін талдайды. Бұл кітап Қазақстан мен Қырғызстанды кең аймақтық экономикалық даму, транзиттік әлеует және сыртқы нарықтарға шығу мүмкіндіктері тұрғысынан қарастырады. Аталған авторлар екі ел арасындағы байланысты экономикалық модернизация және аймақаралық тәуелділік контекстінде түсіндіруге көмектеседі [120, б. 360].

Сонымен қатар, Ф. Старр (F. Starr) еңбектері «The Security Environment of Central Asia» және «Ferghana Valley: The Heart of Central Asia», аймақтың қауіпсіздік және кеңістіктік тұтастығын түсіндіруде маңызды. Ф. Старр Қазақстан мен Қырғызстанды аймақтық тұрақтылықтың кең контекстінде қарастырады, әсіресе Ферғана аңғары, шекаралық байланыстар, транзит және тарихи-мәдени факторлар тұрғысынан. Алайда бұл еңбектердің ерекшелігі – олар нақты екіжақты механизмнен қарағанда кең аймақтық құрылымға көбірек назар аударады [121, б. 320].

Ресейлік зерттеушілер. Ресейлік ғылыми мектепте А.Д. Богатуров редакциялаған «Международные отношения в Центральной Азии: события и документы» еңбегі ерекше мәнге ие. Бұл кітап аймақтағы халықаралық қатынастардың 1991 жылдан кейінгі эволюциясын құжаттық негізде жүйелейді. Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары мұнда дербес монография нысаны болмаса да, аймақтық халықаралық қатынастар подсистемасының бөлігі ретінде көрінеді. Еңбек көптеген оқиғалар мен құжаттарды бір жерге жинап, құқықтық-нормативтік талдау жасауға мүмкіндік береді. Бірақ авторлар екі елдің нақты екіжақты саясатына тереңдемей, аймақтық жүйелік перспективада қалады [122, б. 520].

Д. Тренин бірлескен «Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина» еңбегінде Орталық Азияның ірі державалар арасындағы бәсекедегі орнын талдайды. Бұл еңбектегі Трениннің позициясы Қазақстан мен Қырғызстан секілді мемлекеттердің аймақтағы ықпал тепе-теңдігін сақтаудағы рөлін түсіндіру үшін маңызды. Ол қазақ-қырғыз қатынастарын тікелей жеке талдамайды, бірақ екі елдің сыртқы саяси таңдаулары мен интеграциялық мінез-құлқын ірі державалармен байланыс контекстінде түсіндіруге мүмкіндік береді [123, б. 280].

А. Малащенко өзінің «Центральная Азия: на что рассчитывает Россия?» атты зерттеуінде Ресейдің аймаққа қатысты саясатын, сондай-ақ аймақ елдерінің сыртқы саяси маневрін қарастырады [124, б. 44]. Бұл еңбек Қазақстан мен

Қырғызстан арасындағы байланысқа жанама түрде қатысты: автор аймақтағы мемлекеттердің Ресей, Қытай және Батыс арасындағы тепе-теңдігін бағалай отырып, аймақшыл ынтымақтастықтың шектеулері мен мүмкіндіктерін көрсетеді. Оның жұмысы қазақ-қырғыз қатынастарының сыртқы ортасына түсіндірме береді, бірақ екіжақты ынтымақтастықтың ішкі құқықтық немесе экономикалық мазмұнын ашпайды.

Ресейлік келесі авторлар Е.А. Иванов және С.Ю. Малков Қазақстан мен Қырғызстандағы әлеуметтік-саяси тұрақсыздық деңгейіне, қазіргі кездегі екі мемлекеттегі жағдайға тоқталған. Ғылыми жұмыста Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қарым-қатынасы жайлы кеңірек жазылмағанмен екі мемлекеттің әлеуметтік-саяси құрылымына, сыртқы саясатын жүргізудегі бағдарына салыстырмалы талдау жүргізіп, әлеуметтік-саяси дамуының мүмкін болатын сценарийлеріне болжам жасаған. Зерттеушілердің пікірінше биліктің бақыланатын трансферінің әрекетін яғни тұрақтылығын қазіргі таңда Қазақстанда байқауға болады, бұл кемінде байқалған қысқа мерзімде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Қырғыз Республикасы бұл жағдайда салыстырмалы түрде ілгерілеген. Алайда Қырғызстанға жетіспейтін, бірақ Қазақстанға тиесілі ерекшелік - саяси тұрақтылық пен элиталардың ұзақ уақыт бойы қолданылып келе жатқан қандай да бір мәселе бойынша бір ауыздан шешім қабылдай алуға қол жеткізу қабілеті. Осыған сәйкес, Қырғызстанға мемлекеттілікті нығайту қажет деген пікір білдірген ресейлік зерттеушілер [125, б. 150].

Ресейлік мектептің басты ерекшелігі - ол мәселені посткеңестік кеңістік, интеграция және үлкен еуразиялық тәртіп тұрғысынан қарастырады. Сондықтан бұл мектеп Қазақстан-Қырғызстан қатынастарын жеке объект ретінде емес, аймақтық халықаралық қатынастар жүйесінің элементі ретінде түсіндіруге көбірек мүмкіндік береді.

Қытайлық зерттеушілер. Қытайлық ғылыми әдебиетте Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар көбіне жеке дербес екіжақты тақырып ретінде емес, Орталық Азияның геосаясаты, Шанхай ынтымақтастық ұйымы, аймақтық қауіпсіздік, Қытай-Орталық Азия ынтымақтастығы және «Бір белдеу - бір жол» бастамасы аясында талданады.

Қытайлық зерттеулер ішінде Чжао Хуашэн (Zhao Huasheng) еңбектері аса маңызды. Оның кейінгі мақалаларының бірі «Central Asia in Change amid the New Great Game» - Орталық Азиядағы өзгерістерді жаңа геосаяси бәсеке контекстінде бағалайды. Чжао Хуашэн еңбектерінде Қазақстан мен Қырғызстан көбіне Қытайдың көршілік белдеуі, транзиттік кеңістік және қауіпсіздік шебі ретінде қарастырылады. Автор Орталық Азиядағы процестерді Бейжіңнің стратегиялық көзқарасы тұрғысынан түсіндіреді. Демек, қазақ-қырғыз қатынастарын қытайлық сыртқы экономикалық және қауіпсіздік мүдделерімен байланыстыра талдауға мүмкіндік береді. Бірақ екіжақты қатынастың ішкі динамикасы бұл әдебиетте шектеулі [126, б. 123].

Сонымен бірге Чжао Хуашэннің аты ресейлік және халықаралық салыстырмалы еңбектерде де кездеседі, соның ішінде Центральная Азия: взгляд

из Вашингтона, Москвы и Пекина жинағында. Бұл оның зерттеулерінің тек Қытайдың академиялық кеңістігінде ғана емес, халықаралық сараптамалық әдебиетте де қолданылатынын көрсетеді. Қытайлық мектептің басты ерекшелігі аймақ ішіндегі екіжақты байланыстарды көлік дәліздері, Қытай - Орталық Азия байланысы, шекара қауіпсіздігі және нарыққа қолжетімділік тұрғысынан қарастыруы.

Келесі қытайлық зерттеуші Ли Синь (Li Xin) өзінің «Central Asia and China's Belt and Road Initiative» атты еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» (Belt and Road Initiative) бастамасы аясындағы геэкономикалық және геосаяси рөлін талдайды. Автордың негізгі зерттеу нысаны - Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық стратегиясы, инфрақұрылымдық жобалар және аймақтық интеграция процестері болып табылады. Ли Синь еңбегінде Орталық Азия елдерінің географиялық орналасуы ерекше атап көрсетіледі. Автордың пікірінше, бұл аймақ Еуразия құрлығының орталығында орналасқандықтан, Қытайдың батыс бағыттағы экономикалық саясаты үшін стратегиялық маңызға ие. Сондықтан Қазақстан мен Қырғызстан сияқты мемлекеттер Қытай мен Еуропаны байланыстыратын негізгі құрлықтық транзиттік бағыттардың маңызды бөлігі болып табылады [127, б. 15].

Ли Синь Орталық Азия мемлекеттерінің, соның ішінде Қазақстан мен Қырғызстанның, бұл бастамаға қатысуының бірнеше негізгі себептерін атап көрсетеді. Біріншіден, аймақтағы мемлекеттер көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту арқылы халықаралық сауда жүйесіне тереңірек интеграциялануға ұмтылады. Екіншіден, Қытай инвестициялары аймақ елдерінің экономикалық дамуына және өндірістік кооперацияның кеңеюіне мүмкіндік береді. Үшіншіден, бұл бастама аймақтағы энергетикалық және көлік дәліздерінің дамуына ықпал етеді. Бұл тұрғыда Ли Синь Қазақстан мен Қырғызстанның географиялық орналасуы оларды Еуразиядағы көлік дәліздерінің маңызды элементіне айналдыратынын атап көрсетеді. Қазақстан Қытай мен Еуропа арасындағы негізгі транзиттік бағыт болса, Қырғызстан Орталық Азиядағы көлік-логистикалық тораптардың бірі ретінде қарастырылады. Алайда автор бұл бастаманың бірқатар тәуекелдері де бар екенін көрсетеді. Оның пікірінше, инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландырудың үлкен көлемі кейбір мемлекеттердің қарыздық тәуелділігінің артуына алып келуі мүмкін. Сонымен қатар аймақтағы геосаяси бәсекелестік пен қауіпсіздік мәселелері де жобалардың жүзеге асуына әсер етуі ықтимал [127, б. 13].

Сунь Чжуанчжи (Sun Zhuangzhi) Қытайдағы Орталық Азия зерттеулерінің жетекші өкілдерінің бірі. Пекин университеті жариялаған сұхбат-мақалада оның «ТМД мемлекеттеріндегі «түрлі-түсті революциялар» мәселесін зерттеу» атты еңбегі атап көрсетіледі. Бұл еңбек ТМД кеңістігіндегі, соның ішінде Қырғызстандағы «түрлі-түсті революциялар» феноменін талдайды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың әлсіреу немесе шиеленісу кезеңдерін түсіндіруде Қырғызстандағы ішкі саяси тұрақсыздық шешуші факторлардың бірі болды. Сунь Чжуанчжи Қырғызстандағы билік ауысулары

мен саяси толқуларды посткеңестік кеңістіктегі кеңірек саяси трансформацияның бір бөлігі ретінде қарастырады. Бұл еңбектің көмегімен қазақ-қырғыз қатынастарының кейбір кезеңдердегі ауытқуын тек сыртқы саясатпен емес, ішкі саяси тұрақсыздықтың трансшекаралық әсерімен түсіндіруге болады [128, б. 278].

Сунь Чжуанчжи келесі бір «Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдайы және Шанхай ынтымақтастық ұйымының маңызды рөлі» еңбегінде Орталық Азиядағы қауіпсіздік жағдайы және ШЫҰ-ның рөлі қарастырылады. Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары үшін бұл еңбек өте пайдалы, өйткені екі мемлекеттің саяси диалогын тек екіжақты келісімдермен емес, ортақ қауіпсіздік кеңістігі арқылы түсіндіруге мүмкіндік береді. Автор ШЫҰ-ны аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз ететін көпжақты механизм ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыстарды терроризм, экстремизм, шекаралық қауіпсіздік және аймақтық қауіпсіздік архитектурасы аясында түсіндіруге болады [129, б. 45].

Орталық Азиялық зерттеушілер. Орталық Азиялық зерттеушілердің еңбектерінде екі жақты қатынастар неғұрлым «ішкі аймақтық» көзқараспен қарастырылады. Яғни сыртқы күштер бәсекесінен бұрын көршілік, шекара, су-энергетика және аймақтық сенім тұрғысынан түсіндіреді.

Қазақстандық зерттеушілер. Қазақстандық авторлар арасында Б.К. Султановтың аймақтық жинақтары мен редакциясымен шыққан еңбектер маңызды. «Центральная Азия: 1991-2009 гг.» атты еңбек аймақтағы саяси және экономикалық процестердің негізгі үрдістерін қамтып, Қазақстанның Орталық Азиядағы орны мен көршілермен қатынасын тарихи-салыстырмалы тұрғыда көрсетеді. Бұл еңбектің маңыздылығы Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын аймақтық жүйенің ішкі байланысы ретінде қарастыруында. Дегенмен, еңбек тікелей екіжақты қатынасқа арналмағандықтан, нақты қазақ-қырғыз құқықтық-құжаттық базасын терең ашпайды [130, б. 320].

Зерттеушілердің арасынан М.Т. Лаумулин Орталық Азия мемлекеттерінің қарым-қатынастарына, жалпы тәуелсіз ел болып қалыптасу кезеңіне өте кең тоқталған. Сонымен қатар жекелей алғанда осы қалыптасу жолында Қазақстан моделі мен Қырғызстан моделіне тоқталған. Автордың пікірі бойынша Қазақстанға қатысты елдегі қазіргі жағдайды анықтайтын екі фактор бар. Біріншісі-қазақтар ұлттық-мемлекеттік құрылыс міндетін тез арада орындады, яғни барлық саяси, әкімшілік, экономикалық және қаржылық тетіктерді игерді. Қазақстан өзінің ұлттық келбетін қалалардың, көшелер мен алаңдардың жаңа атауларымен және Ұлттық атрибутиканы енгізумен қатар алды [131].

Қазақстанды посткеңестік бірқатар басқа мемлекеттерден ерекшелендіретін екінші фактор-орыстандырудың, дәлірек айтсақ-аккультуризацияның айқын дәрежесі екенін атап көрсеткен. Қырғызстанға келетін болсақ автордың «Қазіргі Қырғызстанның халықаралық жағдайы және ішкі саяси дамуы» мақаласында Қазақстан мен Қырғызстанның қарым-қатынасына тоқталып өткен. Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылғы 27 қарашада Қырғызстанға алғашқы екі күндік мемлекеттік сапармен

барғанын және бұл көршілес орналасқан республикамен қарым-қатынасын нығайтуға деген талпыныс екенін атап өтті. Сонымен қатар Қырғызстанмен екіжақты қарым-қатынасты Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Астана үшін басты басымдылықтардың бірі деп атап айтты. Автордың айтуынша екіжақты қатынастарды қалыпқа келтіру процесі 2017 жылғы президенттік сайлаудан кейін басталды, сол кезде ынтымақтастықтың «Жол картасына» қол қойылды.

К.Л. Сыроежкиннің кейінгі «Китай в Центральной Азии: мифы и реальность» атты мақаласы Қытай факторының Орталық Азияға ықпалын талдайды. Бұл еңбек Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын тікелей нысана етпесе де, екі мемлекеттің ортақ сыртқы ортада қалай әрекет ететінін және Қытайдың аймақтық қатынастарға қалай әсер ететінін көрсету тұрғысынан маңызды. Яғни Сыроежкин еңбегі диссертацияда қазақ-қырғыз қатынастарының геоэкономикалық фонын түсіндіру үшін пайдалы [132, б. 350].

Қазақстандық зерттеуші Е.Т. Карин өз еңбегінде Қазақстанның Орталық Азия аймағындағы геосаяси рөлі мен аймақтық интеграциялық процестердегі орнын жан-жақты талдайды. Автор аймақтағы мемлекетаралық қатынастарды тарихи, саяси және экономикалық факторлардың өзара ықпалдастығы арқылы қарастырады. Автор Қазақстанды Орталық Азиядағы аймақтық интеграцияның негізгі бастамашыларының бірі ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, Қазақстан аймақтағы экономикалық әлеуеті мен саяси тұрақтылығының арқасында көрші мемлекеттермен ынтымақтастықты дамытуда маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар аймақтағы интеграциялық процестердің маңызды элементі ретінде қарастырылады.

Автор сонымен қатар Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдың өзгеруі, ірі державалардың аймаққа ықпалы және халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастық Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да әсер ететінін атап өтеді. Бұл тұрғыда автордың еңбегі Қазақстанның аймақтық саясатындағы Қырғызстанның орнын түсіндіруге мүмкіндік береді [133, б. 300].

Келесі зерттеуші С.М. Акимбековтің еңбегінде Орталық Азия аймағы халықаралық саясаттың маңызды геосаяси кеңістігі ретінде сипатталады. Автордың пікірінше, бұл аймақтың стратегиялық маңызы оның географиялық орналасуына, энергетикалық ресурстарға және көлік-логистикалық әлеуетіне байланысты. Сондықтан аймақтағы мемлекетаралық қатынастар көбінесе ірі державалардың геосаяси мүдделерімен де байланысты дамиды. С.М. Акимбеков Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастық тұрғысынан қарастырады. Автордың пікірінше, екі мемлекет арасындағы байланыстардың тұрақтылығы Орталық Азиядағы саяси тұрақтылықтың маңызды факторларының бірі болып табылады.

Автор сондай-ақ Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдың өзгеруі, халықаралық терроризм мен экстремизм қаупі, сондай-ақ аймақтағы су-энергетикалық ресурстар мәселелері мемлекетаралық қатынастарға әсер ететін негізгі факторлар екенін атап өтеді. Бұл тұрғыда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастық аймақтағы қауіпсіздік пен тұрақтылықты

камтамасыз етудің маңызды элементі ретінде қарастырылады. Автордың зерттеуі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды аймақтық қауіпсіздік, геосаясат және экономикалық ынтымақтастық тұрғысынан талдауға маңызды ғылыми негіз береді [134, б. 420].

Орталық Азия аймағындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістерді зерттеуде Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ғалымдарының еңбектері маңызды орын алады. Зерттеушілер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара байланыстарды аймақтық интеграция мәселелері тұрғысынан дәйектеген және Орталық Азия елдерінің тарихи-мәдени қатынастарын жан-жақты салалар бойынша қарастырған.

К.И. Байзакова еңбектеріне сүйенсек, автор Орталық Азиядағы (оның ішінде Қазақстан мен Қырғызстандағы) аймақтық дамуды интеграция деңгейімен тікелей байланыстырады, бір жағынан, аймақтағы экономикалық әлеует, географиялық жақындық және ортақ тарихи-мәдени негіз сияқты біріктіруші факторлар жеткілікті, бұл мемлекеттердің өзара тәуелді жүйе екенін көрсетеді. Екінші жағынан, саяси үйлесімнің әлсіздігі, сыртқы күштердің ықпалы және ұлттық мүдделердің басымдығы аймақтық ықпалдастықты тежейді [135, б. 634]. Автор АСЕАН тәжірибесін мысалға ала отырып, Орталық Азияда да кезең-кезеңімен дамитын, институционалдық тұрғыдан нығайтылған интеграция моделін қалыптастыру қажет деп есептейді, ал Қазақстанды салыстырмалы түрде жетекші рөлдегі мемлекет, Қырғызстанды интеграцияға көбірек тәуелді серіктес ретінде қарастырады; соның нәтижесінде аймақтың тұрақты дамуы экономикалық саясатты үйлестіру, саяси сенімді арттыру және аймақтық кооперация механизмдерін күшейтуге тәуелді деген қорытынды жасайды [136, б. 31].

Ф.Т. Кукеева «New Trends in Regional Integration and Their Impact on the Countries of Central Asia» мақаласында Орталық Азия елдерінің дамуы қазіргі халықаралық жүйедегі аймақтық интеграция үрдістерімен тығыз байланысты екені көрсетіледі. Жаңа интеграциялық трендтердің күшеюін регионализацияның маңызды кезеңі ретінде бағалап, оның мемлекеттердің сыртқы саясатына, экономикалық байланыстарына және қауіпсіздік стратегиясына тікелей ықпал ететінін атап өтеді. Сонымен қатар, аймақтағы интеграция әлеуеті жоғары болғанымен, оның тиімділігі мемлекеттердің саяси ерік-жігеріне, ортақ мүдделерді үйлестіруіне және сыртқы ықпалдарды теңгеру қабілетіне тәуелді екені көрсетіледі [137, б. 45].

Сонымен бірге, келесі зерттеулерінде Ф.Т. Кукеева Орталық Азияны жаңа геосаяси жағдайда стратегиялық маңызы артқан, бірақ сыртқы күштердің ықпалына осал аймақ ретінде қарастырады. Автор Ресей мен Қытай арасындағы бәсекелестік, экономикалық тәуелділік және энергетикалық факторларды негізгі тәуекелдер ретінде атап өтеді, ал мүмкіндіктер ретінде көпвекторлы сыртқы саясат жүргізу, халықаралық ынтымақтастықты кеңейту және интеграциялық құрылымдарға қатысуды көрсетеді [138, б. 11].

«Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы» мақаласында К.С. Мухтарова, К.Н. Макашева және Е. Чукубаев

Орталық Азия елдерінің қазіргі даму жағдайын кешенді түрде талдай отырып, аймақта экономикалық өсім әлеуеті бар болғанымен, оның толық жүзеге асуына бірқатар құрылымдық мәселелер кедергі келтіретінін көрсетеді: авторлар аймақ елдері арасындағы даму деңгейінің теңсіздігі, инфрақұрылымдық шектеулер, ресурстарды тиімсіз пайдалану және сыртқы экономикалық тәуелділік негізгі проблемалар екенін атап өтеді; сонымен бірге аймақтық интеграция мен экономикалық кооперацияны күшейту, көлік-логистикалық байланыстарды дамыту және ортақ стратегия қалыптастыру Орталық Азияның тұрақты дамуының негізгі бағыттары ретінде ұсынылады [139, б. 110].

«Migration processes in Central Asia: Main directions and key issues of regional system» еңбегінде Л.Ф. Деловарова Орталық Азиядағы көші-қон үдерістерін аймақтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Автор көші-қонның негізгі бағыттары экономикалық факторлармен, еңбек нарығындағы теңсіздікпен және елдер арасындағы даму деңгейінің айырмашылықтарымен байланысты екенін көрсетеді; сонымен қатар Қазақстан аймақтағы негізгі қабылдаушы елдердің бірі ретінде сипатталса, басқа мемлекеттер, соның ішінде Қырғызстан, еңбек миграциясының донорлары ретінде қарастырылады [140, б. 1505]. Ал «Some theoretical and practical aspects of regional integration in Central Asia. Assessing the potential for economic cooperation» мақаласында Л.Ф. Деловарова және А.А. Ермекбаев Орталық Азиядағы интеграциялық процестердің теориялық және практикалық негіздерін талдай отырып, аймақ елдерінің экономикалық ынтымақтастыққа әлеуеті жоғары екенін көрсетеді. Авторлар географиялық жақындық, ортақ тарихи-мәдени кеңістік және өзара толықтыратын экономикалар интеграцияның негізгі алғышарттары екенін атап өтеді, алайда бұл әлеуеттің толық жүзеге аспауын институционалдық әлсіздік, мемлекетаралық сенімнің жеткіліксіздігі және сыртқы факторлардың ықпалымен байланыстырады [141, б. 32].

Сонымен қатар Г.С. Байкушикова Орталық Азиядағы аймақтық интеграция мен экологиялық қауіпсіздік өзара тығыз байланысты үдерістер ретінде қарастырылады. «Regional integration of the countries of Central Asia and environmental problems» мақаласында авторлар аймақтағы экологиялық мәселелер (су ресурстарының тапшылығы, экожүйенің бұзылуы, трансшекаралық ластану) мемлекеттердің жеке деңгейде шешуіне келмейтінін атап өтіп, оларды тиімді еңсеру үшін аймақтық интеграцияны күшейту қажет екенін негіздейді; яғни экологиялық қауіпсіздік – ынтымақтастықтың негізгі қозғаушы факторларының бірі ретінде қарастырылады [142, б. 41].

Ал «The role of regional cooperation in ensuring the environmental safety of Central Asian countries» мақаласында авторлар бұл идеяны тереңдете отырып, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мемлекетаралық кооперацияның нақты тетіктеріне назар аударады. Олар Орталық Азия елдері үшін ортақ экологиялық саясат қалыптастыру, табиғи ресурстарды (әсіресе су) бірлесіп басқару және халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты кеңейту қажеттігін көрсетеді; сонымен қатар Қазақстан мен Қырғызстан сияқты елдер үшін

трансшекаралық экологиялық мәселелерді бірлесіп шешу аймақтық тұрақтылықтың маңызды шарты ретінде бағаланады [143, б. 28].

Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы қатынастарды Д.К. Жекенов өз еңбектерінде зерттеген. Автор қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты «Бір белдеу – бір жол» бастамасы контекстінде талдай отырып, аймақтың геостратегиялық маңызының артқанын көрсетеді. «Regional security collaboration between Central Asia and China: contemporary challenges and future prospects» мақаласында бұл ынтымақтастықтың көпқырлы сипатқа ие екенін атап өтеді. Яғни терроризмге қарсы күрес, шекара қауіпсіздігі, барлау алмасу және бірлескен жаттығулар негізгі бағыттар ретінде қарастырылады. Сонымен қатар тұрақтылықтың драйверлері ретінде ортақ қауіп-қатерлерді қабылдау және инфрақұрылымдық инвестициялар көрсетілсе, негізгі шектеулерге ресурстардың тең бөлінбеуі, егемендік мәселелері және аймақ ішіндегі бәсекелестік жатқызылады. Қазақстан мен Қырғызстанға қатысты бұл елдер Қытаймен қауіпсіздік ынтымақтастығының маңызды қатысушылары ретінде қарастырылып, олардың рөлі аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ету мен сыртқы ықпалдарды теңгеруде көрінеді [144, б. 167].

Келесі «China and Central Asian Countries' Cooperation in the Sphere of Security: Religious Aspects and Beyond» еңбегінде Д.К. Жекенов Орталық Азия елдері мен Қытай арасындағы қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты, әсіресе діни фактор тұрғысынан талдайды. Автор Ауғанстандағы саяси өзгерістерден кейін (Талибанның билікке келуі) аймақтағы қауіпсіздік архитектурасы түбегейлі өзгергенін атап өтіп, бұл жағдай Орталық Азия мемлекеттерін (оның ішінде Қазақстан мен Қырғызстанды) сыртқы саясаттарын қайта қарауға мәжбүр еткенін көрсетеді. Мақалада діни экстремизм, радикализация және трансұлттық қауіптер Қытай мен аймақ елдері арасындағы ынтымақтастықтың негізгі қозғаушы күштерінің бірі ретінде қарастырылады, ал ортақ мүдделер – тұрақтылықты сақтау және қауіпсіздікті қамтамасыз ету өзара әрекеттестікті күшейтетін факторлар ретінде бағаланады [145, б. 159].

Қазақстандық зерттеулердің көбі қауіпсіздік, экономика аймақтық интеграция, көші-қон, Қытай факторы және көпвекторлы саясат мәселелерін алға қояды. Сондықтан бұл мектептен алынған еңбектер қазақ-қырғыз қатынастарының сыртқы ортасын және Қазақстан мүддесі тұрғысындағы бағасын жақсы көрсетеді.

Қырғызстандық зерттеушілер. Қырғызстандық белгілі дипломат әрі саясаттанушы М. Иманалиев өзінің «Очерки о внешней политике Кыргызстана» атты еңбегінде Қырғызстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі сыртқы саясатының негізгі бағыттарын талдайды.

Автордың пікірінше, Қырғызстанның сыртқы саясатындағы басты басымдықтардың бірі - көршілес мемлекеттермен тұрақты және сенімді қатынастар орнату. М. Иманалиев Қазақстанды Қырғызстанның аймақтағы негізгі серіктестерінің бірі ретінде қарастырады. Оның еңбегінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың қалыптасуына тарихи және мәдени факторлардың ықпалы ерекше атап көрсетіледі. Автор Қазақстан мен

Қырғызстан арасындағы қатынастарды аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды факторы ретінде қарастырып, екі ел арасындағы саяси диалог пен экономикалық ынтымақтастықтың маңызын атап өтеді [150, б. 260].

Саясаттанушы Н.М. Омаров өзінің «Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху стратегической неопределенности» атты монографиясында Қырғызстанның сыртқы саясатының қалыптасу ерекшеліктерін зерттейді. Автор Қырғызстанның сыртқы саясатында көршілес мемлекеттермен ынтымақтастық ерекше маңызды орын алатынын көрсетеді. Оның пікірінше, Қазақстан Қырғызстан үшін аймақтағы ең маңызды экономикалық серіктестердің бірі болып табылады. Н.М. Омаров өз еңбегінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық қатынастардың, әсіресе сауда-экономикалық және энергетикалық ынтымақтастықтың маңызын талдай отырып, екі ел арасындағы байланыстардың аймақтық интеграциялық процестерге әсерін көрсетеді [151, б. 240].

Қазақстан мен Қырғызстанның арасындағы 1991-1998 жыл аралығындағы дипломатиялық қарым-қатынасына У.Ж. Мамытов тоқталған. Қырғызстан үшін жаһандану жағдайында одан әрі экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін және Орталық Азия аймағындағы өз позициясын нығайту үшін сенімді стратегиялық серіктес болғаны жөн. Ол үшін ең алдымен аймақтағы көршілес мемлекеттер арасынан ортақ мүддесі бар және даму перспективасы бар елді іздеу қажет. Сонымен қатар осы тұста ескере кететін жайт, Қырғызстанның географиялық жағдайы оны әлемнің басқа аймағымен интеграциялану процесін едәуір қиындатады. Ал Қазақстан аумағы арқылы Қырғызстан Ресейге, Еуропаға және одан ары әлемнің қалған бөлігіне шығуға мүмкіндік алады (Қазақстан көліктің барлық түрлері бойынша Қырғызстанға транзиттік қызметтердің шамамен 80% - қамтамасыз етеді). Сол себепті Қырғызстан үшін Қазақстанмен қарым-қатынасты тарихи қалыптасқан стратегиялық одақты геосаяси және экономикалық тұрғыдан тиімділігін ескере отырып дамытқаны дұрыс. Қазақстан болашақта Қырғызстан үшін негізгі экономикалық және саяси серіктестерінің рөлін сақтайды деген пікір білдірген [152, б. 252].

Алайда А.М. Джумагулов өз мақаласында Қырғыз Республикасының халықаралық-құқықтық саясаты халықаралық қатынастар саласын құқықтық қамтамасыз ету саласындағы көптеген мәселелерін шешуге бағытталу қажет екенін және жұмыс күшін экспорттаушы Қырғызстан үшін де, аймақтағы көшбасшы жұмыс күшін қабылдаушы Қазақстан үшін де көші-кон мәселелерін шешу халықаралық ынтымақтастықтың экономикалық және әлеуметтік салаларында осы саясатты іске асырудың стратегиялық және басым бағыты болып табылатынын атап айтты [153, б. 15].

Қырғызстандық зерттеушілердің ішінде жоғарыда аталған М. Иманалиев пен Н.М. Омаров еңбектері негізгі орын алады. Иманалиевтің жұмысы Қырғызстанның дипломатиялық ойлау жүйесін, көршілік саясатын және көпвекторлы ұстанымын түсіндіреді. Ал Н.М. Омаровтың еңбегі стратегиялық белгісіздік кезеңіндегі Қырғызстан сыртқы саясатын, оның ішінде Қазақстанмен қатынасының қауіпсіздік және экономикалық астарын ашуға мүмкіндік береді.

Келесі Қырғызстандық зерттеушінің А. Шаршенова еңбектері Орталық Азиядағы саяси үдерістерді, әсіресе сыртқы акторлардың (ЕО, Ресей, Қытай) ықпалын талдауға бағытталған. Ғалымның негізгі еңбектерінде посткеңестік кеңістіктегі демократияны ілгерілету саясаты мен оның тиімділігі қарастырылады. Атап айтқанда, оның докторлық зерттеуі Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы демократиялық реформаларды қолдау стратегиясын Қазақстан мен Қырғызстан мысалында талдауға арналған [154, б. 18]. А. Шаршенованың ғылыми қызығушылықтарының маңызды бағыты Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар мен геосаяси ықпал. Мысалы, оның Ресейдің аймаққа қатысты саясатын талдаған еңбегінде Орталық Азия мемлекеттерінің көпвекторлы сыртқы саясат жүргізуге ұмтылатыны және ірі державалардың ықпалына бейімделу механизмдері көрсетіледі [155, б. 24].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы дипломатиялық қатынастардың зерттелу деңгейін талдау барысында жариялаған «Ғылыми еңбектердегі Қазақстан мен Қырғызстан дипломатиялық қарым-қатынасының зерттелу деңгейі» атты ғылыми мақаласының материалдары да пайдаланылды. Аталған мақалада Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың зерттелу тарихы мен ғылыми әдебиеттердегі көрінісі жүйелі түрде қарастырылып, батыстық, ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне салыстырмалы талдау жасалған. Диссертациялық зерттеуде аталған мақалада жүргізілген ғылыми талдау нәтижелері пайдаланылып, олар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың зерттелу деңгейін анықтауға арналған бөлімде кеңейтілген түрде қолданылды.

1.3 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың құқықтық және деректік негізі

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекетаралық қатынастарды кешенді талдауға мүмкіндік беретін әртүрлі сипаттағы ресми құжаттар, халықаралық ұйымдардың материалдары, статистикалық деректер және ғылыми-теориялық еңбектер құрайды.

Зерттеудің негізгі дереккөздерінің *бірінші тобын* екі мемлекет арасындағы шарттық-құқықтық база құрайды. Аталған бөлімшеде Қазақстан мен Қырғызстанның арасындағы ресми құжаттар, келісім-шарттар қарастырылған.

Екіжақты қатынастарды реттейтін негізгі құжаттардың қатарында 1997 жылғы 8 сәуірде қол қойылған «Мәңгілік достық туралы шарт» және 2003 жылғы 25 желтоқсанда қабылданған «Одақтастық қатынастар туралы шарт» бар. Төменде негізгі келісім шарттарға тоқталатын боламыз.

1. «Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт (1993)

1993 жылғы 8 маусымда Алматы қаласында Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасында «Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт» қабылданды. Бұл келісім екі мемлекет арасындағы дипломатиялық және саяси қатынастардың алғашқы құқықтық негізін қалыптастырды. Шартта мемлекеттердің егемендігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу, ішкі істерге

араласпау, тең құқықтылық және өзара тиімді ынтымақтастық қағидаттары бекітілді [2].

2. «Мәңгілік достық туралы шарт» (1997)

1997 жылғы 8 сәуірде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасында «Мәңгілік достық туралы шарт» қабылданды. Бұл құжат екі елдің қарым-қатынасын ұзақ мерзімді негізде дамытуға бағытталған негізгі халықаралық-құқықтық акт болып саналады. Шартта мемлекеттер арасындағы қатынастардың негізгі қағидаттары - егемендікке құрмет, аумақтық тұтастықты сақтау, ішкі істерге араласпау және өзара тиімді ынтымақтастық қағидаттары бекітілді. Бұл келісім екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық, гуманитарлық және қауіпсіздік салаларындағы ынтымақтастықты дамыту үшін құқықтық негіз қалыптастырды [175].

3. Мемлекеттік шекара туралы келісім (2001)

2001 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасында мемлекеттік шекараны делимитациялау туралы келісімге қол қойылды. Бұл келісім екі мемлекет арасындағы 1257 км шекараны халықаралық құқық нормаларына сәйкес бекітіп, шекаралық тұрақтылықты қамтамасыз етті [6].

4. «Одақтастық қатынастар туралы шарт» (2003)

Екі ел арасындағы стратегиялық серіктестіктің жаңа деңгейі 2003 жылғы 25 желтоқсанда қабылданған «Одақтастық қатынастар туралы шартпен» бекітілді. Бұл құжат Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды одақтастық деңгейге көтеріп, саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастықты дамытуға бағытталған. Келісімде екі елдің аймақтық қауіпсіздік, терроризмге қарсы күрес, трансшекаралық қылмыс пен есірткі трафиğine қарсы әрекет ету бағытында бірлескен саясат жүргізу қажеттілігі көрсетілген. «Одақтастық қатынастар туралы шарттың» алғашқы нұсқасы бойынша 23 бап және Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы экономикалық интеграция бойынша 93 пункттен тұратын іс-қимыл жоспары қабылданған. 2008 жылғы 17 сәуірде аталған шартқа өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, екі ел арасындағы экономикалық интеграция жөніндегі іс-қимыл жоспарының күші жойылды [7].

5. Халықаралық автомобиль қатынасы туралы келісім (2003)

Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы көлік-логистикалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында 2003 жылы халықаралық автомобиль қатынасы туралы үкіметаралық келісім қабылданды. Бұл келісім екі мемлекет арасындағы автомобиль көлігі арқылы жүзеге асырылатын жүк және жолаушылар тасымалдарын құқықтық тұрғыдан реттейтін негізгі құжаттардың бірі болып табылады. Келісімнің қабылдануы екі ел арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың белсенді дамуы кезеңіне сәйкес келді. 2000-жылдардың басында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымы тұрақты өсім көрсете бастады, ал автомобиль көлігі шекаралық сауда мен аймақаралық экономикалық байланыстарды қамтамасыз ететін негізгі көлік түріне айналды. Осыған байланысты екі мемлекет автомобиль тасымалдарын ұйымдастырудың ортақ ережелерін белгілеу қажеттілігіне келді.

Аталған келісімнің негізгі мақсаты - екі ел аумағы арқылы халықаралық автомобиль тасымалдарын тиімді ұйымдастыру, тасымалдаушылардың құқықтары мен міндеттерін анықтау, сондай-ақ көлік инфрақұрылымын дамыту үшін құқықтық негіз қалыптастыру болды. Келісімде автомобиль тасымалдарын жүзеге асыру тәртібі, тасымалдаушыларға берілетін рұқсат құжаттарының жүйесі, транзиттік тасымалдардың шарттары және жүк пен жолаушыларды халықаралық стандарттарға сәйкес тасымалдау талаптары белгіленді. Сонымен қатар бұл келісім Орталық Азиядағы көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамытуға да әсер етті. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы негізгі көлік бағыттары – Алматы-Бішкек, Тараз-Талас және Шымкент-Ош бағыттары аймақтық сауда мен транзиттік тасымалдардың маңызды дәліздеріне айналды [8, б. 12].

6. Шекаралық ынтымақтастық туралы келісім (2004)

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық аймақтардың экономикалық және әлеуметтік байланыстарын дамыту мақсатында 2004 жылы шекаралық ынтымақтастық туралы келісім қабылданды. Бұл құжат екі мемлекет арасындағы аймақаралық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған маңызды құқықтық актілердің бірі болып табылады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекеттік шекараның ұзындығы шамамен 1257 км құрайды және ол негізінен екі елдің экономикалық тұрғыдан тығыз байланысқан аймақтары арқылы өтеді. Қазақстан тарапынан Жамбыл, Алматы және Түркістан облыстары, ал Қырғызстан тарапынан Талас, Ыстықкөл, Шу және Ош облыстары шекаралық ынтымақтастықтың негізгі субъектілері болып табылады.

Келісімнің маңызды бағыттарының бірі - шекаралық сауданы дамыту болды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық аймақтарда көптеген сауда-экономикалық байланыстар қалыптасқан. Мысалы, Жамбыл облысы мен Қырғызстанның Талас облысы, Алматы облысы мен Ыстықкөл облысы арасында ауыл шаруашылығы өнімдері, өнеркәсіп тауарлары және азық-түлік өнімдері бойынша белсенді сауда жүзеге асырылады. Шекаралық ынтымақтастық туралы келісім шеңберінде екі мемлекет шекаралық инфрақұрылымды дамытуға ерекше назар аударды. Соның нәтижесінде «Ақ-Жол-Қордай», «Қарасу-Ақ-Тілек», «Кең-Булун-Сортөбе» сияқты негізгі шекаралық өткізу бекеттерінің жұмысы жетілдірілді. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы адамдар мен тауарлардың қозғалысын жеңілдетіп, аймақаралық экономикалық байланыстардың дамуына ықпал етті [9, б. 10].

7. Стратегиялық әріптестікті нығайту туралы декларация (2012)

2012 жылғы тамызда Бішкек қаласында Қазақстан Президенті Н. Назарбаев пен Қырғызстан Президенті А. Атамбаев арасында өткен келіссөздердің қорытындысы бойынша «Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы стратегиялық әріптестікті және одақтастық қатынастарды нығайту туралы мерейтойлық декларация» қабылданды [3].

Бұл декларация екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардың 20 жылдығына арналды және мемлекетаралық ынтымақтастықты жаңа деңгейге

көтеруді көздеді. Құжатта саяси диалогты дамыту, экономикалық байланыстарды кеңейту және қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылды күшейту негізгі бағыттар ретінде белгіленді.

Декларация аясында сауда-экономикалық ынтымақтастықты кеңейту, шекаралық аймақтар арасындағы байланыстарды дамыту, көлік және транзит инфрақұрылымын жетілдіру, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты тереңдету сияқты бағыттар айқындалды.

8. Одақтастық қатынастарды тереңдету туралы жаңа келісім (2024)

2024 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасында одақтастық қатынастарды тереңдету және кеңейту туралы жаңа келісім қабылданды. Бұл құжат 1997 жылғы «Мәңгілік достық туралы шарт» пен 2003 жылғы одақтастық келісімінің жалғасы ретінде қарастырылады және екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларындағы ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеруді көздейді [4].

Соңғы отыз бес жыл уақыт ішінде екі мемлекет арасында 200-ге жуық мемлекетаралық, үкіметаралық және ведомствоаралық келісімдер жасалып, екіжақты қатынастардың кең құқықтық базасы қалыптасты.

Дереккөздердің *екінші тобын* Қазақстан Республикасының ресми стратегиялық және бағдарламалық құжаттары және Қырғыз Республикасының стратегиялық бағдарламалық құжаттары құрайды. Аталған құжаттар Қазақстанның Қырғызстанмен және жалпы Орталық Азия мемлекеттерімен, Қырғызстанның Қазақстанмен және жалпы Орталық Азия мемлекеттерімен өзара әрекеттесуінің стратегиялық басымдықтарын айқындауға негіз болды.

Қазақстан мен Қырғызстанның сыртқы саясатының бағыттары мен тұжырымдамаларында екі елдің бір-біріне деген маңыздылығы айқын көрінеді. Географиялық жақындық, тарихи және мәдени ортақтық, сондай-ақ экономикалық өзара тәуелділік екі мемлекет арасындағы стратегиялық серіктестікті сыртқы саясаттың басым бағыттарының біріне айналдырады. Қазақстан үшін Қырғызстан Орталық Азиядағы тұрақтылықты сақтауда, аймақтық қауіпсіздікті нығайтуда және экономикалық интеграцияны дамытуда маңызды әріптес болып табылады. Ал Қырғызстан үшін Қазақстан аймақтағы ірі экономикалық серіктестердің бірі, инвестиция, сауда және транзиттік байланыстар тұрғысынан стратегиялық маңызы бар мемлекет саналады. Осы тұжырымдарды негіздеу мақсатында елдердің сыртқы саясатының концепциясына тоқталатын боламыз.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының эволюциясын хронологиялық тұрғыдан қарастырғанда, оны екі ірі кезеңге бөлуге болады: ресмиленбеген доктриналық кезең және ресми тұжырымдамалық кезең. Бірінші кезеңде сыртқы саясаттың негізгі қағидалары жеке бір тұжырымдама түрінде емес, Конституцияда, стратегиялық құжаттарда және президенттік жолдауларда көрініс тапты. Екінші кезеңде бұл бағыттар арнайы бекітілген сыртқы саясат тұжырымдамалары арқылы жүйеленді.

1990-жылдардың бірінші жартысында Қазақстанның сыртқы саясатының мазмұны егемендікті халықаралық деңгейде бекіту, шекаралардың қауіпсіздігін

камтамасыз ету, ядролық қарусыздану және көпвекторлы байланыстар орнату міндеттерімен айқындалды. 1995 жылғы мемлекеттік жоспарлау құжаттарының тізімінде «сыртқы экономикалық саясат тұжырымдамасының» әзірленіп жатқаны көрсетілген. Бұл Қазақстан басшылығының сол кездің өзінде сыртқы саясатты стратегиялық құжаттандыруға ұмтылғанын білдіреді. Сонымен қатар, 1997 жылғы «Қазақстан-2030» стратегиясы елдің ұзақ мерзімді даму бағдары ретінде қауіпсіздік пен халықаралық серіктестікті негізгі басымдықтардың қатарына қойды [21].

Осы алғашқы кезеңнің мазмұндық өзегі - көпвекторлылықтың қалыптасуы болды. Қазақстан аталған кезеңде Ресеймен, Қытаймен, Батыс елдерімен және мұсылман әлемімен теңгерімді қатынас орнатуға ұмтылды. Бұл саясат жас мемлекеттің халықаралық оқшаулануға түспеуіне, инвестиция тартуына және аймақтық қауіпсіздік жүйелеріне кіруіне мүмкіндік берді. Кейін бұл ұстаным 2014 және 2020 жылдардағы ресми тұжырымдамаларда тікелей бекітілген тұрақты принципке айналды.

2014 жылғы 21 қаңтарда Қазақстан Республикасы Президентінің №741 Жарлығымен Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекітілді [22]. Бұл сыртқы саясатты біртұтас құжат түрінде жүйелеген алғашқы анық ресми тұжырымдама. Құжатта Қазақстан сыртқы саясатының негізіне көпвекторлылық, теңгерімділік, прагматизм, өзара тиімділік және ұлттық мүдделерді берік қорғау қағидалары алынғаны көрсетілді. Сонымен бірге құжатта сыртқы саясаттың басты мақсаттары ретінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қолайлы сыртқы жағдай жасау, экономикалық дипломатияны күшейту және халықаралық беделді нығайту белгіленді.

2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдаманың маңызды ерекшелігі – оның экономикалық өлшемінің күшеюі. Егер 1990-жылдары сыртқы саясат көбіне мемлекетті халықаралық тұрғыда мойындатуға бағытталса, 2014 жылғы құжатта сыртқы саясат ұлттық экономиканы дамыту құралы ретінде қарастырыла бастады. Бұл кезеңде экспортты ілгерілету, инвестиция тарту, халықаралық көлік-логистикалық бағыттарды кеңейту және аймақтық интеграциялық бастамаларға қатысу басымдыққа айналды. Яғни Қазақстанның дипломатиялық қызметі саяси өкілдіктен бөлек, нақты экономикалық нәтижеге бағытталды. Сонымен қатар 2014 жылғы тұжырымдама Қазақстанның аймақтық саясаттағы рөлін нақтылады. Онда Орталық Азия, Еуразиялық кеңістік, Азия-Тынық мұхиты аймағы, Еуропа, АҚШ және ислам әлемі сыртқы саясаттың маңызды бағыттары ретінде қарастырылды. Бұл құжат Қазақстанның өзін тек аймақтық емес, кеңірек еуразиялық дипломатиялық ойыншы ретінде көруге ұмтылғанын көрсетті [22].

2020 жылғы 6 наурызда Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың №280 Жарлығымен Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды. Бұл құжат 2014 жылғы тұжырымдаманың жалғасы болғанымен, халықаралық ортаның өзгеруіне байланысты бірқатар жаңа басымдықтарды енгізді. Ресми мәтінде қазіргі

халықаралық қатынастар жүйесі сенім дағдарысы, қақтығыстың артуы, халықаралық құқық қағидаттарының әлсіреуі, терроризм, экстремизм, жаппай қарулану, климат өзгерісі, киберқатерлер және гибридіті қақтығыстар сияқты сипаттармен бағаланады [23].

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты тұжырымдамасында Орталық Азия аймағы Қазақстанның сыртқы саясатындағы басым бағыттардың бірі ретінде анықталған. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғыз Республикасы Қазақстан үшін аймақтағы маңызды стратегиялық серіктестердің бірі ретінде қарастырылады. Тұжырымдамада Орталық Азия мемлекеттерімен тату көршілік, өзара сенім және тең құқықты серіктестік қағидаттарына негізделген тұрақты байланыстарды дамыту Қазақстан сыртқы саясатының негізгі міндеттерінің бірі екені атап көрсетілген. Бұл саясат аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға, сондай-ақ экономикалық интеграция мен аймақтық ынтымақтастықты кеңейтуге бағытталған.

2020 жылғы тұжырымдамада Қазақстанның көршілес мемлекеттермен, соның ішінде Қырғызстанмен, ынтымақтастығын тереңдету бірнеше негізгі бағытта жүзеге асырылатыны көрсетілген.

Біріншіден, бұл - саяси диалогты дамыту және мемлекетаралық қатынастарды нығайту. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тұрақты жоғары деңгейдегі кездесулер, үкіметаралық комиссиялардың қызметі және парламенттік байланыстар екі ел арасындағы стратегиялық серіктестіктің институционалдық негізін құрайды. Мұндай өзара іс-қимыл аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге және ортақ қауіпсіздік мәселелерін бірлесіп шешуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, тұжырымдамада экономикалық дипломатияға ерекше назар аударылған. Осыған байланысты Қазақстан Орталық Азия елдерімен сауда-экономикалық байланыстарды кеңейтуге және өндірістік кооперацияны дамытуға ұмтылады. Бұл тұрғыда Қырғызстан Қазақстан үшін маңызды экономикалық серіктес болып табылады. Екі мемлекет Еуразиялық экономикалық одақ аясында тауарлар мен қызметтердің еркін қозғалысын қамтамасыз етуге, көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамытуға және шекаралық сауданы кеңейтуге бағытталған бірлескен саясат жүргізеді. Сонымен қатар энергетика, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және көлік салаларындағы жобалар екіжақты экономикалық ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Үшіншіден, тұжырымдамада аймақтық қауіпсіздік мәселелеріне ерекше мән берілген. Қазақстан Қырғызстанмен бірге Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы және басқа да халықаралық құрылымдар аясында терроризмге, экстремизмге және трансұлттық қылмысқа қарсы күрес жүргізеді. Бұл ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастық аймақтағы қауіпсіздік жүйесін нығайтуға және ортақ қауіп-қатерлерге қарсы тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, Қазақстанның сыртқы саясат тұжырымдамасы Орталық Азиядағы су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану және экологиялық

қауіпсіздік мәселелерін шешу қажеттігін атап көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда Қырғызстанмен су ресурстарын басқару, гидроэнергетикалық жобаларды жүзеге асыру және трансшекаралық экологиялық мәселелерді реттеу бағытында ынтымақтастық маңызды орын алады. Бұл мәселелер аймақтағы экономикалық тұрақтылық пен тұрақты дамуды қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие.

Сонымен қатар тұжырымдамада мәдени-гуманитарлық ынтымақтастықты дамыту мәселесі де ерекше аталған. Қазақстан мен Қырғызстан халықтарының тарихи, мәдени және тілдік жақындығы екі ел арасындағы қатынастардың тұрақты дамуына негіз болады. Білім беру, ғылым, мәдениет және туризм салаларындағы бірлескен жобалар екі халық арасындағы өзара түсіністікті нығайтып, гуманитарлық байланыстарды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қырғыз Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі алғашқы маңызды сыртқы саяси құжаттарының бірі - «Жібек жолы дипломатиясы» тұжырымдамасы болды. Бұл бастама Қырғызстанның тарихи Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан мемлекет ретінде Батыс пен Шығыс арасындағы байланыстырушы буын ретіндегі рөлін айқындауға бағытталды. Аталған ұстаным 1999 жылғы 17 мамырда қабылданған Қырғыз Республикасының Сыртқы саясат тұжырымдамасында да көрініс тапты. Бұл құжатта елдің сыртқы саясатының негізгі мақсаттары мен міндеттері, сондай-ақ сыртқы саяси басым бағыттары белгіленді. Олардың қатарында Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістерді тереңдету, Батыс және Шығыс мемлекеттерімен байланыстарды кеңейту, сондай-ақ халықаралық ұйымдар аясында мемлекетаралық ынтымақтастықты дамыту мәселелері қарастырылды [24].

2005 жылғы саяси оқиғалардан кейін, яғни бірінші президент А. Акаевтің биліктен кетуімен аяқталған саяси өзгерістер нәтижесінде Қырғызстанның сыртқы саяси бағытына да белгілі бір түзетулер енгізілді. Осыған байланысты 2007 жылғы 10 қаңтарда Қырғыз Республикасының Президенті Жарлығымен жаңа Сыртқы саясат тұжырымдамасы бекітілді. Бұл құжатта Бішкектің сыртқы саясатының негізгі қағидаттары айқындалды. Атап айтқанда, бірінші кезекте сыртқы саяси құралдар арқылы ұлттық қауіпсіздікті нығайту; екінші, мемлекеттің даму басымдықтарын іске асыру үшін қолайлы халықаралық жағдай қалыптастыру; үшінші, Қырғызстанның оң халықаралық имиджін сақтау және нығайту міндеттері белгіленді. Сонымен қатар сыртқы саяси қызметтің тиімді жүйесін қалыптастыру, оның ішінде негізгі үйлестіруші орган ретінде Сыртқы істер министрлігінің қызметін күшейту және басқа да мемлекеттік құрылымдармен өзара әріптестік орнату қажеттілігі көрсетілді [25].

Сыртқы саясат тұжырымдамасында Қырғызстанның сыртқы саяси кеңістігі үш деңгейде қарастырылады: *аймақтық, құрлықтық және жаһандық*.

Аймақтық деңгейде Қырғызстан үшін ең маңызды бағыт - көрші мемлекеттермен тығыз мемлекетаралық ынтымақтастықты дамыту болып табылады. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, Тәжікстан Республикасы және Өзбекстан Республикасы Қырғызстанның негізгі серіктестері ретінде қарастырылады.

Құрлықтық деңгейде Қырғызстанның сыртқы саясаты халықаралық саясаттың ірі орталықтарымен көпжақты және өзара тиімді ынтымақтастық орнатуға бағытталған. Олардың қатарына Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Еуропалық Одақ, Германия Федеративтік Республикасы, Жапония, Үндістан Республикасы және Түркия Республикасы кіреді. Сонымен қатар Қырғызстан халықаралық және аймақтық ұйымдардың қызметіне белсенді түрде қатысады. Атап айтқанда, ел Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ), Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ), Экономикалық ынтымақтастық ұйымы (ЭЫҰ) және Ислам ынтымақтастығы ұйымы сияқты халықаралық құрылымдардың жұмысына қатысады.

Жаһандық деңгейде Қырғызстанның сыртқы саясаты халықаралық қауымдастықтағы сенімді нығайтуға және жаһандану үдерістерінің мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған. Осы тұжырымдамаға сәйкес, Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) әлемдік даму мәселелерін шешудегі негізгі халықаралық институт ретінде қарастырылады. Әсіресе, қарусыздану, жаппай қырып-жою қаруын таратпау режимін нығайту, Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақ құру, терроризммен, есірткі трафигімен және адам саудасымен күрес мәселелері маңызды басымдықтар ретінде белгіленген. Сонымен қатар Қырғызстан бейбітшілікті қолдау операцияларына қатысу және тұрақты даму тәжірибесін игеру бағытында халықаралық ынтымақтастықты дамытуға мүдделі екендігі атап көрсетіледі.

2019 жылғы 11 наурызда Қырғыз Республикасының Президенті жарлығымен жаңа Сыртқы саясат тұжырымдамасы қабылданды [26]. Бұл құжатта Қырғызстанның Орталық Азия аймағындағы ерекше орны атап көрсетіліп, елдің Еуропа мен Азия арасындағы байланыстырушы көпір ретіндегі геосаяси рөлі ерекше назарға алынды. Құжатқа сәйкес, Қырғызстанның сыртқы саясаты көпвекторлы сипатта жүзеге асырылады. Оның негізінде Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше барлық мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен өзара түсіністік, өзара құрмет және игі ниет қағидаттарына сүйене отырып ынтымақтастық орнату қағидасы жатыр.

Ұлттық мүдделерді ілгерілету және қорғау мақсатында Қырғызстанның сыртқы саясатының негізгі басым бағыттары айқындалған. Атап айтқанда, ең алдымен халықаралық ынтымақтастық механизмдерін жетілдіру арқылы саяси-дипломатиялық құралдар негізінде ұлттық қауіпсіздікті, мемлекеттік егемендікті және аумақтық тұтастықты қамтамасыз ету маңызды міндеттердің бірі ретінде белгіленген.

Сонымен қатар Қырғыз Республикасының мемлекеттік шекарасын толық құқықтық тұрғыдан рәсімдеу, көршілес мемлекеттермен шекаралық аймақтарда сенім шараларын қалыптастыру және нығайту мәселелері де сыртқы саясаттың басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл шаралар аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге және шекара маңындағы ынтымақтастықты дамытуға бағытталған. Құжатта Орталық Азия мемлекеттерімен достық және

тату көршілік қатынастарды нығайту ерекше маңызға ие екендігі атап көрсетіледі. Бұл саясат өзара егемендікті құрметтеу, аумақтық тұтастықты сақтау, шекаралардың мызғымастығы, тең құқықтылық және ортақ қауіпсіздік қағидаттарына негізделеді.

Сонымен қатар Қырғызстан өз одақтастары мен стратегиялық серіктестерімен қарым-қатынастарды одан әрі нығайтуға және тереңдетуге ұмтылады. Бұл бағытта мемлекет жаһандық және аймақтық ұйымдар мен интеграциялық бірлестіктер аясындағы ынтымақтастықты кеңейтуді маңызды деп санайды. Бұған қоса, жақын және алыс шетел мемлекеттерімен екіжақты және көпжақты форматта өзара тиімді және жан-жақты ынтымақтастықты дамыту Қырғызстанның сыртқы саясатының маңызды бағыты болып табылады.

Қырғыз Республикасының сыртқы саясатындағы негізгі ұлттық басымдықтар ретінде мемлекеттік егемендік пен аумақтық тұтастықты қорғау, елдегі бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау, парламенттік демократия қағидаттарына негізделген құқықтық мемлекет құру, көпұлтты халықтың бірлігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ұлттық және экономикалық қауіпсіздікті нығайту міндеттері белгіленген.

Тұжырымдамада Қырғызстанның сыртқы саяси бағыты елдің ұзақ мерзімді стратегиялық даму мақсаттарына сәйкес қалыптастырылатыны атап көрсетіледі. Бұл саясат халықаралық жағдайды жан-жақты талдау және әлемдік саяси-экономикалық үдерістердегі өзгерістерді болжау негізінде жүргізіледі. Осылайша, Қырғызстан *прагматикалық, теңгерімді, ашық әрі көпвекторлы сыртқы саясат* жүргізуді өзінің негізгі сыртқы саяси бағыты ретінде қарастырады.

Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастарды дамытуда мемлекет басшыларының өзара сапарлары ерекше рөл атқарады. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, екі елдің президенттері деңгейінде 10-ға жуық ресми іссапарлар орын алды.

1992-1994 жылдары Қазақстан Президенті Н. Назарбаев пен Қырғызстан Президенті А. Акаев бірнеше рет ресми кездесулер өткізіп, екіжақты қатынастардың құқықтық негізін қалыптастыру мәселелерін талқылады.

1994 жылғы 23 шілдеде Қазақстан Президенті Н. Назарбаев Қырғызстанға жұмыс сапарымен барып, Ыстықкөл облысындағы Көк-Жайық шатқалында Қырғыз Республикасының Президенті А. Акаевпен кездесті. Кездесу барысында Орталық Азиядағы экономикалық интеграцияны дамыту, өндірістік кооперацияны қалпына келтіру және ауыл шаруашылығы саласындағы ынтымақтастық мәселелері талқыланды [176].

2003 жылғы 25 желтоқсанда Қырғызстан Президенті А. Акаев Қазақстанға ресми сапар жасады. Сапар барысында екі мемлекет арасында «Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы одақтастық қатынастар туралы шарт» қабылданды. Бұл құжат екі ел арасындағы саяси және экономикалық қатынастарды жаңа деңгейге көтерген негізгі келісімдердің бірі болды [177].

2007 жылы Қазақстан Президенті Н. Назарбаев Қырғызстанға ресми сапар жасап, Бішкек қаласында Қырғызстан Президенті Қ. Бакиевпен кездесті. Келіссөздер барысында энергетика, көлік-логистика және сауда салаларындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелері қарастырылды [178].

2012 жылғы 22 тамызда [179] Қазақстан Президенті Н. Назарбаев Қырғызстанға мемлекеттік сапармен барды. Сапар барысында Бішкек қаласында екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 20 жыл толуына арналған іс-шаралар өтті. Сонымен қатар мемлекет басшылары стратегиялық әріптестікті тереңдету туралы мерейтойлық декларацияға қол қойды.

2013 жылы Қырғыз Республикасының Президенті А. Атамбаев Қазақстанға бірнеше жұмыс сапарымен келіп, Астана қаласында Қазақстан Президентімен кездесулер өткізді. Кездесулер барысында сауда-экономикалық ынтымақтастықты кеңейту, энергетика және көлік салаларындағы бірлескен жобаларды іске асыру мәселелері талқыланды.

2017 жылы Қырғыз Республикасының Президенті С. Жээнбеков Қазақстанға ресми сапармен келіп, Астана қаласында Н. Назарбаевпен кездесті [180]. Кездесу барысында екі ел арасындағы мемлекеттік шекараны демаркациялау туралы келісімге қол қойылды. Бұл құжат Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекара мәселесін толық құқықтық тұрғыда реттеуге мүмкіндік берді.

2021 жылғы 2-3 наурызда Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров Қазақстанға мемлекеттік сапар жасады. Бұл оның президент ретінде Қазақстанға жасаған алғашқы сапары болды. Кездесу барысында екі ел арасындағы стратегиялық әріптестікті нығайту, сауда-экономикалық байланыстарды кеңейту және аймақтық қауіпсіздік мәселелері талқыланды [181].

2022 жылғы 26 мамырда Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаев Қырғызстанға ресми сапар жасады. Бішкекте өткен келіссөздер барысында шекаралық және аймақаралық ынтымақтастықты дамытуға ерекше назар аударылды. Нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстанның бірнеше облыстары арасында ынтымақтастық туралы меморандумдарға қол қойылды.

2024 жылғы 18-19 сәуірде Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров Қазақстанға мемлекеттік сапармен келді. Сапар барысында екі ел арасындағы одақтастық қатынастарды тереңдету және кеңейту туралы жаңа келісімдер қабылданып, сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту мәселелері талқыланды.

2025 жылғы 21-22 тамызда Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаев Қырғызстанға ресми сапармен барып, Бішкек қаласында Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаровпен келіссөздер өткізді. Кездесу барысында екі ел арасындағы саяси және экономикалық ынтымақтастықты тереңдету, сондай-ақ Қазақстан-Қырғызстан Жоғары мемлекетаралық кеңесінің отырысын өткізу мәселелері қарастырылды [182].

Үшінші топқа халықаралық және аймақтық ұйымдардың материалдары жатады.

Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастықты талдауда негізгі дереккөздер ретінде халықаралық-құқықтық құжаттар, көпжақты келісімдер, декларациялар және институционалдық актілер маңызды орын алады. Бұл құжаттар екі елдің өзара әрекеттестігінің құқықтық негізін, институционалдық құрылымын және нақты бағыттарын айқындайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастықтың деректік базасын, ең алдымен, трансшекаралық су ресурстарын басқаруға қатысты келісімдер құрайды. Атап айтқанда, 2000 жылғы 21 қаңтарда қол қойылған Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қырғыз Республикасы Үкіметі арасындағы Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы келісім ерекше маңызға ие. Бұл құжат трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп пайдалану мен басқарудың құқықтық негізін қалыптастырып, кейіннен мемлекетаралық комиссия қызметінің институционалдық базасын қамтамасыз етті [18,32]. Сонымен қатар БҰҰ жүйесінің қатысуымен қабылданған хаттамалар мен әдістемелік құжаттар да осы бағыттағы маңызды дереккөздер болып табылады [33].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы аясындағы ынтымақтастықтың негізгі деректік негізін 2011 жылғы 18 қазанда қабылданған ТМД еркін сауда аймағы туралы шарт құрайды [183]. Бұл құжат ТМД кеңістігіндегі сауда қатынастарын реттеудің құқықтық базасын қалыптастырып, тарифтік және техникалық тосқауылдарды азайтуға бағытталған. Сонымен қатар ТМД Атқару комитетінің материалдары мен мемлекетаралық кеңестердің шешімдері де маңызды дереккөздер қатарында қарастырылады [34].

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастықтың құқықтық базасы 1992 жылғы Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарттан және 2002 жылғы ҰҚШҰ Жарғысынан бастау алады [28]. Бұл құжаттар ұжымдық қауіпсіздік қағидаларын, әсіресе өзара қорғаныс механизмдерін айқындайды. Сонымен қатар ұйым аясындағы оқу-жаттығуларға қатысты құжаттар, қауіпсіздік кеңестері хатшылары комитетінің материалдары және дағдарыстық жағдайларға әрекет ету туралы ресми мәліметтер де деректік база құрамына кіреді [184,185].

Шанхай ынтымақтастық ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастықты талдауда ұйымның құрылтай құжаттары мен саяси декларациялары негізгі дереккөздер болып табылады. Атап айтқанда, ШЫҰ-ның құрылу құжаттары, 2024 жылғы Астана декларациясы, Үкімет басшылары кеңесінің коммюникелері, сондай-ақ Аймақтық терроризмге қарсы құрылым қызметін реттейтін материалдар маңызды рөл атқарады [35,36]. Бұл құжаттар Қазақстан мен Қырғызстанның қауіпсіздік және саяси үйлестіру саласындағы өзара әрекеттестігін институционалдық тұрғыдан бекітеді [186,187].

Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі ынтымақтастықтың деректік базасы 2014 жылғы 29 мамырдағы ЕАЭО туралы шарттан бастау алады [30]. Сонымен қатар Қырғызстанның 2015 жылғы ұйымға қосылуы туралы келісімі, Еуразиялық экономикалық комиссия шешімдері, техникалық регламенттер және

кедендік әкімшілендіруге қатысты құжаттар екі ел арасындағы экономикалық қатынастарды реттейтін негізгі дереккөздер болып табылады [41,42]. Бұған қоса, кедендік бақылауды жетілдіруге қатысты екіжақты келісімдер де маңызды орын алады [188].

Түркі мемлекеттері ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастықтың құқықтық негізін 2009 жылғы Нахчыван келісімі құрайды [46]. Сонымен қатар 2023 жылғы Астана декларациясы және 2024 жылғы Бішкек декларациясы ұйымның қазіргі даму бағыттарын айқындайтын негізгі құжаттар болып табылады [189]. Экономикалық ынтымақтастық саласында Түркі инвестициялық қорын құру туралы келісім (2023/2024) және жеңілдетілген кедендік дәліз туралы келісім (2022/2024) маңызды дереккөздер қатарына жатады [47-49].

Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) шеңберіндегі ынтымақтастықтың деректік базасын 1999 жылғы Принциптер декларациясы [190], 2002 жылғы Алматы актісі, 2021 жылғы сенім шаралары каталогы және 2022 жылғы Астана мәлімдемесі құрайды [51,52]. Бұл құжаттар ұйымның құқықтық және институционалдық негізін қалыптастырып, Қазақстан мен Қырғызстанның көпжақты дипломатия және сенім шаралары саласындағы өзара әрекеттестігін айқындайды.

Дереккөздердің *төртінші тобын* мемлекет басшыларының ғылыми еңбектері, халыққа жолдаулары және ресми баяндамалары құрайды. Бұл дереккөздерде екі ел арасындағы ынтымақтастықтың идеялық негіздері, сыртқы саяси басымдықтары және аймақтық интеграцияға қатысты мемлекет басшыларының ұстанымдары жүйелі түрде көрініс табады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың теориялық негіздері тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қалыптасты. Н. Назарбаев өзінің *«Ғасырлар тоғысында»* еңбегінде Орталық Азия мемлекеттері үшін «аймақтық интеграция – экономикалық тұрақтылықтың басты кепілі» екенін атап көрсетіп, Қазақстан мен Қырғызстанның өзара ықпалдастығын табиғи геосаяси қажеттілік ретінде қарастырды [62, б. 272].

Н. Назарбаевтың *«Сындарлы он жыл»* (2003) еңбегінде Орталық Азия елдерінің, соның ішінде Қырғызстанмен, «ортақ нарық қалыптастыру арқылы жаһандық бәсекеге қабілеттілікті арттыру» қажеттігі көрсетіледі. Автор аймақ елдері арасындағы экономикалық өзара тәуелділік пен географиялық жақындықты стратегиялық серіктестіктің негізгі факторлары ретінде сипаттайды. Бұл идея кейін Қазақстанның интеграциялық бастамаларының теориялық негізіне айналды [63, б. 240].

Ал А. Акаев *«Кыргызстан: стратегия устойчивого развития»* еңбегінде Қазақстанды Қырғызстанның «негізгі экономикалық серіктесі және аймақтық тұрақтылық факторы» деп сипаттайды. А. Акаев аймақтық интеграцияны Қырғызстан экономикасының тұрақтылығының маңызды шарты ретінде қарастырады [64, б. 320].

1990-жылдардағы ресми сұхбаттарда нақты саяси ұстанымдар айқын көрінді. Мысалы, Н. Назарбаев 1997 жылғы сұхбаттарының бірінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды «шекарасыз экономикалық кеңістік

құруға ұмтылған мемлекеттер арасындағы байланыс» деп атап өтті. Ал А. Акаев 1998 жылы берген сұхбатында «Қазақстан - Қырғызстан экономикасының негізгі серіктестерінің бірі, біздің нарықтарымыз өзара толықтырады» деп мәлімдеді. Бұл кезеңде екі ел арасында 1997 жылы «Мәңгілік достық туралы шартқа» қол қойылып, ол саяси риториканың нақты институционалдық негізіне айналды

2000-жылдары президенттердің ресми құжаттарында нақты экономикалық бағыттар көрсетіле бастады. Н. Назарбаевтың 2005 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында Орталық Азия елдері арасында «бірыңғай экономикалық кеңістік құру» идеясы ұсынылып, бұл Қырғызстанмен сауда айналымын арттырумен тікелей байланысты болды. Сол кезеңде Қырғызстан президенті Қ. Бакиев 2007 жылғы сөзінде Қазақстанды «Қырғызстан экономикасына ірі инвестиция салушы мемлекет» ретінде атап, энергетика және банк секторындағы ынтымақтастықты күшейту қажеттігін айтты [65, б. 32].

2010-жылдары интеграциялық процестер нақты құрылымдық сипат алды. А. Атамбаев 2015 жылы Қырғызстанның Еуразиялық экономикалық одаққа қосылуы туралы сөзінде «Қазақстан біздің басты сауда әріптесіміз, сондықтан ЕАЭО аясындағы ынтымақтастық біз үшін стратегиялық маңызға ие» деп мәлімдеді. Осыған байланысты Н. Назарбаев 2015 жылғы ресми мәлімдемесінде Қырғызстанның ЕАЭО-ға қосылуын «аймақтық экономикалық интеграцияны күшейтетін тарихи қадам» деп бағалады

Қазіргі кезеңде нақты келісімдер мен көрсеткіштер президенттік риториканың негізгі элементіне айналды. Қ.Ж. Тоқаев 2021 жылғы 2 наурыздағы бірлескен брифингте «екі ел арасында 180-ге жуық келісім бар» екенін атап өтіп, Қырғызстанды «одақтас мемлекет және сенімді серіктес» деп атады [68]. 2024 жылғы 19 сәуірдегі брифингте ол екіжақты сауда көлемін «жақын жылдары 2 млрд АҚШ долларына жеткізу» міндетін нақты қойды [69].

С. Жапаров 2021 жылғы «Казинформға» берген сұхбатында «Қазақстан Қырғызстанның негізгі сауда-экономикалық серіктестерінің бірі болып табылады» деп нақты көрсетіп, инвестициялық ынтымақтастықты кеңейту қажеттігін айтты. 2023-2024 жылдардағы ресми кездесулерде С. Жапаров көлік дәліздері, шекаралық сауда және өнеркәсіп кооперациясы бойынша бірлескен жобаларды дамытуға ерекше назар аударды [66].

Президенттердің халыққа жолдауларында да нақты бағыттар көрсетіледі. Н. Назарбаевтың 2012 жылғы Жолдауында Орталық Азиядағы «су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану» мәселесі көтеріліп, бұл Қырғызстанмен тікелей байланысты екені айтылды. Қ.Ж. Тоқаев 2022 жылғы Жолдауында «транзиттік-көлік әлеуетін дамыту және Орталық Азия елдерімен кооперацияны күшейту» міндеттері қойылып, бұл Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының экономикалық негізін айқындайды. Қ.Ж. Тоқаев аймақтық ынтымақтастықты Қазақстан сыртқы саясатының басым бағыты ретінде жүйелі түрде атап өтеді [67].

Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының маңыздылығы екі елдің сыртқы істер министрлерінің ресми сұхбаттары, баяндамалары арқылы айқын көрініс табады. Мысалы, М. Тілеуберді 2021 жылғы Қазақстан-Қырғызстан СІМ

басшыларының кездесуінен кейінгі мәлімдемесінде екі ел арасындағы «стратегиялық серіктестік пен одақтастық қатынастарды тереңдету» қажеттігін атап өтті, бұл туралы ҚР СІМ ресми сайтында жарияланған [70]. Кейін 2022 жылғы сұхбаттарының бірінде ол Қырғызстанды «Қазақстанның Орталық Азиядағы негізгі серіктестерінің бірі» ретінде сипаттап, сауда-экономикалық ынтымақтастықты кеңейту басымдығын нақтылаған [71]. Өз кезегінде, Ж. Кулубаев 2022 жылы Қырғызстан СІМ басшысы ретінде алғаш рет берген ресми сұхбатында Қазақстанмен қатынасты «сыртқы саясаттың басым бағыты» деп атап көрсеткен [72]. Сонымен қатар, оның 2023 жылғы Қазақстанға ресми сапары барысында жасаған мәлімдемесінде «екі ел арасындағы саяси диалогтың жоғары деңгейі және экономикалық байланыстардың тұрақты өсуі» ерекше атап өтілді [73].

Бесінші топты ресми статистикалық деректер құрайды. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасының ұлттық статистика органдарының мәліметтері, сыртқы сауда, инвестициялар, көлік және туризм салалары бойынша статистикалық бюллетеньдер, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың дерекқорлары зерттеудің эмпирикалық базасын қамтамасыз етті. Бұл деректер екі ел арасындағы экономикалық және әлеуметтік байланыстардың нақты динамикасын талдауға мүмкіндік берді.

Халықаралық рейтингтер елдердің саяси, экономикалық, әлеуметтік және институционалдық даму деңгейін бірыңғай көрсеткіштер негізінде бағалап, салыстыруға арналған халықаралық бағалау жүйелері. Қазіргі жаһандану жағдайындағы халықаралық рейтингтердің маңызы артуда. Рейтингтер елге шетелдік инвестиция тартуда, халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық орнатуда, несие алу шарттарын айқындауда және елдің имиджін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар олар мемлекеттік саясаттың әлсіз және күшті тұстарын анықтап, реформалардың бағытын белгілеуге, басқару сапасын арттыруға және қоғамдық есептілікті күшейтуге ықпал ететін талдамалық құрал ретінде қызмет етеді. Осыған байланысты талдауда елдің институционалдық дамуын, экономикалық әлеуетін, әлеуметтік тұрақтылығын және халықаралық бәсекеге қабілеттілігін кешенді түрде көрсететін негізгі рейтингтерге басымдық берілді.

Төменде Қырғыз Республикасының 2025 жылдағы халықаралық рейтингтердегі рөліне тоқталатын боламыз. Салыстыру үшін Орталық Азия мемлекеттерінің соның ішінде Қазақстан Республикасының түрлі рейтингтердегі орындары туралы ақпарат берілген.

Жаһандық Аштық Индексі 2025 (Global Hunger Index). 2025 жылғы Жаһандық Аштық Индексіне Қырғызстан 123 елдің ішінде 43 орын орынды алды. Аштық Индексіне 8,0 баллмен, Қырғызстанның аштық деңгейі төмен деп бағаланады. Екінші диаграммада Қырғызстанның 2000 жылдан 2025 жылға дейінгі баллдық тенденциясы көрсетілген. Яғни 20 жыл ішінде елдің аштық деңгейі айтарлықтай төмендеген, бұл Қырғызстан үшін өте жоғары көрсеткіш болып табылады [82].

Бостандық индексі 2025 (Freedom Index). «Freedom House» ұйымының «Freedom in the World-2025» есебіне сәйкес, Қырғызстан 2025 жылы бостандық деңгейі төмен мемлекеттер қатарына жатқызылып, «Not Free» (еркін емес) мәртебесін сақтап қалды. Елдің жиынтық балы 100 мүмкін ұпайдың 26-сын ғана құрады, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда (27/100) аздаған төмендеуді көрсетеді.

Бағалау «Freedom House» әдіснамасына сай саяси құқықтар мен азаматтық бостандықтардың нақты іске асырылу деңгейіне негізделеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғызстанның саяси құқықтар көрсеткіші 40 балдың ішінен 4 ұпаймен өте төмен деңгейде, бұл елдегі сайлау үдерісінің бәсекелілігіне, оппозицияның қызмет ету мүмкіндіктеріне, сондай-ақ атқарушы биліктің шектелуі мен есептілігіне қатысты елеулі проблемалардың бар екенін аңғартады. Азаматтық бостандықтар бойынша көрсеткіш 60 балдың ішінен 22 ұпайды құрады, бұл сөз және БАҚ еркіндігінің шектелуі, бейбіт жиналыстар мен бірлестіктер еркіндігіне қысым, сот жүйесінің тәуелсіздігі мен жеке құқықтардың жеткілікті деңгейде қорғалмауы сияқты жүйелі мәселелердің сақталып отырғанын көрсетеді [83].

«Freedom House» бағалауы формальды заңнамалық нормалардан көрі олардың іс жүзінде орындалуына басымдық береді, сондықтан Қырғызстанның «Еркін емес» санатына (2-инфографика) енгізілуі елдегі саяси және құқықтық институттардың соңғы жылдары әлсірегенін және демократиялық кері шегінуді білдіреді. Осылайша, 2025 жылғы деректер Қырғызстанда саяси құқықтар мен азаматтық бостандықтарды кеңейту бағытында елеулі ілгерілеу болмағанын, керісінше, шектеулердің институционалдық сипат алып отырғанын айқын көрсетеді.

Жаһандық инновациялық индекс 2025 (Global Innovation Index). 2025 жылғы Жаһандық инновациялық индекс (Global Innovation Index) нәтижесі бойынша Қырғызстан жалпы 139 елдің ішінде 96-шы орынды иеленді, бұл елдің инновациялық жүйесінің жаһандық контексте салыстырмалы түрде орташа деңгейде екенін көрсетеді. Жаһандық инновациялық индекс - экономикадағы инновациялық әлеует пен өнімділікті бағалайтын кешенді индекстің бірі болып табылады, ол инвестиция, білім, инфрақұрылым, нарықтық ортасы және инновация өнімдері сияқты түрлі өлшемдерді қамтиды.

Қырғызстанның рейтингінің құрылымы екі негізгі субиндекстен тұрады: инновациялық кіріс (input) және шығыс (output) көрсеткіштері. Ел 2025 жылы инновациялық кіріс бойынша 93-ші орында, ал инновациялық шығыс бойынша 98-ші орында тұр. Бұл көрсеткіштер елдің инновациялық ортасының бастапқы әлеуеті мен нәтижелердің жүзеге асуы арасындағы айтарлықтай айырмашылық бар екенін айқындайды.

Сонымен қатар, Жаһандық инновациялық индекс зерттеуінде Қырғызстан өз аймағындағы елдермен салыстырғанда да орташа деңгейде орын алған: ол Орталық және Оңтүстік Азия аймағында 10 елдің ішінде 6-ші орынға ие болды. Бұл нәтиже аймақтық контексте елдің инновациялық экожүйесінің қалыптасуы мен даму әлеуетін көрсетеді, алайда инвестиция мен технологиялық өнімділік

бойынша жоғары деңгейлі елдермен салыстырғанда айтарлықтай артта қалуы байқалады [84].

Талдау көрсеткендей, Қырғызстан инновацияны қалыптастыруға арналған бастапқы жағдайларды салыстырмалы түрде жақсырақ жүргізіп жатқанымен, осы әлеуеттің нақты экономикалық және технологиялық нәтижелерге аударылуы әлсіз қалып отыр. Талдаудың маңызды аспектісі - Қырғызстанның адам капиталы мен зерттеу көрсеткіштері салыстырмалы түрде жоғары, бұл білім беру саласындағы және ғылыми әлеуеттің дамытудағы кейбір күштердің бар екенін білдіреді. Осындай салыстырмалы артықшылықтар елдің ұзақ мерзімді инновациялық әлеуетінің негізін құрайды, алайда оны трансформациялау нақты инновациялық өнімдер мен технологиялық нәтижелерге әлі де төмен.

Жаһандық бақыт индексі 2025 (World Happiness Index). Ресми деректер бойынша Қырғызстан 2025 жылғы «Happiness Report» рейтингінде 75-ші орынға жайғасқан, бұл 147 елдің ішіндегі көрсеткіш болып табылады, ал оның орташа бақыт бағасы шамамен 5.9-дан 5.86-ға дейінгі диапазонда есептеледі.

Қырғызстан осы рейтингте Орталық Азиялық елдер арасында Қазақстан (43-орында) және Өзбекстаннан (53-орында) кейін, бірақ Тәжікстаннан (90-шы орында) алда орналасқан. Аймақтық салыстырмалы талдауда Қырғызстан көршілес мемлекеттер ішінде орташа позицияны иеленеді, бұл оның қоғамының бақыт деңгейі экономикалық ауыртпалықтарға қарамастан әлеуметтік байланыс пен қолдаудың жағымды әсерімен белгілі дәрежеде теңестірілгенін көрсетеді. Сонымен қатар аталмыш зерттеу бақыт пен өмірге қанағаттанудың субъективті өлшем екенін айқындайды, яғни бұл көрсеткіштер тек экономикалық қарқынмен ғана емес, сонымен бірге азаматтардың өз өміріне деген көзқарасы мен сенім деңгейімен өлшенетін күрделі әлеуметтік феномен [85].

Адам даму индексі 2025 (Human Development Index). 2025 жылғы Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы (UNDP) Адам даму есебінің (Human Development Report) деректеріне сүйене отырып ғылыми тілмен талданады. 2025 жылғы Адам даму есебінің нәтижесі бойынша Қырғызстан 193 ел мен территория арасында 117-ші орында тұр және «жоғары адам дамуы» категориясына жатқызылады. Бұл көрсеткіш елдің ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық прогресінің нақты деңгейін бейнелейді және ондағы азаматтардың өмір сапасы, білім алу мүмкіндіктері мен денсаулық жағдайына негізделген кешенді бағалауды көрсетеді [86].

Қырғызстанның көрсеткіштері 0.720 баллды құрайды, бұл елдің адам дамуының орташа деңгейден жоғары екенін білдіреді. Адам даму индексінің құрамына келесі негізгі көрсеткіштер кіреді: өмір ұзақтығы, білім деңгейі және табыс (ұлттық табыс) көрсеткіштері.

Адам дамуы көрсеткіштерінің компоненттері

- Өмір ұзақтығы – Қырғызстанда орташа өмір сүру ұзақтығы шамамен 71 жыл деңгейінде бағаланған, бұл денсаулық сақтау, санитария және әлеуметтік қызметтердің сапасын сипаттайтын маңызды әлеуметтік индикатор.

- Білім деңгейі – орташа мектепте өткізілген жылдар саны 12.1 жыл, ал жаңа буын үшін күтілетін орта білім алу ұзақтығы 14.7 жыл деңгейінде, бұл елдің білім беру көрсеткіштері айтарлықтай өскендігін көрсетеді.

- Жалпы ұлттық табыс – сатып алу қабілеті бойынша түзетілген жалпы ұлттық табыс көрсеткіші шамамен 4,150 АҚШ долларын құрайды, бұл халықтың материалдық тұрмыс деңгейінің нақты көрсеткіші болып табылады.

Бұл үш компонент біріктірілген Адам дамуы индексінің өлшемі арқылы елдің әлеуметтік салалардағы прогресін бағалауға мүмкіндік береді. Қырғызстанның көрсеткіші 0.720 балл, индекс бойынша жоғары даму категориясына кіргенімен, бұл көрсеткіш жоғары дамыған елдердің стандарттарынан әлі де төмен.

Қорытындылай келе, 2025 жылғы Адам даму индексі деректері Қырғызстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында ілгерілеу бар екенін, бірақ теңсіздік пен кедейлік мәселелері әлі де өзекті екенін айқындайды.

Әлемдік баспасөз бостандығы индексі 2025 (World Press Freedom Index). 2025 жылғы Әлемдік баспасөз бостандығы индексі бойынша Қырғызстан 180 елдің ішінде 144-орынға түсті, жалпы балл - 37,46. 2024 жылы ел 120-орында болып, 49,11 балл жинаған. Бір жыл ішінде –24 позиция және –11,65 балл төмендеу тіркелді. Бұл - баспасөз еркіндігінің күрт нашарлағанын көрсететін нақты индикатор [87].

Салалық көрсеткіштер бойынша жағдай жоғарыда 4-суретте көрсетілген. Саяси индикатор 2025 жылы 147-орын (26,00 балл): биліктің редакциялық саясатқа ықпалы күшейгенін және тәуелсіз медиаға саяси қысым артқанын білдіреді. Экономикалық индикатор 99-орын (40,10 балл): медиа нарықтың қаржылық әлсіздігі, тәуелсіз БАҚ-тың тұрақты қаржыландыру көздерінің жоқтығы сақталып отыр. Құқықтық (legislative) индикатор 136-орын (44,05 балл): журналистерді қорғауға бағытталған құқықтық кепілдіктердің жеткіліксіздігін көрсетеді. Әлеуметтік индикатор 139-орын (43,37 балл): қоғамда журналистикаға сенімнің төмендеуі мен өзін-өзі цензуралау кең таралған. Ең нашар көрсеткіш - қауіпсіздік индикаторы: 151-орын (33,75 балл). Бұл журналистер үшін қудалау, қысым және қауіп-қатер деңгейінің айтарлықтай артқанын дәлелдейді (2024 жылы бұл көрсеткіш 102-орын болған) [88] 4-диаграммада салыстыру үшін Орталық Азия мемлекеттерінің Әлемдік баспасөз бостандығы индексындағы орындары көрсетілген.

2025 жылы Қырғызстанда баспасөз еркіндігі барлық негізгі өлшемдер бойынша жүйелі түрде нашарлаған. «RSF Reporters Without Borders» деректері елдің Орталық Азиядағы салыстырмалы түрде ашық ақпараттық кеңістіктен алыстап, жоғары тәуекел аймағына өткенін нақты көрсетеді.

Жасанды Интелексті Басқарудың Халықаралық Бағалау Индексі 2025 (AI Governance International Evaluation Index). 2025 жылғы Жасанды Интелексті Басқарудың Халықаралық Бағалау Индексі (AI Governance International Evaluation Index) [89] және Үкіметтің Жасанды Интелектке дайындық индексі (Government AI Readiness Index) есептерінің деректеріне сәйкес, Қырғызстанның жасанды интелект (ЖИ) саласындағы дайындығы институционалдық

калыптасу кезеңінде деп сипатталады. Оңтүстік және Орталық Азия аймағында елдің жиынтық көрсеткіші 33.7 ұпайды құрап (5-диаграмма), әлемдік және аймақтық орташа мәннен (41.4) төмен деңгейде орналасқан. Бұл көрсеткіш Қырғызстанның аймақтық көшбасшылар саналатын Қазақстан (55.9) мен Өзбекстаннан (54.7) технологиялық және нормативтік тұрғыдан едәуір артта қалып отырғанын айқындайды [90].

Елдің ЖИ экожүйесін декомпозициялық талдау барысында алты негізгі бағыт бойынша теңгерімсіздік анықталды. *Саяси әлеует* пен *Мемлекеттік секторда* қолдану деңгейлерінде ішінара ілгерілеушілік байқалғанымен, *Инфрақұрылым* және *Басқару* индикаторлары бойынша төмен мәндер тіркелген. Атап айтқанда, жоғары өнімді есептеуіш қуаттардың тапшылығы мен киберқауіпсіздікке негізделген Тұрақтылық деңгейінің әлсіздігі ЖИ технологияларын кең ауқымда енгізуге кедергі келтіруде.

Инновациялық белсенділік пен технологиялардың таралуы бойынша Қырғызстан академиялық және өндірістік ортаның ЖИ жобаларына төмен тартылуын көрсетеді. Қорытындылай келе, Қырғызстанның 2025 жылғы профилі ЖИ-ді басқарудың құқықтық базасын халықаралық AGILE стандарттарына сәйкестендіруді және деректер инфрақұрылымын жүйелі жаңғыртуды талап ететін өтпелі фазада тұр.

Заң Үстемдігі Индексі 2025 (World Justice Project). 2025 жылғы Дүниежүзілік Әділет Жобасының Заң Үстемдігі Индексі (World Justice Project Rule of Law Index) деректеріне сәйкес Қырғызстанның құқық үстемдігі саласындағы көрсеткіштері институционалдық тұрақсыздық пен регрессивті тенденцияларды айқындайды [91].

Есеп бойынша Қырғызстан әлемдік рейтингте 143 елдің ішінде 104-орынды иеленіп, индексі 0.45 ұпайды құрады (5-инфографика). 2024 жылмен салыстырғанда елдің позициясы үш сатыға төмендеген, бұл мемлекеттегі заңдылық принциптерінің әлсіреуін көрсететін маңызды индикатор болып табылады. Шығыс Еуропа мен Орталық Азия аймағындағындағы 15 мемлекеттің ішінде Қырғызстан 12-орынға жайғасып, көршілес Қазақстан мен Өзбекстаннан едәуір төмен нәтиже көрсетті.

Индекстің ішкі факторларын саралау барысында елдің ең осал тұстары «Сыбайлас жемқорлықтың болмауы» (0.29) және «Мемлекеттік өкілеттіктерді шектеу» (0.36) бағыттарында тіркелген. Атап айтқанда, атқарушы билікке тиісті деңгейде соттық және заңнамалық бақылаудың жүргізілмеуі, сондай-ақ азаматтық бостандықтардың тарылуы жалпы рейтингтің төмендеуіне негізгі себеп болған. «Тәртіп пен қауіпсіздік» индикаторы бойынша ел салыстырмалы түрде тұрақтылық танытқанымен, «Қылмыстық сот төрелігі» мен «Ашық үкімет» параметрлері бойынша реформалардың тежелуі байқалады.

Жаһандық азық-түлік қауіпсіздігінің индексі 2025 (Global Food Security Index). Жаһандық азық-түлік қауіпсіздігінің индексіне 2025 жылғы көрсеткіш бойынша Қырғызстан 8.0 ұпаймен (төмен деңгей) 123 елдің ішінде 43-орында тұр. Дегенмен, Дүниежүзілік азық-түлік бағдарламасының (WFP) деректері елдегі 7 миллион халықтың 2.6 миллионы (шамамен 37%) құнарлы диетаны

сатып алуға мүмкіндігі жоқ екенін көрсетеді. 2025 жылғы шілдедегі жағдай бойынша елдің негізгі азық-түлік тауарларымен өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі келесідей:

- Бидай және ұн өнімдері: 78.8%;
- Ет өнімдері: 79.8%;
- Сұйық май: 53.5%.

Дүниежүзілік банктің 2025 жылғы желтоқсандағы есебінде жаһандық азық-түлік бағаларының (бидай мен күріш) төмендеуіне қарамастан, Қырғызстандағы ішкі азық-түлік инфляциясының сақталуы атап өтілген [92].

Климаттық ауытқулар (ыстық толқындар) мен су тапшылығы 2025 жылғы астық өнімінің төмендеуіне әкеліп, нарықтағы баға тұрақтылығына нарықтағы баға тұрақтылығына қосымша қысым түсірді. Дүниежүзілік банктің «Food Security Update» есебінде Қырғызстан сияқты табысы ортадан төмен елдерде азық-түлік инфляциясы тек әлемдік бағалармен ғана емес, логистика, энергия тарифтері және ұлттық валютаның әлсіреуімен де тікелей байланысты екені көрсетіледі. Мемлекеттік реттеу шаралары аясында 2025 жылы Қырғызстан үкіметі әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларына экспорттық шектеулер енгізу, мемлекеттік интервенциялық қорлар арқылы ұн мен бидайды нарыққа шығару, сондай-ақ аз қамтылған отбасыларға мақсатты әлеуметтік қолдау көрсету тетіктерін қолданды.

Жалпы алғанда, 2025 жылғы деректер Қырғызстанның жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі орташа, бірақ осал позицияда тұрғанын көрсетеді. Климаттық тәуекелдердің күшеюі, аграрлық өндірістің төмен өнімділігі және импортқа тәуелділік азық-түлік инфляциясын тежеуді қиындатады. Сондықтан ұзақ мерзімді перспективада ел үшін агроөнеркәсіп кешенін әртараптандыру, су ресурстарын тиімді басқару, ішкі өндірістің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және әлеуметтік қорғау жүйесін күшейту стратегиялық басымдықтарға айналуы тиіс.

Өмір сүру құны индексі 2025 (Cost of Living Index by Country). Өмір сүру құны индексінің (Cost of Living Index by Country) 2025 жылғы «Numbeo» халықаралық мәліметтер базасының қорытындысы бойынша Қырғызстан дүниежүзіндегі өмір сүру құны ең төмен мемлекеттердің қатарына енді. Зерттеуге сәйкес, ел 139 мемлекеттің ішінде 121-орынға тұрақтап, 25,4 пункт көлеміндегі индексті иеленді. Бұл көрсеткіш Нью-Йорк қаласындағы базалық өмір сүру деңгейімен салыстырғанда Қырғызстандағы тауарлар мен қызметтердің төрт есе арзан екенін ғылыми түрде дәлелдейді [93].

Индикаторларды декомпозициялау барысында тұтыну себетінің құнына жалдау ақысы, коммуналдық төлемдер, азық-түлік бағалары және жергілікті тұрғындардың сатып алу қабілеті әсер еткен. Аймақтық контексте Қырғызстанның позициясы (121-орын) Орталық Азия мен ТМД елдері арасында аралық деңгейде: Қазақстан (114-орын) мен Армения (63-орын) өмір сүру құны жоғары елдер санатына жатса, Өзбекстан (127-орын) мен Ресей (132-орын) Қырғызстанға қарағанда арзанырақ елдер ретінде тіркелген (1-кесте) [94].

Қырғызстанның бұл рейтингтегі орны елдегі өндірістік шығындар мен қызмет көрсету құнының төмендігін көрсеткенімен, жергілікті тұрғындардың

сатып алу қабілеті индексінің (Purchasing Power Index) әлсіздігін де айқындайды. Өмір сүру құнының төмен болуы шетелдік инвестициялар мен цифрлық көшпенділер (digital nomads) үшін тартымды фактор болғанымен, макроэкономикалық тұрғыдан табыс деңгейі мен нақты шығындар арасындағы диспропорцияның сақталуын сипаттайды.

Әскери күштердің рейтингі 2025 (Military Strength Ranking). 2025 жылы Қырғызстан әлем елдерінің әскери күштері рейтингі бойынша 145 елдің ішінде 105-орынға орналасты. Бұл рейтинг «Global Firepower» әскери-аналитикалық порталы әзірлейді, ол елдердің әскери әлеуетін шамамен 60 түрлі көрсеткіш бойынша бағалайды.

Негізгі көрсеткіштері келесідей:

- Қорғаныс бюджеті шамамен 221,8 миллион АҚШ долларын құрайды.
- Қырғызстанның қарулы күштерінде шамамен 23 000 әскери қызметші, 300 000 резервист және 55 000 адамнан тұратын жартылай әскери (парамилитарлық) құрылымдар бар.
- Елдің әуе күштерінде барлығы 7 ұшақ және тікұшақ, оның ішінде 2 шабуылға арналған тікұшақ бар.
- Жер қуатында 215 танк, 30 өзі жүретін артиллерия жүйесі және 20-дан астам реактивті көпжүктілі жүйелер есепке алынған.
- Техниканың жалпы жауынгерлік дайындығы шамамен 50% деңгейінде бағаланады.

Бұл көрсеткіш Қырғызстанның әскери әлеуетінің әлемдік деңгейде салыстырмалы түрде төмен екенін білдіреді, себебі көп елдерге қарағанда қорғаныс бюджеті, қарулы күштер саны мен техникалық ресурстары шектеулі. Рейтингте АҚШ, Ресей және Қытай сияқты елдер бірінші орындарды иеленеді, ал орталық азиялық елдер арасында Қырғызстан басқа көршілерден артта қалып отыр. Мысалы, Қазақстан 57-орында, Өзбекстан 58-орында, Түрікменстан 77-орында, Тәжікстан 108-орында тұр (6-диаграмма) [95].

Әлемдегі ең қауіпсіз елдер 2025 (World's Safest Countries). 2025 жылы жарияланған Әлемдегі ең қауіпсіз елдер - Экономика және бейбітшілік институты (Institute for Economics and Peace) әзірлеген ғылыми рейтинг - әлем елдерін қоғамдық қауіпсіздік, бейбітшілік деңгейі, зорлық-зомбылық пен қақтығыстар, сонымен бірге милитаризация сияқты 23 көрсеткіш бойынша бағалайды. 2025 жылғы Әлемдегі ең қауіпсіз елдер индексі бойынша Қырғызстан 163 елдің ішінде 78-орында тұр (2-кесте). Бұл елдің қауіпсіздік пен бейбітшілік көрсеткіштері әлем бойынша орта деңгейге жақын екенін көрсетеді [96].

Жаһандық Гендерлік Алшақтық Индексі 2025 (Global Gender Gap Index). Жаһандық Гендерлік Алшақтық Индексі - Дүниежүзілік экономикалық форум (World Economic Forum) жариялайтын жылдық есеп. Бұл индекс әр елде әйелдер мен ерлер арасындағы теңсіздікті төрт негізгі сала бойынша (экономикалық қатысу, білім, денсаулық және саясат) өлшейді. Қырғызстан 2025 жылы Орталық Азия бойынша 4-орында, әлем елдері ішінде 95-орында орналасқан (3-кесте).

Индекс көрсеткіші - 0,696 (69,6 %). Бұл дегеніміз, қырғыз қоғамында гендерлік алшақтықтың шамамен 69,6 %-ы жабылған немесе теңдікке қол жеткізілгені көрсетілген (яғни гендерлік теңдік деңгейі орташа деңгейде) [97].

Индекс зерттейтін төрт негізгі компонент:

- Экономикалық қатысу мен мүмкіндіктер - әйелдердің еңбек нарығында ерлермен тең өтуі.

- Білім алу деңгейі - әйелдер мен ер адамдардың білімге қолжетімділігі.

- Денсаулық пен өмір сүру ұзақтығы - екі жыныс арасындағы айырмашылық.

- Саяси ықпал ету - парламентте, министрліктерде және жетекші лауазымдарда әйелдердің орны.

2025 жылғы Гендерлік алшақтық индексі бойынша Қырғызстан өзінің елдер тізімінде орташа деңгейде орынға ие, бұл аймақтық контекстте өзгелерден кейін тұрса да, көп елдерге қарағанда гендерлік теңдік бойынша айтарлықтай прогрессті көрсетеді [98].

Паспорттың күші индексі 2025 (Passport Power Index). Азаматтық сапасы мен паспорт күшінің халықаралық индекстері Қырғызстанның жаһандық мобильдік кеңістіктегі орнын анық көрсетеді. 2025 жылғы негізгі үш рейтингке сүйенсек, ел позициялары әртүрлі болғанымен, олардың барлығы Қырғызстан паспортын «орташа мобильдік» санатына жатқызады. Ең беделді көрсеткіштердің бірі - «Henley Passport Index» [99]. Бұл индекс жыл сайын елдердің визасыз немесе визасы жеңілдетілген елдер санын есептеп, жалпы рейтинг жасайды. 2025 жылғы «Henley» тізімінде Қырғызстан 63 мемлекетке визасыз немесе e-visa тәртібімен кіруге құқылы болып, 79-орынды иеленген. Бұл Орталық Азия аймағында Өзбекстанмен шамалас көрсеткіш, себебі Өзбекстан 62 елге қолжетімділікпен дәл сол 79-орында тұр (4-кесте). Бұл деректер Қырғызстанның аймақтық деңгейде паспорт қуаты бойынша орташа позицияға ие екенін дәлелдейді.

Жаһандық жұмсақ күш индексі 2025 (Global Soft Power Index). Жаһандық жұмсақ күш индексі - бұл «Brand Finance» компаниясы әзірлейтін жыл сайынғы әлемдік рейтинг, онда барлық 193 БҰҰ мүше мемлекеттері салыстырылады. Рейтинг елдердің басқа елдер мен халықаралық қоғамдастыққа жұмсақ күш қабілетін (soft power) бағалайды. Яғни мәдени, дипломатиялық, білім беру, бизнес және адам құндылықтары арқылы сенім және ынтымақтастық орнату мүмкіндігін көрсетеді. Бұл рейтинг 170 000-нан астам респонденттің 100-ден астам елдегі пікірлері негізінде, 55 индикатор бойынша есептеледі: бизнес пен сауда, медиа мен коммуникация, мәдениет пен мұра, білім мен ғылым, адамдар мен құндылықтар, халықаралық қатынастар, басқару, тұрақты болашақ және т.б. көрсеткіштер болып табылады.

2025 жылғы рейтингте Қырғызстан 146-шы орында орналасқан және 28.8 балл жинаған. Бұл 2024 жылғы көрсеткіштен жоғары, өткен жылы 148-ші орында 29 баллмен тұрды. Бұл жыл арасындағы қозғалыс екі позицияға алға жылжу ретінде бағаланады [100].

Қырғызстанның рейтингтегі өсімі бірнеше негізгі көрсеткіштер бойынша байқалады: ең көп өсім көрсеткен салалар – «Білім және ғылым» (+21) және «Адамдар және құндылықтар» (+10). Бұл ол елдің халықаралық қауымдастықта өзінің адам ресурстарын, білім беру әлеуетін және қоғам құндылықтарының тартымдылығын көрсететінін көрсетеді. Сол уақытта рейтингте «Тұрақты болашақ» (-9) және «Таныс болу деңгейі» (-3) секілді көрсеткіштер бойынша кері тенденциялар байқалған, бұл әлі де халықаралық танымалдықты арттыру және тұрақты даму саясатын күшейту қажеттігін білдіреді.

Ауаның ластану деңгейі 2025 (Air Pollution Index). Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) деректеріне негізделген елдердің ауа ластану деңгейі бойынша рейтингі ұсақ дисперсті бөлшектердің (PM2.5) орташа жылдық концентрациясын текше метрге микрограмммен көрсетеді.

Орталық Азия елдеріне келетін болсақ, ауаның ластану деңгейі өте жоғарғы көрсеткіштерді көрсетеді. Орталық Азия елдері дүниежүзі бойынша ең таза ауаға ие елдер тізіміне кірмейді. Сол себепті аймақтағы елдердің атмосфералық ауа сапасы ортадан жоғары ластанған санатына жатады: PM2.5 деңгейі ДДҰ ұсынымынан асып, халықтың денсаулығына үлкен қауіп төндіреді. 2025 жылғы қорытынды бойынша, рейтингке 125 ел қатысқан. Қырғызстан 102 орында орналасқан. Төменде Орталық Азияның басқа елдерінің көрсеткіштері көрсетілген (10-диаграмма).

Қырғызстанның Бішкек қаласында орташа PM2.5 көрсеткіші шамамен 21,2 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ болған - бұл ДДҰ ұсынымынан ($\geq 5 \mu\text{g}/\text{m}^3$) әлдеқайда жоғары. Ғаламдық қалалар рейтингінде Бішкек атмосфералық ауа ластануы бойынша жоғары орындарға шыққан (жоғары индексті ластанған қалалар тізімінде) [101].

Жаһандық Су Қауіпсіздігі Индексі 2025 (Global Water Security Index) 2025 жылғы жаһандық су қауіпсіздігі мен климаттық төзімділік индикаторлары Қырғызстанның Орталық Азиядағы стратегиялық су доноры ретіндегі рөлін сандық тұрғыдан нақтылады. «Asian Water Development Outlook 2025» есебіне сәйкес, Қырғызстан су қауіпсіздігінің бес негізгі өлшемі (ауылдық, экономикалық, қалалық, экологиялық және сумен байланысты апаттар) бойынша «дамушы» сатыдан «нығаю» сатысына өткен елдер қатарында. Елдің су стрессі индексі 2025 жылы 3.28 көрсеткішіне жетіп, ресурстарды тиімді басқарудың критикалық деңгейіне жақындады [102].

Соңғы онжылдықта Азия-Тынық мұхиты аймағында 2.7 миллиард адам су қауіпсіздігінің төменгі деңгейінен шықса, Қырғызстан бұл прогресске ауылдық сумен жабдықтауды жақсарту арқылы үлес қосты: атап айтқанда, 2025 жылы Нарын облысындағы су жобаларына 38.8 млн АҚШ доллары көлемінде инвестиция тартылып, 46 мыңнан астам тұрғын таза суға қол жеткізді.

Рейтингтің сандық мәліметтеріне сүйенсек, Қырғызстанның энергетикалық тәуелділігі гидроресурстарға 93% деңгейінде бағаланған, бұл елді «Global Water Security Index» шеңберінде ерекше статуска ие етеді. Алайда, 2025 жылғы UNEP Атласы мен AWDO есебіндегі болжамдар 1960 жылдан бергі температураның 1.2°C-қа (жаһандық орташа деңгейден 2 есе көп) өсуіне байланысты Тоқтоғұл су қоймасына келетін су көлемі 2050 жылға қарай 18.8%-

ға азаятынын көрсетіп, экономикалық су қауіпсіздігі индикаторына жоғары тәуекел жүктейді. Елдегі жылдық өзен ағыны шамамен 50 млрд текше метрді, ал жерасты сулары 14 млрд текше метрді құраса да, ирригациялық жүйелердегі шығындар мен жайылымдардың 70%-ының деградациясы жалпы рейтингке кері әсерін тигізуде. Соған қарамастан, мемлекеттің ерекше қорғалатын аумақтарды 1.5 млн гектарға дейін ұлғайтуы және орман алқаптарын 6.9%-ға жеткізуі, Қырғызстанды аймақтағы экологиялық тұрақтылықтың «су мұнарасы» ретіндегі позициясында қалдырды.

Жаһандық Терроризм Индексі 2025 (Global Terrorism Index). Жаһандық терроризм индексі төрт негізгі көрсеткіштен тұратын құрамдас өлшем болып табылады: оқиғалар саны (incidents) - террористік әрекеттердің жалпы саны; қайтыс болғандар саны (fatalities) - шабуылдардан қаза болған адамдар; жараланғандар саны (injuries) - шабуылдардан зардап шеккендер; тұтқынға алынған адамдар (hostages) - адамға қарсы жасалған әрекеттер нәтижесінде тұтқынға алынғандар. Терроризмнің әсерін өлшеу үшін бес жылдық салмақталған орташа мән қолданылады, яғни әрбір жылдың деректері алдыңғы төрт жылмен салыстырмалы түрде есепке алынады.

2025 жылдың қорытындысы бойынша аталған рейтингте терроризм деңгейі бойынша көш басында тұрған Буркина-Фасо, Пәкістан, Сирия, Мали және Нигерия мемлекеттері (11-инфографика) болып табылады. Орталық Азия елдеріне келетін болсақ, Қырғызстан, Қазақстан және Түрікменстан 0 баллмен, 100-орында орналасқан. Сонымен қатар, Тәжікстан 0,999 баллмен 70-орында болса, Өзбекстан 0,233 баллмен тізімде 90-орында көрсетілген [103].

Жұмыссыздық деңгейі 2025 (Unemployment rate). Жұмыссыздық деңгейі туралы деректер әлемдегі еңбек нарығындағы тенденцияларды және өзгерістерді бағалауға мүмкіндік береді. Бұл көрсеткіштің маңызы – оның елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көрсету қабілетінде және экономикалық стратегиялар мен реформаларды әзірлеуге көмек көрсетуінде болып табылады.

2025 жылғы «Global Relocate» жобасы аясында дайындалған жұмыссыздық деңгейін бағалайтын рейтинг шеңберінде әлем елдерінің көрсеткіштерін бағалауға мүмкіндік алып отырмыз. Аталған рейтингте Қырғызстан 186 мемлекеттің ішінде 71 орында орналасқан. Елдегі жұмыссыздық деңгейі 4,6%-құрайды. Бұл Орталық Азия елдерінің ішіндегі ең төменгі көрсеткіш болып табылады, салыстыру үшін 11-диаграммада ОА елдерінің жұмыссыздық деңгейлері (пайызбен) және рейтингтегі көрсеткіштері берілген [104].

Әлемдегі үздік білім беру жүйесі 2025 (World Best Education Systems). 2025 жылы жарияланған «New Jersey Minority Educational Development» деректеріне сәйкес, Қырғызстан білім беру жүйесінің жалпы сапасын кешенді бағалау нәтижесінде 203 елдің ішінде 64-орынды иеленді. NJ MED (New Jersey Minority Educational Development) - 1995 жылы құрылған коммерциялық емес ұйым. Ол қоғамдық білім беру саласында тәуекел тобына жататын жастардың даму мәселелерін шешуге практикалық көмек көрсетуге, жоғары білім алуына қолдау жасауға және мансаптық өсуіне ықпал етуге арналған. Бұл рейтинг елдердің

білім беру жүйесін бірнеше негізгі индикаторлар арқылы салыстырады, олардың қатарына білім сапасы (бастауыш, орта және жоғары білім деңгейлері), оқу нәтижелері, білімге қолжетімділік пен тең мүмкіндік, адами капиталға салынатын инвестиция көлемі, сондай-ақ халықтың білім алу процесіне қатысу деңгейі кіреді.

Қырғызстанның 64-орында орналасуы елдің білім беру жүйесі әлемдік көшбасшы мемлекеттермен және Орталық Азия елдерімен салыстырғанда орташа деңгейде екенін көрсетеді (14-диаграммада Орталық Азия елдерінің көрсеткіштері берілген). Аталған позиция, бір жағынан, базалық білімге қолжетімділіктің сақталғанын және сауаттылық деңгейінің салыстырмалы түрде жоғары екенін аңғартса, екінші жағынан, қаржыландыру көлемінің шектеулілігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, педагогикалық кадрлардың даярлығы және жоғары білім мен ғылыми-зерттеу саласының халықаралық деңгейде бәсекеге қабілеттілігінің төмендігі сияқты құрылымдық мәселелердің бар екенін көрсетеді [105].

Сонымен қатар, рейтинг Қырғызстанның білім жүйесінде халықаралық стандарттармен интеграция деңгейінің жеткіліксіз екенін және инновациялық, зерттеуге негізделген оқыту үлгілерінің әлсіз дамығанын айқындайды.

Экономикалық еркіндік индексі 2025 (Index of Economic Freedom). Экономикалық еркіндік индексі (Index of Economic Freedom) - елдердегі экономикалық еркіндік деңгейін бағалайтын кешенді көрсеткіш және рейтинг. Оны «Heritage Foundation» аналитикалық орталығы «The Wall Street Journal» басылымымен бірлесіп шығарады. Индекс бойынша экономикалық еркіндік мемлекеттің тауарлар мен қызметтерді өндіруге, бөлуге және тұтынуға ең аз араласуы ретінде түсіндіріледі. Бұл талдау 1995 жылдан бері жыл сайын жүргізіліп келеді [106].

Индекс 10 көрсеткіштің орташа мәні негізінде есептеледі. Олардың қатарына меншік құқығы, сыбайлас жемқорлықтан еркіндік, салық және бюджеттік саясат, кәсіпкерлік пен еңбек еркіндігі, ақша-несие саясаты, сауда, инвестиция және қаржы еркіндігі кіреді.

2025 жылдың қорытындысы бойынша аталған рейтингке 176 мемлекет тізімделген. Алғашқы бестікті 84,4 көрсеткішпен Сингапур бастайды, одан кейін Швейцария, Ирландия, Тайвань және Люксембург орналасқан. Қырғызстанның нәтижелеріне келетін болсақ, 55,6 көрсеткішпен 115 орынға жайғасқан. Бұл Орталық Азия елдерінің ортасында орташа көрсеткіш, 6-кестеде нақты ұпайлар мен орындары көрсетілген [107].

Қырғызстанның рейтингтегі нәтижесі елдің нарықтық механизмдер мен жеке бастамалар еркіндігімен салыстырғанда мемлекеттік реттеу мен кедергілердің әлі де айтарлықтай екенін көрсетеді.

Жаһандық бейбітшілік индексі 2025 (Global Peace Index) [108]. 2025 жылы «Institute for Economics & Peace» ұйымы жариялаған «Global Peace Index» есебіне сәйкес, Қырғызстан 163 елдің ішінде 78-орында орналасып, бейбітшілік деңгейі ортадан жоғары мемлекет ретінде бағаланды. Бұл көрсеткіш Қырғызстанның өз азаматтары үшін жоғары қоғамдық қауіпсіздік пен зорлық-зомбылықтың төмен

деңгейін сақтап отырғанын растайды, алайда саяси тұрақсыздық факторлары оның рейтингін жоғары көтеруге мүмкіндік бермей отыр.

Орталық Азия елдерінің арасында Қазақстан 56-орынмен аймақтың көшбасшысы болып тұр, бұл оның салыстырмалы экономикалық тұрақтылығы мен ішкі-сыртқы қақтығыстардың аздығын көрсетеді. Өзбекстан 67-орынды иеленіп, ішкі қауіпсіздікті күшейту арқылы Қырғызстаннан жоғары тұр. Қырғызстанның (78-орын) рейтингі Тәжікстанның 79-орнына және Түркіменстанның 87-орнына өте жақын орналасқан (15-диаграмма).

Бұл Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстанның бейбітшілік деңгейінің бір-біріне жақын екендігін, әрі осы үш мемлекеттің де экономикалық тәуелділік пен ішкі әлеуметтік-саяси мәселелерге байланысты ұзақмерзімді тұрақтылықты нығайту қажеттілігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Орталық Азия елдерінің барлығы Global Peace Index жоғарғы жартысында, яғни салыстырмалы түрде қауіпсіз аймақтар қатарында орналасқан. Алайда, Қырғызстандағы шекаралық шиеленістер мен саяси толқулар сияқты жергілікті тәуекелдер бүкіл аймақ үшін ортақ қауіпсіздік проблемалары болып қала береді.

Халықаралық миграция 2025 (International Migration). Кез келген елдің көші-қон саясаты бойынша шешімдері қазіргі жағдай мен негізгі үрдістер туралы деректерге сүйене отырып қабылданады. Сол себепті БҰҰ және басқа да халықаралық ұйымдар жыл сайын жаңартылған статистикалық мәліметтерді жариялап отырады [109].

Елдегі мигранттар санының жоғары болуы өмір сүру мен жұмыс істеуге қолайлы жағдайлардың барын білдірсе, теріс көрсеткіштер халықтың сыртқа көшуін көрсетеді. Есепке заңды мигранттармен қатар, экономикалық, саяси немесе гуманитарлық себептермен басқа елге қоныс аударған адамдар да енгізіледі. Сонымен қатар, әскери қақтығыстар мен экономикалық дағдарыстар көші-қон динамикасына айтарлықтай әсер етеді.

2025 жылғы «Global Relocate» жобасы аясында дайындалған мигранттар саны бойынша дайындалған әлем елдерінің рейтингінде Қырғызстан 236 елдің ішінде 60 орынды иеленген. Деректер бойынша елдегі мигранттар саны 6,0 мыңды көрсеткен. Аталған елдердің көші-қон тенденциялары БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаментінің «Әлемдік демографиялық перспективалар - 2025» жыл сайынғы есебінің нәтижесі негізінде құрастырылған. Сонымен қатар, 7-кестеде Орталық Азия елдерінің тиісті көрсеткіштері көрсетілген [110].

2025 жыл Қырғыз Республикасы үшін әлеуметтік-экономикалық даму, демографиялық өзгерістер және институционалдық реформалар тұрғысынан маңызды кезең болды. Елдің дамуын кешенді түрде бағалау мақсатымен бұл жылдық жинаққа негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер, демографиялық ахуал, еңбек нарығы, көші-қон үдерістеріне байланысты ақпараттар енгізілді. Бұл көрсеткіштер Дүниежүзілік Банк, Дүниежүзілік сауда ұйымы, Қырғыз Республикасының Ұлттық статистикалық комитетінің деректері, министрліктердің ресми сайттарындағы ақпараттардан алынды. Ұсынылып

отырған статистикалық деректер Қырғызстанның 2025 жылғы даму бағытын, ішкі және сыртқы факторлардың ықпалын көрсетіп қана қоймай, алдағы кезеңге арналған стратегиялық шешімдер қабылдауда өзекті болып табылады. Сонымен қатар докторлық диссертацияда аталған статистикалық көрсеткіштер үшінші тарауда тарқатылып сараптамалық қорытындылар жасауға пайдаланылды.

2 ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ ЕКІЖАҚТЫ ҚАТЫНАСТАРЫ

2.1 Екіжақты қатынастардың қалыптасу тарихы және негізгі кезеңдері

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңнен бастау алады. 1991 жылы тәуелсіздік алған соң екі ел өзара қарым-қатынас орнату және ынтымақтастықты заңды түрде бекіту қажеттігін түсінді. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 15 қазанда орнатылды. Осы кезеңнен бастап екі мемлекет екіжақты қатынастарды серіктестік пен өзара тиімді ынтымақтастықта дамытып келеді. Осы кезеңнің маңызды құжаты - 1993 жылғы 8 маусымдағы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт. Бұл құжат екі елдің тәуелсіздігі, егемендігі, теңдігі және ішкі істеріне араласпау принципіне негізделген қарым-қатынас жасауға бағытталды. Осыдан кейін екі ел арасында тұрақты дипломатиялық миссиялар ашылып, 1993 жылы Қазақстанның Бішкектегі және Қырғызстанның Алматыдағы елшіліктері жұмысын бастады [111].

Екі жақты қатынастарды реттейтін негізгі құжаттардың қатарында 1997 жылғы 8 сәуірде қол қойылған «Мәңгілік достық туралы шарт» және 2003 жылғы 25 желтоқсанда қабылданған «Одақтастық қатынастар туралы шарт» бар [10]. Бұл құжат екі мемлекеттің тәуелсіздігі мен егемендігін, ішкі істеріне араласпау принципін, теңдік пен өзара құрметті қамтамасыз етуге бағытталған. Шарт екіжақты қарым-қатынастардың стратегиялық негізін қалыптастырып, саяси, экономикалық, әскери, мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықты дамытуға құқықтық база берді. Яғни, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды тек формалды дипломатиялық деңгейде емес, сонымен қатар тығыз және тұрақты серіктестікке негізделген бауырластық байланыс ретінде бекітуінде [11].

Сондай-ақ, екі елдің қатынастарын әрі қарай тереңдетуге мүмкіндік берген құжат - 2003 жылғы 25 желтоқсанда қабылданған «Одақтастық қатынастар туралы шарт». Бұл шарт институционалдық деңгейде екіжақты байланыстарды күшейтіп, мемлекет басшыларының және үкіметаралық кеңестердің өзара іс-қимылын ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Шарт Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық, инвестициялық жобалар, қауіпсіздік және шекара мәселелері бойынша құқықтық негіз қалыптастырды. Сонымен қатар, ол Орталық Азиядағы стратегиялық серіктестік пен интеграциялық процестерді нығайтуда маңызды рөл атқарады.

Қазақстанның сыртқы саясатының басты мақсаттарының бірі - Орталық Азия аймағында тұрақтылықты сақтау, экономикалық даму мен қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Осы негізде Қырғыз Республикасы Қазақстан үшін стратегиялық маңызды серіктес мемлекет болып саналады. Қазақстан мен Қырғызстанның екі жақты қатынастарының дамуын аталған бөлімде төрт кезеңге бөліп қарастырамыз.

1. Тәуелсіздік алғаннан бастап 2003 жыл екі мемлекет арасындағы қатынастар Мәңгілік достық деңгейіне көтерілген кезең (1992-2003 жж.)

2. Стратегиялық серіктестік және ЕАЭО-ға қосылуға дейінгі кезең (2003-2015 жж.).

3. ЕАЭО мүшелігі және күрделі даму кезеңі (2015-2021жж.)

4. 2022 жылғы геосаяси шиеленістер мен қазіргі кезең (2022-қазіргі уақыт).

Бірінші кезең (1992-2003 жж.) Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың қалыптасуындағы алғашқы кезең 1992-2003 жылдарды қамтиды. Бұл уақыт аралығы екі мемлекет арасында достық қарым-қатынастардың орнығып, өзара ынтымақтастықтың құқықтық және келісімдік негіздері қалыптасқан кезең ретінде сипатталады. Сонымен қатар, дәл осы жылдары екі ел арасындағы байланыстар тұрақты даму жолына түсіп, тарихи, мәдени және этникалық жақындығы бар халықтардың өзара қарым-қатынасы «мәңгілік достық» деңгейіне дейін көтерілді.

Аталған кезеңде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың негізгі қағидаттары мен бағыттары айқындалып, мемлекетаралық өзекті мәселелерді шешудің механизмдері қалыптасты. Екіжақты қатынастарды дамытудың негізгі құқықтық базасы 1993 жылғы 8 маусымда Алматы қаласында қол қойылған «Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шарт» негізінде қаланды. Сонымен қатар, осы кезеңде әскери, ғылыми-техникалық, экономикалық және мәдени салалардағы ынтымақтастықты реттейтін бірқатар үкіметаралық келісімдер қабылданды.

Шарттың кіріспе бөлімінде екі мемлекет халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан достық дәстүрлері атап өтіліп, тараптар өзара қарым-қатынастарды мемлекеттік тәуелсіздік пен егемендікті құрметтеу, тең құқықтылық және бір-бірінің ішкі істеріне араласпау қағидаттарына негіздей отырып дамытуға ниет білдірген. Осылайша, бұл кезең Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың институционалдық және құқықтық негізінің қалыптасуымен ерекшеленеді.

Ынтымақтастықтың бастапқы кезеңінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды барлық негізгі салаларда дамыту басты мақсаттардың бірі ретінде қарастырылды. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін өзара тиімді серіктестік негізінде жұмыс істейтін қазақ-қырғыз Үкіметаралық бірлескен комиссиясы құрылды. Бұл орган екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық және гуманитарлық байланыстарды үйлестіруде маңызды рөл атқарды.

Осы кезеңнен бастап екі ел арасындағы сауда-экономикалық байланыстар біртіндеп жандана бастады. Атап айтқанда, 2000-2001 жылдары өзара сауда айналымының көлемі айтарлықтай өсім көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстан экономикалық ынтымақтастықты одан әрі кеңейту, тар ведомстволық мүдделерді еңсеру және аймақтағы су-энергетикалық мәселелерді ұзақ мерзімді әрі көпжақты форматта шешуге мүмкіндік беретін тиімді механизмдерді қалыптастыру қажеттігін атап өтті. Осы тұрғыда әкімшілік

кедергілерді азайту мен экономикалық байланыстарды жеңілдету мәселесіне ерекше көңіл бөлінді.

Екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі - су ресурстарын тиімді пайдалану және оларды әділ бөлу мәселесі болды. Сонымен қатар, Арал теңізі бассейніндегі экологиялық жағдайға байланысты жауапкершілікті бірлесіп көтеру мәселесі де екі елдің күн тәртібіндегі маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырылды.

Аталған кезеңде Қазақстан мен Қырғызстан Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының қызметін жандандыруға, сондай-ақ Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы мен «Шанхай бестігі» форматындағы ынтымақтастықты нығайтуға мүдделілік танытты. Қырғызстан тарапынан бұл қатынастардың тарихи маңызы атап өтіліп, «Қырғызстан-Қазақстан бағыты тарихи тұрғыдан маңызды және қазіргі жағдайда мемлекетаралық қатынастардың жаңа парадигмасын қалыптастыруды талап етеді» деген пікірлер білдірілді.

Осы кезеңде Қазақстан мен Қырғызстан арасында мемлекетаралық, үкіметаралық және ведомствоаралық деңгейде 120-дан астам келісімдерге қол қойылды. Солардың ішіндегі ең маңызды құжаттардың бірі - 1997 жылғы 8 сәуірде қабылданған «Мәңгілік достық туралы шарт», ол екі мемлекет арасындағы стратегиялық серіктестіктің құқықтық негізін нығайтуға елеулі ықпал етті [191].

Аталған кезеңде екі ел арасындағы тауар алмасудың құрылымы да белгілі бір ерекшеліктерімен сипатталды. Қазақстан Қырғызстанға негізінен мұнай өнімдерін, металл прокатын, түсті металдарды, машина жасау және металл өңдеу өнеркәсібінің өнімдерін, уран шикізатын, бидай мен басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттады. Ал Қырғызстан Қазақстан нарығына электр энергиясын, ауыл шаруашылығы және мал шаруашылығы өнімдерін, электр қозғалтқыштарын, жарық шамдарын, сондай-ақ жеңіл және тамақ өнеркәсібіне қажетті әртүрлі шикізат түрлерін жеткізді. Мұндай тауар құрылымы екі ел экономикасының бір-бірін толықтыратын сипатын көрсетеді.

Сонымен қатар, осы кезеңде Қырғызстан аумағында Қазақстан капиталының қатысуымен шағын және орта бизнес саласында шамамен 400-ге жуық бірлескен кәсіпорындар жұмыс істеді. Бұл кәсіпорындар негізінен сауда, өндіріс, қызмет көрсету және ауыл шаруашылығы салаларында қызмет атқарып, екі мемлекет арасындағы экономикалық байланыстарды дамытуға айтарлықтай үлес қосты.

Экономикалық ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі көлік және транзиттік инфрақұрылымды дамыту болды. Осыған байланысты 2003 жылы Қырғыз Республикасы Президенті А. Ақаевтың Астана қаласына жасаған ресми сапары барысында екі мемлекет үкіметтері арасында көлік саласындағы бірқатар маңызды келісімдерге қол қойылды. Атап айтқанда, «Халықаралық автомобиль қатынасы туралы» және «Мемлекеттік шекарадағы өткізу пункттері туралы» келісімдер қабылданды. Бұл құжаттар екі ел арасындағы транзиттік тасымалдарды жеңілдетуге, шекаралық бақылау рәсімдерін жетілдіруге және көлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталды.

Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында бірқатар мемлекетаралық бағдарламалар мен келісімдер жүзеге асырылды. Бұл бағдарламалар көлік-логистика жүйесін жетілдіруді, энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалануды және аймақтық сауда байланыстарын кеңейтуді көздеді. Нәтижесінде екі ел арасындағы экономикалық байланыстар біртіндеп кеңейіп, сауда-экономикалық серіктестік тұрақты сипатқа ие бола бастады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі - мемлекеттік шекараны нақты айқындау және құқықтық тұрғыдан бекіту процесі болды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде шекара мәселесін реттеу мемлекетаралық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі ретінде қарастырылды. Осыған байланысты екі ел арасында шекараны делимитациялау және демаркациялау бойынша келіссөздер жүргізу қажеттілігі туындады. Бұл бағыттағы алғашқы нақты қадамдардың бірі 2000 жылы Астана қаласында өткен екіжақты келіссөздер барысында жасалды. Аталған келіссөздер нәтижесінде көлік, логистика және шекаралық ынтымақтастық салаларын қамтитын бірқатар құжаттар пакеті келісіліп, қабылданды. Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекеттік шекараны анықтау бойынша келіссөздер 1999-2001 жылдар аралығында белсенді түрде жүргізілді.

Келіссөздердің нәтижесінде 2001 жылы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасында мемлекеттік шекараны делимитациялау туралы келісімге қол қойылды. Бұл құжат екі ел арасындағы шекаралық мәселелерді құқықтық тұрғыдан реттеудің маңызды кезеңі болды. Аталған келісім кейіннен ратификацияланып, 2008 жылы толық күшіне енді. Осыдан кейін Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы жалпы ұзындығы шамамен 1257 шақырымды құрайтын мемлекеттік шекараны демаркациялау және шекаралық белгілерді орнату жұмыстары басталды. Ұзақ уақытқа созылған демаркациялық жұмыстардың нәтижесінде екі мемлекет арасындағы шекараны толық белгілеу процесі аяқталды. 2017 жылы Қазақстан мен Қырғызстан президенттері Қасым-Жомарт Тоқаев пен Сооронбай Жээнбеков екі ел арасындағы мемлекеттік шекараны белгілеу жұмыстарының аяқталғанын растайтын келісімге қол қойды. Осылайша, екі мемлекет арасындағы шекара халықаралық құқық нормаларына сәйкес толықтай заңды түрде бекітілді. Бұл өз кезегінде мемлекетаралық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге және аймақтағы қауіпсіздікті нығайтуға ықпал етті [192].

Жалпы алғанда, екіжақты қатынастардың алғашқы кезеңінде Қазақстан мен Қырғызстан арасында мемлекетаралық ынтымақтастықтың келісімдік-құқықтық негіздері қалыптасты деп айтуға болады. Осы кезеңде екі мемлекет арасындағы үкіметаралық байланыстар, сауда-экономикалық қатынастар, инвестициялық ынтымақтастық және банк секторындағы өзара әрекеттестік біртіндеп дамып, тұрақты сипат ала бастады. Нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыстар көпқырлы әрі институционалдық негізде дамитын мемлекетаралық серіктестік деңгейіне көтерілді.

Екінші кезеңге тоқталатын болсақ, ол 2003-2015 жылдар аралығын қамтиды. Бұл уақыт аралығы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың өзара достық пен ынтымақтастық негізінде жан-жақты дамыған кезеңі ретінде сипатталады. Аталған кезең екі мемлекет арасындағы стратегиялық серіктестікті нығайтуға бағытталған маңызды халықаралық-құқықтық құжат - 2003 жылғы 25 желтоқсанда қол қойылған «Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы одақтастық қатынастар туралы шарттың» қабылдануымен басталды [12].

Бұл келісім екі ел арасындағы саяси, экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеруге бағытталған маңызды құжаттардың бірі болып саналады. Аталған шарт екі мемлекеттің өзара қатынастарын ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестік қағидаттары негізінде дамытуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, құжатта мемлекеттердің егемендігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу, тең құқықтылық, ішкі істерге араласпау және өзара тиімді ынтымақтастық қағидаттарын сақтау қажеттілігі атап көрсетілді.

Одақтастық қатынастар туралы шарттың қабылдануы екі мемлекет арасындағы ынтымақтастықты дамыту үшін тиімді институционалдық негіз қалыптастырды. Осы келісім шеңберінде мемлекетаралық өзара іс-қимылды үйлестіруге бағытталған бірқатар бірлескен органдар құрылды. Атап айтқанда, мемлекет басшылары деңгейінде жұмыс істейтін Жоғары мемлекетаралық кеңес, үкімет басшылары деңгейіндегі Қазақстан мен Қырғызстан Үкіметаралық кеңесі, сондай-ақ екі елдің сыртқы істер министрлері қатысатын Сыртқы істер министрлері кеңесі құрылды. Бұл құрылымдар екі мемлекет арасындағы саяси диалогты жүйелі түрде дамытуға және екіжақты ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын үйлестіруге мүмкіндік берді.

Осындай бірлескен институционалдық тетіктердің қалыптасуы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың тұрақты дамуына ықпал етті. Аталған органдар мемлекетаралық мәселелерді талқылауға, өзекті проблемаларды бірлесіп шешуге және саяси, экономикалық, мәдени-гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықты кеңейтуге жағдай жасады. Нәтижесінде, бұл кезеңде екі ел арасындағы өзара байланыстар жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, көпқырлы әрі тұрақты мемлекетаралық серіктестік сипатқа ие болды.

Аталған кезеңде Қазақстан мен Қырғызстанның сыртқы саяси ұстанымдары мен стратегиялық мақсаттары өзара сәйкес келіп, екі мемлекет аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мәселелеріне белсенді түрде қатыса бастады. Екі ел де Орталық Азия аймағында бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау ісінде ортақ мүдделерге ие болды.

Қырғызстан тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Қазақстан ұсынған Азиядағы қауіпсіздік мәселелері бойынша өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес бастамасын қолдап келді. Өз кезегінде Қазақстан Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақ құру туралы келісімді жүзеге асыруға қолдау көрсетті. Сонымен қатар, екі мемлекет аймақтық қауіпсіздікті нығайту, халықаралық терроризм мен экстремизмге қарсы күрес жүргізу

бағытында Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында бірлескен әрекеттерді жүзеге асырып отырды. Қырғызстандағы саяси тұрақсыздық байқалған кезеңде, әсіресе 2005-2007 жылдары, Қазақстан көрші елдегі жағдайды тұрақтандыруға бағытталған шараларды қолдады. Осы уақытта Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев Қырғызстанға саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ экономикалық және қаржылық қолдау көрсетуге бағытталған бастамаларды көтерді. Бұл екі мемлекет арасындағы стратегиялық әріптестіктің нығаюына ықпал етті.

2006 жылдың мамыр айында «Қазақстан мен Қырғызстан арасында трансшекаралық сауданы дамыту туралы» меморандумға қол қойылды. Осы құжат шеңберінде Жамбыл облысы мен Қырғызстанның Талас және Шу облыстары арасында шекаралық экономикалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында арнайы орталықтар құру туралы келісімге қол жеткізілді. Бұл бастама екі елдің шекаралас аймақтары арасындағы экономикалық байланыстарды жандандыруға бағытталды. Экономикалық ынтымақтастық саласында да бірқатар маңызды келісімдер қабылданды. Мысалы, 2006 жылдың мамыр айында Қазақстан мен Қырғызстан арасында трансшекаралық сауданы дамыту туралы меморандумға қол қойылды. Бұл құжат шекаралас аймақтар арасындағы экономикалық байланыстарды жандандыруға бағытталды. Осы келісімнің негізінде Қазақстанның Жамбыл облысы мен Қырғызстанның Талас және Шу облыстары арасында трансшекаралық ынтымақтастық орталықтарын құру туралы келісім жасалды. Мұндай орталықтар шекаралық сауда мен аймақаралық экономикалық байланыстарды дамытуға мүмкіндік берді [13].

2008 жылы Қазақстан Парламенті екі мемлекет арасындағы экономикалық интеграцияны дамыту жөніндегі іс-қимыл жоспарының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын одақтастық қатынастар туралы шартты ратификациялады [14]. Бұл құжат екі ел арасындағы экономикалық, сауда, инвестициялық және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықты одан әрі кеңейтуге бағытталды. Келісім шеңберінде тараптар екіжақты қатынастарды дамыту бойынша жаңа жобаларды жүзеге асыруды жоспарлады.

Экономикалық байланыстарды дамыту мәселесіне Қазақстан ерекше назар аударды. Қазақстан басшылығы бірнеше рет қазақстандық кәсіпкерлерді Қырғызстан экономикасына инвестиция салуды арттыруға шақырды. Нәтижесінде қазақстандық капиталдың қатысуымен Қырғызстанда банк секторында, сауда, телекоммуникация және өнеркәсіп салаларында бірқатар жобалар жүзеге асырылды. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы экономикалық өзара тәуелділікті күшейтіп, аймақтық экономикалық интеграцияның дамуына ықпал етті [193].

2008 жылдың күзінде Қазақстан Парламенті екі мемлекет арасындағы экономикалық интеграцияны дамытуға арналған іс-қимыл жоспарының маңызды бөлігі болып табылатын одақтастық қатынастар туралы шартты ратификациялады. Осы келісімге сәйкес Қазақстан мен Қырғызстан түрлі салалардағы екіжақты ынтымақтастықты кеңейтіп, өзара байланыстарды одан әрі тереңдетуді жоспарлады. Сонымен қатар, Қазақстан басшылығы

қазақстандық кәсіпкерлерді Қырғызстан экономикасына инвестиция көлемін арттыруға бірнеше рет шақырып, көрші елдің экономикалық дамуына қолдау көрсетуге ынталандырды.

2011 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы саяси байланыстар барлық деңгейде белсенді түрде дамыды. Бұл кезеңде екі мемлекет арасындағы жоғары деңгейдегі кездесулер мен ресми сапарлар тұрақты сипат алып, мемлекетаралық диалогтың қарқынды жүргізілуіне ықпал етті. Аталған жылы Қазақстанға Қырғыз Республикасының бірқатар жоғары лауазымды тұлғалары ресми және жұмыс сапарларымен келді. Олардың қатарында Қырғыз Республикасының Президенті Р. Отынбаева, Премьер-Министр А. Атамбаев, Жоғарғы Кеңестің төрағасы А. Келдибеков, Бірінші вице-премьер Ө. Бабанов, сондай-ақ түрлі министрліктер мен мемлекеттік ведомстволардың басшылары болды [194].

Өз кезегінде Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі К. Мәсімов Қырғызстанға жұмыс сапарымен барып, Бішкек қаласында өткен Қазақстан-Қырғызстан Үкіметаралық кеңесінің екінші отырысына қатысты. Аталған отырыс барысында екі мемлекет арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту, көлік және энергетика салаларындағы өзара іс-қимылды күшейту, сондай-ақ шекаралық аймақтардағы ынтымақтастықты кеңейту мәселелері қарастырылды.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың дамуы үшін 2012 жыл ерекше маңызды әрі нәтижелі кезең болды. Осы жылы Қырғыз Республикасының Президенті А. Атамбаев (2012 жыл, 10-11 мамыр) және Қырғыз Республикасының Премьер-Министрі Ө. Бабанов (2012 жыл, 1-2 шілде) Қазақстанға ресми сапарлармен келді. Астана қаласында өткен кездесулер барысында мемлекет басшылары мен үкімет басшыларының қатысуымен Қазақстан-Қырғызстан Үкіметаралық кеңесінің үшінші отырысы өтті.

Бұл кездесулер барысында екі мемлекет арасындағы экономикалық, инвестициялық, энергетикалық және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары талқыланды. Сонымен қатар халықаралық ұйымдар мен аймақтық форумдар шеңберінде екі елдің өзара іс-қимылын үйлестіру мәселелеріне де ерекше назар аударылды. Келіссөздер нәтижесінде бірқатар маңызды экономикалық жобаларды жүзеге асыру жөнінде келісімдерге қол жеткізілді.

Атап айтқанда, Қазақстаннан Қырғызстанға азық-түлік бидайын жеткізу, табиғи газ және көмірмен қамтамасыз ету мәселелері келісілді. Сонымен қатар энергетика саласындағы бірлескен жобаларды іске асыру туралы уағдаластықтар жасалды. Олардың қатарында Қамбар-Ата су электр станциясының құрылысы және Кемин-Алматы электр жеткізу желісін салу жобалары бар. Бұл жобалар Қазақстанның электр энергиясына деген қажеттілігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ Қырғызстанның гидроэнергетикалық әлеуетін тиімді пайдалануға бағытталды. Сонымен бірге Қырғызстаннан Қазақстанға су электр энергиясын экспорттау мәселесі де қарастырылды.

2012 жылғы кездесулер барысында екі ел арасындағы инвестициялық ынтымақтастықты дамыту мәселесіне де ерекше назар аударылды. Осы кезеңде Қырғызстан-Қазақстан инвестициялық қорының жұмысын іске қосу мәселесі талқыланып, оны дамыту бойынша нақты қадамдар белгіленді. Бұдан бөлек, Қазақстан тарапы Қырғызстанның Ош облысында әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту мақсатында мектеп салу жобасын жүзеге асыруға қолдау білдірді. Сондай-ақ, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекеттік шекарада бұрын жабық болған бірқатар бақылау-өткізу бекеттерінің жұмысын қайта жандандыру мәселесі де қарастырылды.

2011-2013 жылдары Қазақстан Қырғызстандағы тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) ең ірі көзіне айналды [195].

Бұл кезеңде екі мемлекет арасындағы экономикалық байланыстар айтарлықтай нығайып, Қырғызстандағы банк, құрылыс, энергетика және өндіріс салаларында көптеген бірлескен кәсіпорындар жұмыс жасай бастады. Мысалы, 2012 жылы Қырғызстанның банк секторында қазақстандық капиталдың үлесі шамамен 40%-ға жеткені тіркелген.

Энергетика саласында да екі мемлекет арасында тығыз байланыстар орнатылды. Қазақстан Қырғызстанға күніне 30 мың текше метр табиғи газ жеткізіп отырды. Сонымен қатар Қырғызстаннан Қазақстанға жаңа мұнай құбырын салу мәселесі де талқылануда, бұл екі ел арасындағы энергетикалық серіктестікті одан әрі нығайтуға бағытталған маңызды бастама болып есептеледі [196].

2012 жылғы 22 тамызда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 20 жыл толуына байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев Қырғызстанға мемлекеттік сапармен барды. Бұл сапар екі мемлекет арасындағы қатынастар тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болды. Бішкек қаласында өткен кездесулер барысында екі елдің президенттері Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық әріптестік пен одақтастық қатынастарды одан әрі тереңдету туралы мерейтойлық декларацияға қол қойды [197].

Аталған сапар барысында мемлекет басшыларының төрағалығымен Қазақстан-Қырғызстан Жоғары мемлекетаралық кеңесінің үшінші отырысы өтті. Бұл кездесуде тараптар екі ел парламенттері арасындағы ынтымақтастықты күшейту мақсатында Қазақстан-Қырғызстан Парламентаралық кеңесін құру туралы шешімді мақұлдады. Сонымен қатар, 2012-2015 жылдарға арналған екіжақты ынтымақтастықты дамыту жөніндегі іс-қимыл жоспары бекітілді [15].

Сапар нәтижесінде екі мемлекет арасында бірқатар маңызды халықаралық құжаттарға қол қойылды. Олардың қатарында Қазақстан мен Қырғызстанның радио байланыс қызметтері пайдаланатын радио жиіліктерді үйлестіру туралы үкіметаралық келісім, Қырғыз-Қазақстан инвестициялық қорын құру жөніндегі келісімге өзгерістер енгізу туралы хаттама, есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес саласындағы ынтымақтастық туралы келісім, сондай-ақ екі елдің сыртқы істер министрліктері арасындағы 2012-2013 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы бар [16].

2013 жылы да Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы саяси диалог белсенді түрде жалғасты. Осы жылы Қырғыз Республикасының Президенті А. Атамбаев Қазақстанға бірнеше рет жұмыс сапарымен келді (11 сәуір және 29 мамыр). Сонымен қатар Қырғыз Республикасының Премьер-Министрі Ж. Сатыбалдиев 2013 жылғы 25 қыркүйекте Қазақстанға жұмыс сапарын жасады. Сондай-ақ, Қырғыз Республикасының Сыртқы істер министрі Е. Әбділдаевтың 2013 жылғы 12 сәуірде Қазақстанға ресми сапары өтті.

Бұл кездесулер барысында екі мемлекет арасындағы саяси, экономикалық және мәдени-гуманитарлық байланыстарды одан әрі дамыту мәселелері талқыланды. Сонымен қатар тараптар аймақтық қауіпсіздік, халықаралық ұйымдар аясындағы өзара іс-қимыл және шекаралық ынтымақтастықты дамыту мәселелері бойынша өзара пікір алмасты.

2011-2013 жылдар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың белсенді дипломатиялық диалог кезеңі болды. Бұл уақытта екі мемлекет арасындағы жоғары деңгейдегі саяси байланыстар нығайып, экономикалық және энергетикалық ынтымақтастықтың жаңа бағыттары қалыптасты. Сонымен қатар инвестициялық жобалар мен шекаралық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған бастамалар жүзеге асырылып, екіжақты қатынастардың институционалдық негізі одан әрі күшейе түсті.

Жалпы алғанда, жоғарыда аталғандарды ескере отырып, екінші кезеңде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тұрақты саяси диалог пен үкіметаралық өзара іс-қимыл қалыптасқанын байқауға болады. Сонымен қатар, осы кезеңде екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастық айтарлықтай дамып, ең жоғары деңгейге жеткенін атап өтуге болады.

Үшінші кезең 2015 жылдан 2022 жылға дейінгі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың күрделенген кезеңі ретінде ерекшеленеді. Осы жылы Қырғызстан толыққанды Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) мүшесі болды, оған Ресей, Қазақстан, Белоруссия және Армения кірді. ЕАЭО-ға қосылу Қырғызстанның экономикалық интеграциясын айтарлықтай тереңдетіп, екі ел арасындағы сауда және кедендік бақылауды жеңілдетті [198].

2015 жылы Қазақстанмен шекарада кедендік бақылау жойылып, екі елдің тауарлары мен азаматтарына кедендік бекеттерден еркін өту мүмкіндігі берілді. Осылайша, Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы 8 бақылау-өткізу бекетінде кедендік рәсімдер тоқтатылды: «Ақ-Жол», «Чалдыбар», «Ақ-Тілек», «Кен-Булан», «Токмок», «Қарқыра», «Чон-Капка» жолдары және «Қайынды» темір жол бекеті [199]. Бұл шара екі ел арасындағы логистикалық байланыстарды айтарлықтай жеңілдетіп, тауар айналымын және халықаралық қатынастарды жеделдетуге мүмкіндік берді.

Екі ел арасындағы қатынастарды одан әрі жетілдіруге қажетті негізгі жағдайлар орнатылғанына қарамастан, 2015 жылдан бастап кейбір саяси және экономикалық келіспеушіліктер пайда болғанын атап өту қажет. Бұл, бір жағынан, Қырғызстандағы тұрақсыз саяси ахуалға байланысты деп түсіндірсек болады. Елдегі саяси тұрақсыздықтың салдарынан кейбір заңсыз бизнес-әрекеттер мен қылмыстық топтардың белсенділігі күшейгендігі белгілі.

Қырғызстандағы басқару жүйесіндегі қиындықтар 2005 жылы Президент А. Ақаевтың отставкаға кетуінен басталып, 2010 жылы Қ. Бакиевтың, 2017 жылы А. Атамбаевтың, ал 2020 жылы С. Жээнбековтің биліктен кетуіне әкелді. Тәуелсіздік алғаннан бері ел басшылары халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, демократиялық өзгерістерді жүзеге асыруға қажетті тиімді саяси-құқықтық механизмдерді толық қамтамасыз ете алмай, биліктен кетуге мәжбүр болғанын байқауға болады.

Бұл жағдай Қырғызстанның ЕАЭО-ға қосылғаннан кейін де туысқан екі ел арасындағы сауда-тауар айналымы, жүк тасымалы және кедендік рәсімдер бойынша түсініспеушіліктерге ықпал етті. Бұл келіспеушіліктердің бір себебі 2017 жылы Қырғызстандағы президент сайлауына байланысты деп қарастырылады.

Қырғызстанда жаңа Президент С. Жээнбековтің сайлануынан кейін екі ел арасындағы түсініспеушіліктердің біршама реттеліп, қарым-қатынастардың жалғасуы байқалды. Дегенмен, бұл процесс ұзаққа созылмады. Негізгі себептердің бірі - екі елдің Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) талаптарын толық орындамауында деп қарастыруға болады. Қырғызстан тарапынан Қазақстанды кедендік бекеттерде тауар тиеген көліктердің өтуіне шектеу қою, қосымша салықтар салу сияқты әрекеттер айыпталса, Қазақстан тарапынан Қырғызстан бизнес өкілдерінің кейбір тауарларын контрабандалық жолмен салық төлемей өткізуге тырысу әрекеттері сыналады.

Статистикалық көрсеткіштерді талдау 2015 жылдан бастап Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда айналымының белгілі бір кезендерде төмендегенін көрсетеді. Әсіресе Еуразиялық экономикалық одақ аясында сауда саясатының либерализациясы күтілсе де, нақты көрсеткіштер бұл үрдістің тұрақты болмағанын айғақтайды. Мәселен, Қазақстанның Қырғызстанға экспорттау көлемі 2015 жылы шамамен 553 млн АҚШ доллары болса, 2016 жылы бұл көрсеткіш 437 млн долларға дейін төмендеді. Келесі жылдарда экспорт көлемі белгілі бір қалпына келу үрдісін көрсетті: 2017 жылы - 520 млн, 2018 жылы - 602 млн, ал 2019 жылы 865 млн доллар деңгейінде болған [200,201].

Қырғызстан тарапынан да экспорт көрсеткіштері ұқсас динамиканы көрсеткен. Бұл саудадағы ауытқулар екі елдің экономикалық өзара тәуелділігін көрсетсе де, кейбір міндеттердің толық орындалмауынан және аймақтық интеграциялық талаптардың толық іске асырылмауынан туындағанын айқындайды. Аталған кезеңде Қырғызстанның Қазақстанға экспорттауында ауыл шаруашылығы өнімдері, жеңіл өнеркәсіп өнімдері, көлік құралдары мен қосалқы бөлшектер айтарлықтай үлес қосқан. Сауда айналымының өзгеруі ЕАЭО талаптарының іске асырылу дәрежесімен, кедендік әкімшілендірудің тиімділігімен, логистика инфрақұрылымдарының жағдайымен тығыз байланысты. 2015 жылға дейін кедендік шекарада көптеген рәсімдер жойылса да, бұрынғыша административтік тәжірибе кедергілердің сақталуы кейбір тауар топтарының өткізілуін қиындатты. Сонымен қатар, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы нақты тарифтік емес тосқауылдар мен сәйкестік талаптары кейбір

саладағы кәсіпкерлерді экспорт-импорт операцияларынан шеттеткен. Осы факторлар сауда көрсеткіштерінің тұрақсыздығына әсер етті.

Осылайша, 2015 жылдан кейінгі кезең Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық байланыстардың тұрақсыз сипатқа ие болғанын көрсетеді. Сауда айналымының төмендеуі мен солдан кейінгі қалпына келу тенденциясы екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың институционалды және әкімшілік аспектілеріне қатысты нақты талдауды талап етеді.

2019 жылғы деректерге сәйкес Қырғызстанда Қазақстан капиталымен жұмыс жасайтын шамамен 2 мыңға жуық кәсіпорын тіркелген. Бұл туралы Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылы қараша айында өткен мемлекетаралық кеңестің бесінші отырысында атап өтті [202]. Президенттің мәлімдеуінше, Қазақстандық компаниялар Қырғызстан экономикасына шамамен 1 млрд АҚШ доллары көлемінде инвестиция салған, және олар негізінен тау-кен өнеркәсібі, өңдеу салалары, банк секторы, құрылыс және телекоммуникация салалары бойынша қызмет атқарады [112].

Сонымен қатар, осы аталған сәйкес уақытта Қазақстанда Қырғызстан өкілдерінің қатысуымен жұмыс істейтін шамамен 1 миллион кәсіпорын бар екендігі де белгілі болды. Бұл деректер екі ел арасындағы экономикалық интеграция мен инвестициялық байланыстың айтарлықтай деңгейде екенін көрсетеді [203].

Төртінші кезең, яғни 2022 жылдан бастап Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қарым-қатынастар жаңа геосаяси контексте дамып келеді. Бұл кезеңнің ерекшелігі - аймақтық және халықаралық қауіпсіздік ахуалындағы күрделі өзгерістер, соның ішінде Ресей-Украина әскери дағдарысының халықаралық сауда, энергетика және логистикаға әсері, сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде интеграциялық міндеттерді қайта теңестіру қажеттігімен сипатталады.

2022 жылға қарай ЕАЭО талаптарының орындалуы, кедендік режимдер мен сауда-логистика мәселелеріндегі келіспеушіліктер толығымен жойылмаса да, екі ел билігі бұл мәселелерді реттеу үшін тұрақты консультациялар мен шектеулі келіссөздер өткізіп келеді. Осы тұрғыда Өзбекстан, Тәжікстан және басқа аймақ елдерімен салыстырғанда Қазақстан және Қырғызстан арасындағы экономикалық диалог сақталып, түрлі бағыттар бойынша келісімдерге қол жеткізілді.

2019 жылдан кейін араға 3 жыл уақыт салып ҚР Президенті Қ.Ж. Тоқаев 2022 жылдың 26 мамырында Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаевтың Бішкек қаласына ресми сапары өтті. Бұл іс-шара екі ел арасындағы шекаралық және аймақаралық ынтымақтастықты айтарлықтай жандандырып, жаңа серпін берді. Сапар барысында төмендегідей меморандумдар мен келісімдерге қол қойылды:

- Алматы облысы мен Ыстықкөл облысы;
- Жамбыл облысы мен Талас облысы;
- Түркістан облысы мен Ош облысы;
- Қарағанды облысы мен Шу облысы;

- Ақтөбе облысы мен Баткен облысы;
- Атырау облысы мен Жалал-Абад облысы арасындағы ынтымақтастықты дамытуға бағытталған.

Өз кезегінде Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров өзінің алғашқы мемлекеттік сапарын Қазақстанға 2-3 наурыз 2021 жылы жүзеге асырды. Бұл сапардың негізгі мақсаты - стратегиялық, бауырластық қатынастарды растау және нығайту, сондай-ақ екіжақты маңызды мәселелер бойынша келісімдерге қол жеткізу болды.

2022-2023 жылдар аралығында екі елдің басшылары алты жұмыс сапарын жүзеге асырды. Бұл сапарлар көпжақты форматтар мен халықаралық ұйымдар шеңберінде өткізілген іс-шараларға қатысуға бағытталды. Сонымен қатар, 2023 жылы Қазақстан мен Қырғызстан Сыртқы істер министрлерінің өзара ресми сапарлары өтті. Мысалы, 29-30 қаңтар 2023 жылы Қазақстанның Премьер-Министрі орынбасары, Сыртқы істер министрі М. Нұртілеу Қырғызстанға ресми сапармен барып, 2024-2026 жылдарға арналған Қазақстан-Қырғызстан Сыртқы істер министрліктері арасындағы ынтымақтастық бағдарламасына қол қойды. 2024 жылғы сәуірде Қазақстан Премьер-Министрі О. Бектенов Бішкекке жұмыс сапарымен барып, Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаровпен кездесу өткізді [204].

Бұл жоғары және жоғары деңгейдегі тұрақты кездесулер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестіктің сақталғанын және екі ел арасындағы сенім деңгейінің жоғары екенін көрсетеді. Астана мен Бішкек арасындағы қатынастар саяси сенімге негізделген, және оның тонусын әртүрлі деңгейдегі ресми және жұмыс кездесулері қалыптастырады.

2023 жылғы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты келіссөздерде сауда-экономикалық байланыстар негізгі назарда болды. Екі елдің ресми мәліметтеріне сәйкес, Қазақстан Қырғызстан үшін Қытай мен Ресейден кейінгі үшінші ірі сауда серіктесі болды. 2023 жылы екіжақты сауда айналымы 1,571 млрд АҚШ долларын құрады, оның ішінде Қазақстаннан Қырғызстанға экспорт - 1,076 млрд доллар, Қырғызстаннан Қазақстанға импорт - 495 млн доллар болды [17]. 2023 жылы Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың мәлімдеуінше, сауда айналымын 2 млрд долларға дейін арттыру жоспарланған болатын. Атап айтқанда, Қазақстан Қырғызстанға 195 тауар түрі бойынша экспорт көлемін қосымша 260 млн долларға ұлғайтуға мүмкіндік бар. Сондай-ақ, сауда мен өндірістік ынтымақтастықты дамыту мақсатында бірнеше ірі жобаларды іске асыру жоспарланған. Олардың ішінде шекаралас аймақтарда сауда-логистикалық және өндірістік кешендер құру, сауда көлемін әрі қарай ұлғайту үшін өндіріс көлемін арттыру, бірлескен кәсіпорындарды ашу және ғылыми-зерттеу институттары арасындағы байланысты нығайту маңызды деп бағаланды. Бұл мақсатқа жету үшін екі елдің үкіметтері арнайы «жол картасын» әзірлеуге міндеттелген.

Инвестициялық ынтымақтастық та белгілі бір прогреске қол жеткізді. Мысалы, 17 сәуір 2023 жылы Қазақстан-Қырғызстан бизнес-форумы өтті, онда кәсіпкерлер 300 млн доллар көлемінде келісімдерге қол қойды. Атап айтқанда,

Қырғызстанның Ыстықкөл облысында қазақстандық кәсіпкерлер күн электр станциясын салуды жоспарлап отыр және Жалал-Абад облысында темір балқыту зауытының құрылысы бойынша келіссөздер жүргізілуде.

2024 жылы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастардың дамуы саяси, экономикалық және гуманитарлық салалардағы өзара ынтымақтастықтың кеңеюімен сипатталды. Мемлекет басшылары деңгейінде өткен кездесулер барысында екі ел арасындағы стратегиялық серіктестікті одан әрі тереңдетуге бағытталған бірқатар маңызды мәселелер қарастырылды.

ҚР Президенті Қ. Тоқаев өз сөзінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың әлеуеті жоғары екенін атап өтіп, екі мемлекет арасындағы өзара сауда көлемін 2 миллиард АҚШ долларына жеткізуге ортақ ұмтылыс бар екенін растады. Осы мақсатта Қазақстан тарапы Қырғыз Республикасына 195 тауар атауы бойынша шамамен 260 миллион доллар көлемінде экспортты ұлғайтуға дайын екенін мәлімдеді. Бұл бастама екі елдің сауда-экономикалық байланыстарын әртараптандыруға және өзара толықтырушы экономикалық құрылымдарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Сонымен қатар, сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін қолда бар институционалдық механизмдерді тиімді пайдалану қажеттігін ескеріліп, «Kazakhstan-Kyrgyzstan Intergovernmental Council» қызметін жандандыру және «Kazakhstan-Kyrgyzstan Interregional Forum» аясындағы өзара байланыстарды күшейту туралы келісімге қол жеткізілді. 2024 жылы екі ел шекарасы бойында сауда-логистикалық және өнеркәсіптік кешен құру жобасын іске қосу жөнінде келісім жасалды, бұл шекара маңындағы аймақтардың экономикалық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

Агроөнеркәсіп саласы да екіжақты ынтымақтастықтың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. 2023 жылы бұл саладағы тауар айналымы 10 пайызға өсіп, 300 миллион АҚШ долларына жетті. Осыған байланысты мемлекет басшысы екі ел үкіметтеріне ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндіріс көлемін арттыру, бірлескен кәсіпорындар құру және ғылыми-зерттеу институттары арасындағы байланыстарды нығайту бойынша арнайы жол картасын әзірлеуді тапсырды.

Қазақстан мен Қырғызстан үкіметтері арасында инвестицияларды көтермелеу және өзара қорғау туралы келісім жүзеге асырылып келеді. Бұл құжат қазақстандық инвесторлардың Қырғызстан экономикасының түрлі секторларына қатысуына қолайлы жағдай қалыптастыруға бағытталған. Қазіргі уақытта Қырғызстанның Ыстықкөл облысында күн электр станциясын салу жобасы іске асырылуда, сондай-ақ 2024 жылы Жалал-Абад облысында ферроқорытпа зауытын салу мәселесі бойынша келіссөздер жүргізіліп басталған.

Цифрлық даму саласында да өзара тәжірибе алмасу жөнінде келісімдерге қол жеткізілді. Тараптар электрондық үкімет жүйесін дамыту, экономиканы цифрландыру және ақпараттық ынтымақтастықты нығайту бағытында бірлескен жобаларды жүзеге асыруға уағдаласты. Сонымен қатар, Қазақстан тарапы 2028

жылға дейін шекарадағы бақылау-өткізу пункттерін толық цифрлық технологиялармен жабдықтау жоспарын жариялады.

Су-энергетикалық саладағы ынтымақтастық та күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі болды. Мемлекет басшысы трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқару мақсатында мемлекетаралық гидротехникалық нысандардың жұмыс кестесін бекіту және іске асыру бойынша бірлескен жұмыстар жүргізіліп жатқанын атап өтті. Қазақстан мен Қырғызстан халықаралық саясаттағы бірқатар өзекті мәселелер бойынша да ортақ ұстанымдарға ие. Осы тұрғыда Орталық Азия мемлекеттері басшыларының Консультативтік кездесулері өте маңызды болып табылады.

2024 жылы екіжақты ынтымақтастықты одан әрі дамытуға бағытталған бірқатар құжаттарға қол қойылды. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы Жоғары мемлекетаралық кеңесінің алтыншы отырысы туралы шешім, мемлекеттік шекарадағы бақылау-өткізу пункттері жөніндегі келісімге өзгерістер енгізу туралы хаттама, сондай-ақ цифрлық даму, құрылыс және инфрақұрылым салаларындағы ынтымақтастықты көздейтін бірнеше меморандумдар қабылданды. Сонымен қатар 2024-2027 жылдарға арналған қазақ-қырғыз шекарасындағы автомобиль өткізу пункттерін дамыту жөніндегі жол картасы бекітілді [205].

2.2 Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастығы

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды тек классикалық мемлекетаралық дипломатия шеңберінде қарастыру жеткіліксіз. Екі елдің өзара іс-қимылы айтарлықтай дәрежеде халықаралық және аймақтық ұйымдар аясында дамып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, халықаралық ұйымдар екі елдің қатынастары үшін тек сыртқы алаң емес, саяси үйлестірудің, қауіпсіздік диалогының, экономикалық ықпалдастықтың және көпжақты легитимацияның институционалдық тетігі болып табылады. Қазақстан мен Қырғызстан халықаралық ұйымдар арқылы өзара сенімді нығайтып қана қоймай, ортақ аймақтық мүдделерін де ілгерілетеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастық. Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық ұйымдар аясындағы өзара әрекетінің әмбебап деңгейдегі негізгі алаңы Біріккен Ұлттар Ұйымы болып табылады. Екі мемлекет те тәуелсіздік алғаннан кейін халықаралық-құқықтық субъектілігін бекіту, егемендігін танымал ету және сыртқы саясаттағы легитимдігін күшейту үшін БҰҰ институттарын белсенді пайдаланды. БҰҰ аясындағы ынтымақтастықтың басты ерекшелігі - оның қауіпсіздік, тұрақты даму, шекаралық тұрақтылық, көші-қон, экология және су ресурстары мәселелерін қамтуында.

Қазақстан БҰҰ-ны халықаралық мәселелерді әділ шешудің «алмастырылмайтын платформасы» деп бағалайтынын Президент Қ.Ж. Тоқаев 2025 жылғы Жолдауында тағы да атап өтті [206]. Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров 2022 жылғы БҰҰ Бас Ассамблеясындағы сөзінде БҰҰ-ның Қырғызстандағы саяси, қоғамдық және азаматтық институттардың

калыптасуындағы рөлін ерекше атап, елдің БҰҰ отбасынан алған қолдауын жоғары бағалады [207]. Бұл екі елдің де БҰҰ-ны сыртқы саясаттағы базалық көпжақты тірек ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Қазақстандағы БҰҰ жүйесінің 2021 жылғы жылдық есебінде ұйымның Қазақстанның су, энергетика, көлік және аймақтық кооперацияға қатысты субаймақтық қызметіне жәрдем көрсеткені атап өтілген. Ал Қырғызстан үшін 2023-2027 жылдарға арналған БҰҰ-мен ынтымақтастық шеңберінде орнықты қаржыландыру және мемлекеттік саясатты жетілдіру басым бағыттар ретінде белгіленген. Бұл құжаттар екі елдің де БҰҰ-мен жұмысында даму күн тәртібінің аймақтық мазмұны күшейгенін көрсетеді [18].

Қазақстан мен Қырғызстанның БҰҰ аясындағы ынтымақтастығының бірінші ірі бағыты - халықаралық-құқықтық және саяси ұстанымдарды үйлестіру. 2025 жылғы тамызда Қазақстан мен Қырғызстан сыртқы істер министрлерінің кездесуінде тараптар БҰҰ шеңберіндегі тығыз ынтымақтастықты және бір-бірінің халықаралық бастамаларын өзара қолдауды нақты растады. Бұл ресми мәлімдеме БҰҰ-ның екі ел үшін тек жалпы дипломатиялық форум емес, нақты өзара саяси қолдау алаңы екенін дәлелдейді. Мұндай өзара қолдау шағын және орта мемлекеттер дипломатиясына тән құрал ретінде Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық ұйымдардағы саяси салмағын ұлғайтады.

Қазақстан мен Қырғызстанның БҰҰ шеңберіндегі ең нақты әрі практикалық ынтымақтастық саласы - су ресурстарын бірлесіп басқару. Бұл бағытта БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясының (UNECE) және БҰҰ Даму бағдарламасының қатысуымен қалыптасқан Шу-Талас бассейні ынтымақтастығы халықаралық деңгейде табысты тәжірибе ретінде қарастырылады. Оның құқықтық негізі - 2000 жылғы 21 қаңтарда Астанада қол қойылған Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қырғыз Республикасы Үкіметі арасындағы Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы келісім. Осы келісім аясында кейін екіжақты комиссияның институционалдық негізі қалыптасты, ал UNECE бұл процесті қолдап, комиссияның құрылуына және әдістемелік құжаттардың дайындалуына жәрдемдесті [32].

Бұл келісімнің ғылыми және саяси маңызы өте жоғары. Біріншіден, ол трансшекаралық су инфрақұрылымын бірлесіп басқарудың нақты құқықтық моделін орнатты. Екіншіден, келісімге сәйкес Қырғызстан мемлекетаралық су нысандарын күтіп ұстау шығындарының бір бөлігін өтеу құқығына ие болды, яғни су пайдалану мәселесі тек гидрологиялық емес, қаржылық жауапкершілік пен әділ бөлу қағидасына негізделді. Үшіншіден, бұл келісім кейін Орталық Азиядағы су дипломатиясының салыстырмалы түрде сәтті үлгілерінің бірі ретінде аталып жүр. Мұның өзі БҰҰ жүйесінің техникалық-құқықтық қолдауы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы күрделі су мәселесін саяси даудан қарағанда реттелетін келіссөздер арнасына шығарғанын көрсетеді [33].

UNECE-нің 2023 жылғы ресми ақпараты бойынша Қазақстан мен Қырғызстан Шу және Талас бассейндерінде трансшекаралық су

ынтымақтастығын жақсарту жөнінде жаңа міндеттемелер қабылдап, бұл жұмыс 3 миллион адамның әл-ауқатына тікелей әсер ететіні көрсетілді. 2024 жылғы шілдеде екі елдің Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық су нысандарын пайдалану жөніндегі бірлескен комиссиясының 34-отырысы өтіп, оның қорытындысында жаңа хаттамаға қол қойылды. Демек, БҰҰ жүйесінің қатысуымен басталған су ынтымақтастығы бір жолғы жоба емес, тұрақты жұмыс істейтін институционалдық форматқа айналды. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қарым-қатынастарда БҰҰ-ның тек декларативті емес, қолданбалы және техникалық реттеуші рөл атқаратынын дәлелдейді [208].

Саяси-дипломатиялық деңгейде БҰҰ Қазақстан мен Қырғызстан үшін халықаралық күн тәртібіндегі ұқсас ұстанымдарды нығайтатын ортақ кеңістік болып отыр. Мысалы, Орталық Азия мемлекеттері мен сыртқы серіктестердің бірлескен декларацияларында, соның ішінде 2024 жылғы Германия-Орталық Азия және 2025 жылғы Италия-Орталық Азия форматтарында, аймақ елдері БҰҰ Жарғысының қағидаттарына - тәуелсіздікке, егемендікке, аумақтық тұтастыққа, күш қолданбауға және дауларды бейбіт реттеуге адалдығын нақты растады. Бұл ұстаным Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қатынастарына да тікелей қатысты, өйткені олардың одақтастық және тату көршілік қатынастары халықаралық құқықтың дәл осы негіздеріне сүйенеді [209].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы аясындағы ынтымақтастық. Қазақстан мен Қырғызстанның посткеңестік кеңістіктегі өзара байланыстары ТМД аясында ұзақ уақыт бойы сақталып келеді. ТМД қазіргі кезеңде терең интеграциялық құрылымнан қарағанда, кең посткеңестік өзара үйлестіру алаңы ретінде қызмет атқарады. Қазақстан мен Қырғызстан үшін ТМД-ның маңызы, ең алдымен, құқықтық, техникалық және салааралық келісімдерді үйлестіруде сақталып отыр. Бұл ұйым екі ел арасындағы бұрынғы шаруашылық, көші-қон және әкімшілік байланыстарды толық үзіп алмауға мүмкіндік берді. Дегенмен, ғылыми тұрғыдан алғанда, ТМД-ның рөлі ЕАЭО, ҰҚШҰ немесе ШЫҰ-мен салыстырғанда әлдеқайда әлсіз. Егер ЕАЭО экономикалық ықпалдастықты тереңдетсе, ал ҰҚШҰ қауіпсіздік саласында нақты тетік ұсынса, ТМД Қазақстан мен Қырғызстан үшін көбіне инерциялық-институционалдық кеңістік ретінде сақталды. Сондықтан бұл ұйымды екі ел арасындағы қатынастарды дамытудағы негізгі емес, бірақ тарихи сабақтастықты қамтамасыз ететін алаң ретінде бағалаған жөн.

Қазақстан мен Қырғызстанның ТМД аясындағы ынтымақтастығының құқықтық негізін айқындайтын маңызды құжаттардың бірі - 2011 жылғы 18 қазанда қабылданған ТМД еркін сауда аймағы туралы шарт. Бұл шарт ТМД елдері арасындағы сауда қатынастарын жаңа кезеңге шығарып, тарифтік шектеулерді азайтуға және өзара саудадағы кедергілерді қысқартуға бағытталды. ТМД Атқару комитетінің ақпараттық-талдамалық анықтамасында бұл құжаттың ГАТТ/ДСҰ қағидаттарына негізделгені және өзара саудада ұлттық режим, экспорттық баждар, техникалық және санитарлық талаптарды үйлестіру сияқты тетіктерді қамтығаны көрсетіледі [34]. Қазақстан мен Қырғызстан үшін бұл шарттың маңызы ерекше болды, өйткені олардың өзара саудасы бір жағынан

екіжақты келісімдерге, екінші жағынан осы көпжақты сауда режиміне сүйеніп қалыптасты [210].

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сәйкес, 2022 жылы Қазақстанның ТМД елдерімен сыртқы сауда айналымы 37,1 млрд АҚШ долларын құрады; оның ішінде экспорт - 15,6 млрд доллар, импорт - 21,5 млрд доллар болған [113]. Бұл Қазақстан экономикасында ТМД кеңістігінің әлі де елеулі орын алатынын көрсетеді. Қырғызстан жағында да ТМД және посткеңестік кеңістікпен сауда байланыстары маңызды рөл атқарады; Қырғыз Республикасының ресми статистикалық анықтамалықтарында елдің аймақтық сауда құрылымында ТМД және ЕАЭО бағыттарының елеулі үлесі сақталғаны көрсетіледі [114]. Осылайша, ТМД Қазақстан мен Қырғызстан үшін экономикалық тұрғыдан тікелей интеграциялық локомотив болмағанымен, өзара сауданың құқықтық-келісімдік негізін сақтайтын кең орта ретінде қызмет етеді.

ТМД-ның Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына ықпал ететін келесі маңызды бағыты - салалық және үкіметаралық үйлестіру механизмдері. ТМД шеңберінде мемлекет басшылары кеңесі, үкімет басшылары кеңесі, сыртқы істер министрлері кеңесі, экономикалық кеңес, салалық министрліктер мен ведомстволар кеңестері жұмыс істейді [211]. Бұл құрылымдардың шеңберінде Қазақстан мен Қырғызстан тұрақты түрде өзара байланыс орнатып, көлік, ауыл шаруашылығы, білім, мәдениет, қауіпсіздік және құқықтық көмек салаларында келісілген ұстанымдар қалыптастырады. Мысалы, 2023 жылы ТМД елдерінің агроөнеркәсіп кешені жөніндегі Үкіметаралық кеңесінің 35-отырысын Қырғызстан тарапы жүргізгені тіркелген. Бұл Қырғызстанның ТМД шеңберіндегі салалық процестерге белсенді қатысатынын көрсетсе, Қазақстан осы кеңестерде аймақтық экономикалық және өндірістік кооперацияны қолдайтын негізгі қатысушылардың бірі ретінде көрінеді [212].

ТМД-ның саяси рөлін Қазақстан мен Қырғызстанның кезектескен төрағалықтары мен жоғары деңгейдегі саммиттер арқылы да байқауға болады. 2022 жылғы 14 қазанда Астанада өткен ТМД Мемлекет басшылары кеңесінің отырысында Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаев ТМД-ны кеңістіктегі ынтымақтастықты сақтайтын маңызды құрылым ретінде бағалап, ұйым аясындағы экономикалық, гуманитарлық және қауіпсіздік салаларындағы өзара іс-қимылды жалғастыру қажеттігін атап өтті. Ал бұған дейін, 2016 жылы ТМД-ға төрағалық Қырғызстанға өткенде, Қазақстан тарапы бұл сабақтастықты қолдап, ұйымның үздіксіз жұмысын қолдауға мүдделі екенін көрсетті. Бұл мысалдар Қазақстан мен Қырғызстанның ТМД-ға прагматикалық көзқараспен қарайтынын дәлелдейді, яғни ұйымды терең саяси одақ ретінде емес, аймақтық коммуникация мен үйлестірудің жұмыс істеп тұрған алаңы ретінде пайдаланады [213,214].

Алайда, ТМД шеңберіндегі ынтымақтастықтың шектеулері де бар. ТМД Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы нақты туындаған мәселелерді шешуде ЕАЭО немесе ҰҚШҰ сияқты тетік бола алмайды. Мысалы, шекаралық бақылау, саудадағы техникалық тосқауылдар немесе көші-қонды реттеу мәселелері көбіне ТМД аясында емес, не екіжақты форматта, не ЕАЭО тәртібі бойынша шешіледі.

Сондықтан ТМД-ның қазіргі рөлін терең интеграция құралы емес, құқықтық-институционалдық инерция кеңістігі ретінде бағалау орынды. Ол мемлекетаралық қатынастарды реттеудің бастапқы матрицасын сақтайды, бірақ жаңа экономикалық немесе қауіпсіздік шешімдердің негізгі алаңы бола бермейді.

Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастық. Қазақстан мен Қырғызстанның қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылының негізгі көпжақты платформасы - ҰҚШҰ. Бұл ұйым аясында екі мемлекет аймақтық қауіпсіздік, терроризммен күрес, шекаралық тұрақтылық, әскери дайындық және дағдарыстық жағдайларға ден қою мәселелерінде тұрақты ынтымақтастық жүргізеді. ҰҚШҰ-ның құқықтық негізі 1992 жылғы 15 мамырда Ташкентте қол қойылған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарттан бастау алады, ал ұйым ретінде 2002 жылғы 7 қазандағы Жарғы арқылы институционалдандырылды. Қазақстан мен Қырғызстан үшін ҰҚШҰ-ның маңызы, ең алдымен, қауіпсіздік саласындағы ұжымдық жауапкершілік қағидасын бекітуінде көрінеді. ҰҚШҰ Жарғысының 4-бабына сәйкес, ұйымға мүше мемлекеттердің біріне қарсы жасалған агрессия барлық мүше мемлекеттерге қарсы агрессия ретінде қарастырылады. Бұл қағида Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қауіпсіздік қатынастарын тек екіжақты деңгейде емес, ұжымдық қауіпсіздік кеңістігі аясында қарастыруға мүмкіндік береді. ҰҚШҰ құрамына алты мемлекет (Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Беларусь, Армения, Тәжікстан) кіреді, ал ұйымның ұжымдық күштері бірнеше компоненттен тұрады: жедел әрекет ету күштері, бітімгерлік күштер және аймақтық топтар. Бұл құрылым Қазақстан мен Қырғызстанға қауіпсіздік саласында тек ұлттық ресурстарға ғана емес, кеңірек ұжымдық әлеуетке сүйенуге мүмкіндік береді [28].

ҰҚШҰ аясындағы ынтымақтастық Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары үшін бірнеше себеппен маңызды. Біріншіден, бұл алаң арқылы екі ел қауіпсіздік саласында ортақ стратегиялық тіл қалыптастырады. Екіншіден, ұйым шеңберінде олардың әскери құрылымдары өзара үйлесімділік тәжірибесін жинақтайды. Үшіншіден, ҰҚШҰ аймақтық қауіпсіздікке қатысты мәселелерді екіжақты емес, ұжымдық жауапкершілік форматына шығарады. Алайда мұнда Ресей факторының басымдығы сақталады, сондықтан ҰҚШҰ Қазақстан мен Қырғызстан ынтымақтастығын күшейтетін де, сонымен қатар оны кеңірек ресейлік қауіпсіздік архитектурасына енгізетін де құрылым болып табылады.

ҰҚШҰ шеңберіндегі бірлескен оқу-жаттығулар Қазақстан мен Қырғызстанның әскери-саяси серіктестігін күшейтетін нақты құралдардың бірі саналады. Ресей СІМ материалдарында 2025 жылы ҰҚШҰ-ның бірлескен жедел-жауынгерлік жаттығулары Беларусь, Қазақстан және Қырғызстан аумағында өткені көрсетілген. Бұл дерек ұйымның тек формалды емес, нақты әскери-саяси белсенділікке ие екенін дәлелдейді [184].

ҰҚШҰ-ның Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына әсер ететін тағы бір маңызды бағыты - дағдарыстық жағдайларға ұжымдық жауап беру механизмі. Бұл тұрғыдан алғанда 2022 жылғы қаңтар оқиғалары ерекше мысал

болып табылады. Қазақстан Республикасының ресми мәліметтеріне сәйкес, елдегі жағдай тұрақсызданған кезде ҰҚШҰ шеңберінде бітімгерлік күштер енгізіліп, стратегиялық нысандарды қорғау және тұрақтылықты қалпына келтіру міндеттері жүзеге асырылды [185]. Бұл тәжірибе ҰҚШҰ-ның тек декларативті ұйым емес, нақты дағдарыс жағдайында әрекет ете алатын құрылым екенін көрсетті. Сонымен қатар бұл оқиға Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қауіпсіздік байланыстарының ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне тәуелді екенін дәлелдеді. ҰҚШҰ шеңберіндегі ынтымақтастықтың келесі бағыты - қауіпсіздік саласындағы институционалдық үйлестіру. Ұйым аясында Қауіпсіздік кеңестері хатшылары комитеті, Қорғаныс министрлері кеңесі және Сыртқы істер министрлері кеңесі жұмыс істейді. Бұл құрылымдар Қазақстан мен Қырғызстанға қауіпсіздік мәселелерін тұрақты түрде талқылап, үйлестірілген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ҰҚШҰ аясында заңсыз көші-қон, есірткі айналымы және трансұлттық қылмысқа қарсы күрес бойынша арнайы операциялар жүргізіледі. Сонымен қатар ҰҚШҰ-ның Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға әсері біржақты емес. Бір жағынан, ұйым екі елдің қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылын нығайтады, ортақ қауіп-қатерлерге қарсы бірлескен әрекет ету мүмкіндігін арттырады. Екінші жағынан, ҰҚШҰ шеңберіндегі ынтымақтастық Ресейдің аймақтағы жетекші рөлін күшейтеді, бұл Қазақстан мен Қырғызстанның қауіпсіздік саясатының белгілі бір дәрежеде сыртқы факторларға тәуелділігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Қырғызстанның ҰҚШҰ шеңберіндегі ынтымақтастығын бірнеше деңгейде сипаттауға болады. Құқықтық деңгейде ұжымдық қауіпсіздік қағидалары бекітілген, әскери-практикалық деңгейде бірлескен оқу-жаттығулар мен операциялар жүзеге асырылады, Дағдарысқа әрекет ету деңгейде ұйым нақты қауіпсіздік мәселелерін шешуге қатысады және геосаяси деңгейде ҰҚШҰ Қазақстан мен Қырғызстанды кеңірек посткеңестік қауіпсіздік жүйесіне енгізеді. Осылайша, ҰҚШҰ Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарда қауіпсіздік саласының негізгі институционалдық тіректерінің бірі болып табылады.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы ынтымақтастық. Екі елдің халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастығында ШЫҰ ерекше орын алады. Егер ҰҚШҰ посткеңестік қауіпсіздік құрылымы болса, ШЫҰ - кеңірек еуразиялық ауқымдағы, Қытай мен Ресейдің қатар қатысуымен қалыптасқан ұйым. Сондықтан Қазақстан мен Қырғызстан үшін ШЫҰ қауіпсіздік пен геэкономиканың түйіскен алаңы ретінде маңызды. ШЫҰ-ның ресми материалдарында ұйымның Еуразия аумағының едәуір бөлігін қамтитыны, оған мүше мемлекеттерде әлем халқының шамамен 47 пайызы өмір сүретіні, ал жиынтық әлеуетінің жаһандық ауқымдағы салмағы жоғары екені көрсетілген [35]. Бұл дерек Қазақстан мен Қырғызстан үшін ұйымның тек символдық емес, халықаралық жүйедегі нақты салмағы бар құрылым екенін аңғартады.

ШЫҰ-ның институционалдық қалыптасуы Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары үшін тарихи тұрғыдан да маңызды. Ұйымның бастауы 1996 жылғы «Шанхай бестігі» форматынан өрбіп, 2001 жылы толыққанды ұйым ретінде

құрылды. Ресей Сыртқы істер министрлігінің ресми анықтамасында ШЫҰ құрамына қазіргі кезде Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан, Үндістан, Пәкістан, Иран және Беларусь кіретіні көрсетілген. Бұл кеңею ұйымның аймақтық ауқымын ұлғайтып қана қоймай, оның Қазақстан мен Қырғызстан үшін маңызын да арттырды, өйткені енді екі ел өз мүдделерін тек посткеңестік емес, кеңірек еуразиялық кеңістікте ілгерілетуге мүмкіндік алды [186].

ШЫҰ шеңберіндегі қауіпсіздік ынтымақтастығының нақты тетігі ретінде Аймақтық терроризмге қарсы құрылым (АТҚК) ерекше аталады. Ұйымның ресми деректерінде ШЫҰ-ның басты міндеттерінің бірі ретінде терроризм, экстремизм және сепаратизммен күрес көрсетілген [37]. Қазақстан мен Қырғызстан үшін бұл бағыттың маңызы Ауғанстандағы ахуал, трансшекаралық қауіптер, радикалдық ағымдар мен ұйымдасқан қылмыс факторларына байланысты арта түседі. Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров 2024 жылғы қарашада сөйлеген сөзінде Қырғызстанның ШЫҰ және ТМД құрылымдарымен халықаралық терроризмге қарсы күресті тереңдетуге ниетті екенін мәлімдеді [187].

Қазақстан мен Қырғызстанның ШЫҰ шеңберіндегі ынтымақтастығының екінші маңызды бағыты - саяси үйлестіру және көпвекторлы дипломатия. Қазақстан 2023-2024 жылдары ШЫҰ-ға төрағалық етті, ал 2024 жылғы 4 шілдеде Астанада ұйымның мемлекет басшылары кеңесінің отырысы өтті. Астана декларациясында Қазақстан төрағалығының ұйым мәртебесін арттыруға, көпжақты ынтымақтастықты кеңейтуге және іс жүзіндегі механизмдерді жетілдіруге ықпал еткені ерекше атап көрсетілді [36]. Қырғыз Республикасының Президенті С. Жапаров осы саммитке қатысып, ұйым аясындағы бастамалар аймақтағы тұрақты, қауіпсіз және гүлденген кеңістік құруға қызмет ететінін мәлімдеді [215]. Бұл Қазақстан мен Қырғызстанның ШЫҰ-ны ортақ дипломатиялық және саяси мүдделерді үйлестіру алаңы ретінде қабылдайтынын дәлелдейді. ШЫҰ шеңберіндегі саяси ынтымақтастық Қазақстан мен Қырғызстанның ұйым ішіндегі кадрлық және институционалдық өкілдігі арқылы да байқалады. ШЫҰ хатшылығының ресми мәліметіне сәйкес, ұйымның Бас хатшысы қызметін 2010-2012 жылдары Қырғызстан өкілі М. Иманалиев, ал 2025 жылдан бастап Қазақстан өкілі Н. Ермекбаев атқаруда [37]. Бұл факт Қазақстан мен Қырғызстанның ұйым ішіндегі институционалдық салмағының жоғары екенін және олардың ШЫҰ-да тек формалды мүшелер емес, басқарушы және бағыт беруші мемлекеттер қатарына кіретінін көрсетеді.

Ынтымақтастықтың келесі бағыты сауда-экономикалық және көлік-логистика саласы. ШЫҰ-ның ресми деректерінде ұйымға мүше мемлекеттердің жиынтық ЖІӨ-і әлемдік ЖІӨ-нің шамамен төрттен бірін құрайтыны, ал ұйым аясындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық әлеуетінің жоғары екені көрсетілген. 2018 жылғы мәлімет бойынша, ШЫҰ елдерінің жиынтық ЖІӨ-і 18,4 трлн АҚШ долларын құрап, олардың жаһандық экономикадағы үлесі 22,5%-ға жеткен, ал ұйым ішіндегі сауда көлемі 305 млрд долларға дейін өскен [38]. Бұл деректер Қазақстан мен Қырғызстан үшін ШЫҰ-ның тек қауіпсіздік ұйымы

емес, болашақта көлік, инвестиция және сауда салаларында нақты пайда әкелетін экономикалық алаң екенін көрсетеді. Қазақстан мен Қырғызстан үшін бұл экономикалық өлшем әсіресе көлік дәліздері тұрғысынан маңызды. ШЫҰ кеңістігі Еуразиядағы негізгі транзиттік бағыттарды қамтиды, ал Қазақстан бұл кеңістікте ірі құрлықтық транзиттік хаб ретінде, Қырғызстан аймақтық байланыстырушы буын ретінде көрінеді. 2024 жылғы ШЫҰ Үкімет басшылары кеңесінің бірлескен коммюникесінде инвестицияларды ынталандыру, мәдени алмасулар, туристік және аймақтық кооперация тетіктерін кеңейту қажеттігі атап өтілді [39].

Төртінші бағыт - салалық және гуманитарлық ынтымақтастық. 2024 жылғы 15 мамырда ШЫҰ-ға мүше елдердің мәдениет министрлерінің 21-отырысы өтіп, мәдени алмасуларды кеңейту туралы шешімдер қабылданды. Сонымен қатар 2024 жылғы 18 қыркүйекте ШЫҰ аймақтары басшыларының 4-форумы өтті. Мұндай салалық алаңдар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды тек мемлекет басшылары немесе сыртқы істер министрлері деңгейінде емес, аймақтық, мәдени және әкімшілік құрылымдар деңгейінде де институционалдандырады. Яғни ШЫҰ екі елдің қатынастарын көпдеңгейлі кооперацияға айналдырады [40].

Сонымен қатар, ШЫҰ-ның Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына ықпалын біржақты оң құбылыс ретінде ғана бағалауға болмайды. Ұйым аясында Қытай, Ресей, Үндістан, Пәкістан секілді ірі және әркелкі мүдделері бар державалар қатар қатысқандықтан, ШЫҰ ішіндегі консенсус механизмі кейде нақты шешім қабылдау процесін баяулатады. Сондықтан Қазақстан мен Қырғызстан үшін ШЫҰ - бір жағынан мүмкіндік алаңы, екінші жағынан ірі ойыншылар арасындағы теңгерім сақталуы тиіс күрделі дипломатиялық кеңістік. Бұл жағдай екі елдің ұйым ішіндегі белсенділігін икемді және прагматикалық етуге мәжбүрлейді.

Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі ынтымақтастық. Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық ұйымдар аясындағы ең нақты әрі күнделікті әсер ететін өзара байланысы ЕАЭО арқылы жүреді. Экономикалық интеграция тұрғысынан бұл ұйым екі ел қатынастарының мазмұнын айтарлықтай өзгертті. ЕАЭО 2014 жылғы 29 мамырда Астанада қол қойылған шарт негізінде құрылып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді [30]. Қырғызстан 2015 жылғы 12 тамызда ұйымға толыққанды мүше ретінде қосылды [41]. Бұл оқиға Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық қатынастарды жаңа сапалық деңгейге көтеріп, оларды ортақ нарық, бірыңғай кедендік кеңістік және үйлестірілген экономикалық саясат шеңберінде дамытуға мүмкіндік берді. Қырғызстанның 2015 жылы ЕАЭО-ға қосылуынан кейін Қазақстан-Қырғызстан саудасы, кедендік рәсімдері, техникалық регламенттері, еңбек көші-қоны және көлік қатынастары одақтық нормалар шеңберінде реттеле бастады. Бұл Қазақстан мен Қырғызстанды тек көрші мемлекеттер ғана емес, біртұтас экономикалық кеңістіктің қатысушылары ретінде байланыстырады [42].

Статистикалық деректер ЕАЭО шеңберіндегі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық байланыстардың динамикасын нақты көрсетеді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сәйкес, 2023 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымы 1,3 млрд АҚШ долларынан асты, оның ішінде Қазақстан экспорты басым үлесті құрады [216].

2024 жылдың алғашқы екі айында жүк айналымы Қырғызстанда 8,8%-ға, Қазақстанда 1,6%-ға өсті; жолаушылар айналымы Қырғызстанда 11,2%-ға, Қазақстанда 7,6%-ға артты. Бұл көрсеткіштер көлік және қызмет көрсету салаларындағы өзара байланыстардың күшейіп жатқанын дәлелдейді. Сонымен қатар 2024 жылғы қызметтер саудасы құрылымында көлік қызметтері Қазақстан экспортының елеулі бөлігін, ал сапар және туризм қызметтері Қырғызстан қызметтер импорты мен экспортында басым үлесті құраған. Бұл екі елдің ЕАЭО аясында қызметтер мен логистикада мамандануы әртүрлі, бірақ өзара толықтырушы сипатта екенін көрсетеді [43].

2024 жылдың соңында ЕАЭО елдері экономикаларының өсу динамикасы оң болғаны, ал ЕАЭО жалпы ішкі өнімінің 2024 жыл қорытындысы бойынша 4,1% өсуі күтілген. Сонымен қатар 2025 жылғы ЕЭК есебінде 2015-2024 жылдары Одақтың жиынтық ЖІӨ-сі 17,8%-ға өскені және ЕАЭО-ның әлемдік экономикадағы үлесі 3,7%-дан 4,1%-ға артқаны көрсетілді. Бұл кеңірек макроэкономикалық фон Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да әсер етеді, өйткені олардың екіжақты саудасы ЕАЭО ішкі нарығының жалпы жағдайына тәуелді [44].

ЕАЭО-ның макроэкономикалық көрсеткіштері де Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың кеңірек интеграциялық контексте дамып жатқанын көрсетеді. Еуразиялық экономикалық комиссия мәліметіне сәйкес, 2015-2024 жылдары ЕАЭО-ның жиынтық ішкі жалпы өнімі 17,8%-ға өсіп, әлемдік экономикадағы үлесі 4,1%-ға жеткен [45]. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық қатынастардың тек екіжақты емес, кеңірек интеграциялық кеңістікке тәуелді екенін көрсетеді.

ЕАЭО-ның Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына әсерін бағалауда саяси факторды да ескеру қажет. Қазақстан Президенті Қ.Ж. Тоқаев ЕАЭО-ны «экономикалық прагматизмге негізделген интеграциялық жоба» ретінде сипаттап, оның саясиландырылуына жол бермеу қажеттігін атап өткен. Бұл ұстаным Қазақстанның ЕАЭО-дағы рөлін айқындайды және Қырғызстанмен қатынастарда да көрініс табады. Қырғызстан да ЕАЭО-ны экономикалық даму құралы ретінде қарастырады, алайда ұйым шеңберіндегі теңгерім мәселелері мен ұлттық экономиканың бейімделу қиындықтары елдің ресми дискурсында жиі атап өтіледі [217].

Алайда ғылыми тұрғыдан ЕАЭО-ны тек табысты интеграция құралы ретінде бағалау жеткіліксіз. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда даулары, шекарадағы тексерулер, тауарларды өткізуге қатысты келіспеушіліктер ЕАЭО шеңберінде де сақталды. 2019 жылы екі ел арасында кедендік әкімшілендіру тиімділігін арттыру жөнінде арнайы келісімге қол жеткізілгені де осы қайшылықтардың бар екенін көрсетеді. Демек, ЕАЭО Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын тереңдетумен қатар, олардың арасындағы институционалдық қайшылықтарды көрнекі ететін алаң да болып отыр [188].

Түркі мемлекеттері ұйымы шеңберіндегі ынтымақтастық. Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) халықаралық ұйымдардың ерекше түріне жатады, өйткені ол классикалық қауіпсіздік немесе экономикалық одақтан қарағанда өркениеттік, мәдени және саяси жақындасу алаңы ретінде қалыптасты. Ұйым Ұйымның құқықтық негізі 2009 жылғы Нахчыван келісімімен қаланды, ал қазіргі ресми анықтамада ТМҰ-ның мақсаты мүше мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық, кедендік, көлік, мәдени, білім беру және өзге де салалардағы көпжақты ынтымақтастықты тереңдету деп белгіленген, оның құрылтайшы мүшелерінің қатарында Қазақстан мен Қырғызстан да бар [46].

ТМҰ-ның негізгі мақсаты - түркі мемлекеттері арасындағы жан-жақты ынтымақтастықты дамыту. Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары үшін ТМҰ-ның маңызы бірнеше қырынан көрінеді. Біріншіден, ұйым аясында екі ел ортақ тарихи-мәдени дискурсты бөліседі. Екіншіден, көлік, цифрландыру, сауда және институционалдық даму мәселелерінде ортақ бастамалар жасалады. Үшіншіден, ТМҰ Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын Ресей немесе Қытай ықпалы басым ұйымдардан өзгеше, түркілік көпжақты кеңістікке шығарады. Бұл ұйымның ықпалы әзірге ЕАЭО немесе ШЫҰ деңгейіндей терең емес, бірақ оның ұзақ мерзімді саяси-идеялық маңызы жоғары [31].

2023 жылғы 3 қарашада Астанада өткен ТМҰ-ның 10-саммиті Қазақстан төрағалығымен ұйымдастырылып, қорытындысында Астана декларациясы қабылданды. Құжатта ұйым ішіндегі саяси келісімдерді тереңдету, көлік-логистика, сауда, цифрландыру, мәдениет және инвестиция бағыттарын кеңейту міндеттері белгіленді. 2024 жылғы 6 қарашада Бішкекте өткен 11-саммитте Қырғызстан төрағалық етіп, Бішкек декларациясын қабылдатты; онда Қазақстан төрағалығының нәтижелері жоғары бағаланып, ұйымның күн тәртібі «экономикалық интеграция, орнықты даму, цифрлық болашақ және баршаға қауіпсіздік» ұранымен жалғастырылды. Бұл өз кезегінде Қазақстан мен Қырғызстанның ТМҰ шеңберінде бірін-бірі алмастыра отырып институционалдық сабақтастықты қамтамасыз еткенін көрсетеді [189].

Қазақстан басшылығы ТМҰ-ны сыртқы саясаттағы маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастыратынын бірнеше рет мәлімдеді. 2023 жылғы қазанда Қ.Ж. Тоқаев Түркия Президентімен телефон арқылы сөйлесу барысында Астанада өтетін ТМҰ саммитін «түркі мемлекеттері арасындағы қатынастарды дамытудағы маңызды қадам» деп атады [218]. Бұл тұжырым Қазақстанның ұйымды тек мәдени алаң ретінде емес, нақты саяси маңызы бар құрылым ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Қырғызстан үшін де ұйымның саяси салмағы жоғары. 2024 жылғы Бішкек саммиті дәл осы елде өтіп, ұйым қызметінің келесі кезеңіне бағыт берді. Осылайша, ТМҰ Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды екіжақты дипломатиядан кеңірек түркілік көпжақты дипломатия деңгейіне шығарады.

ТМҰ-ның екі ел арасындағы қатынастарға ықпал ететін бағыты экономикалық ықпалдастық. Ұйымның ресми экономикалық материалдарында мүше мемлекеттердің жиынтық сыртқы сауда көлемі жоғары болғанымен, ұйым ішіндегі өзара сауданың үлесі әлі де салыстырмалы түрде төмен екені, бірақ

оның өсіп келе жатқаны көрсетіледі. 2025 жылы жарияланған материалда ТМҰ елдерінің жалпы сыртқы сауда көлемі шамамен 860 млрд АҚШ долларын құрағаны, ал ұйым ішіндегі өзара сауда көлемі 42,3 млрд долларға жетіп, жалпы сауданың шамамен 5%-ын құрағаны атап өтіледі; ал жақын жылдары бұл үлесті 10%-ға жеткізу мақсаты қойылған. Бұл көрсеткіштер Қазақстан мен Қырғызстан үшін ТМҰ-ның әлі толық іске асырылмаған, бірақ болашағы зор экономикалық платформа екенін дәлелдейді. Демек, ұйым шеңберіндегі кооперация екі ел арасындағы сауданы жай екіжақты алмасудан кеңірек аймақтық нарық логикасына енгізеді [47].

Экономикалық өзара іс-қимылдың нақты тетіктерінің бірі - Түркі инвестициялық қоры. ТМҰ ресми ақпаратына сәйкес, бұл қорды құру жөніндегі келісім 2023 жылғы 16 наурыздағы ТМҰ-ның төтенше саммитінде қабылданып, 2024 жылғы 24 ақпанда күшіне енді, ал 2024 жылғы 18 мамырда Стамбулда оның Басқарушылар кеңесінің алғашқы отырысы өтті [48]. Кейінгі материалдарда қор капиталының 500 млн доллардан 600 млн долларға дейін ұлғайғаны және оның шағын және орта бизнесті, логистика, энергетика, агроөнеркәсіп және инновация салаларын қолдауға бағытталатыны көрсетілген. Қазақстан мен Қырғызстан үшін бұл институттың маңызы екі елдің ынтымақтастығын декларативті мәдени жақындасудан нақты инвестициялық және жобалық кооперацияға көшіруінде. Яғни ТМҰ аясында Қазақстан-Қырғызстан байланыстары енді тек саяси символикамен емес, қаржылық құралдармен де нығая бастады.

Кеден және көлік-логистика саласындағы үйлестіру. 2022 жылғы Самарқанд саммитінде ТМҰ үкіметтері арасында Жеңілдетілген кедендік дәліз құру туралы келісімге қол қойылып, ол 2024 жылғы 29 қарашада күшіне енді [49]. ТМҰ-ның ресми хабарламасында бұл тетік кеден органдары арасында тауарлар мен көлік құралдарының қозғалысы туралы ақпаратты алдын ала электрондық алмасуды қамтамасыз етіп, шекарадан өту уақытын қысқартуға және транзитті жеделдетуге бағытталғаны айтылады [50]. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар тұрғысынан бұл өте маңызды, өйткені екі елдің өзара саудасы мен транзитінде шекаралық рәсімдер мен логистикалық тосқауылдар жиі проблема туғызады. Бұл ұйымның Қазақстан мен Қырғызстан үшін айрықша құндылығы мәдени-гуманитарлық және білім беру саласында көрінеді, өйткені екі ел арасындағы жақындасу тек прагматикалық мүдделерге емес, ортақ тарихи жады мен тілдік-мәдени ұқсастыққа сүйенеді. 2013 жылғы үшінші саммит декларациясында Түркі университеттер одағының негізін қалаушы кездесулерінің Стамбул мен Бішкекте өткеніне оң баға беріліп, түркі тарихы мен әдебиеті бойынша ортақ оқулықтар, өзара тілдерді оқыту, академиялық ынтымақтастықты кеңейту міндеттері қойылды [219].

Қырғызстанның ТМҰ шеңберіндегі рөлін Бішкек декларациясы одан әрі күшейтті. 2024 жылғы құжатта Қырғызстан төрағалығы аясында ұйымның экономикалық интеграция, орнықты даму, цифрлық болашақ және қауіпсіздік салаларындағы жұмысы кеңейтілетіні атап өтілді [220]. Ал Астана декларациясында 2024 жылға Астананың «Түркі әлемінің қаржы орталығы» мәртебесін беру туралы шешім қабылданды. Бұл Қазақстанның ұйым ішіндегі

экономикалық және символдық салмағын арттырса, Қырғызстанның 2024 жылғы төрағалығы оның саяси-институционалдық беделін көтерді. Басқаша айтқанда, ТМҰ Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қатынастарында мәртебелік симметрия қалыптастыруға көмектеседі: Қазақстан экономикалық және инфрақұрылымдық тірек, Қырғызстан саяси және өркениеттік сабақтастықтың белсенді қатысушысы ретінде көрінеді.

ТМҰ классикалық экономикалық немесе әскери одақтардан (мысалы, ЕАЭО немесе ҰҚШҰ) айырмашылығы - міндетті құқықтық тетіктері әлсіз, шешімдері көбіне ұсынымдық сипатта болады. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы нақты экономикалық немесе саяси мәселелерді шешуде ұйымның тиімділігін шектейді. Яғни ТМҰ екі ел қатынастарын толық реттейтін механизм емес, көбіне қосымша үйлестіруші алаң болып қала береді. Сондықтан оның ықпалы құрылымдық тұрғыдан жұмсақ және шектеулі. Ұйым ішіндегі сауда үлесі жалпы сыртқы сауданың шамамен 5%-ын ғана құрайды (2025 ж. деректер бойынша). Бұл көрсеткіш ТМҰ-ның экономикалық ықпалы әлі де әлсіз екенін көрсетеді. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы негізгі сауда ағындары әлі де ЕАЭО, Қытай немесе Ресей бағыттарына тәуелді. Сондықтан ТМҰ шеңберіндегі экономикалық жобалардың жүзеге асу қарқыны баяу болуы мүмкін, ал бұл ұйымның практикалық маңызын шектейді. Қазақстан экономикалық тұрғыдан аймақтағы жетекші елдердің бірі болса, Қырғызстан экономикасы құрылымдық тұрғыдан әлсіздеу және сыртқы тәуелділігі жоғары. Сонымен қатар Түркия, Әзербайжан және Өзбекстанның да экономикалық, саяси басымдықтары әртүрлі. Бұл жағдай ұйым ішінде ортақ шешім қабылдауды қиындатып, кейде мүдделер қайшылығына алып келуі мүмкін.

АӨСШК және Орталық Азия аймақтық күн тәртібі. Қазақстан бастамашы болған Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) те Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықта жанама маңызға ие. АӨСШК идеясын алғаш рет Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 1992 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының 47-сессиясында ұсынған [190]. Бұл бастама Азия құрлығында қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған жаңа форматтағы диалогтық алаң құру қажеттілігінен туындады. АӨСШК-нің негізгі мақсаты - Азия елдері арасында сенім шараларын нығайту арқылы бейбітшілік, қауіпсіздік және тұрақтылықты қамтамасыз ету [51]. Қазіргі таңда ұйым құрамына 28 мемлекет кіреді, бұл оны Азиядағы ең кең географиялық қамтуы бар көпжақты құрылымдардың біріне айналдырады. Қазақстан 2024 жылы да АӨСШК күн тәртібін белсенді ілгерілетіп отырғанын ресми мәлімдеді. Қырғызстан үшін бұл платформа өз қауіпсіздік және дипломатиялық ұстанымдарын кеңірек аймақта жария ету мүмкіндігін береді. АӨСШК екіжақты қатынастарға тікелей ықпал етпесе де, Қазақстан мен Қырғызстанды сенім шаралары мен көпжақты дипломатияның ортақ мәдениетіне енгізеді.

Ғылыми зерттеулерде көрсетілгендей, АӨСШК-нің негізгі ерекшелігі - «сенім шаралары» концепциясына негізделуі, яғни мемлекеттер арасындағы сенім деңгейін арттыру арқылы қауіпсіздікке қол жеткізу. Бұл тәсіл классикалық

әскери одақтардан түбегейлі ерекшеленеді. АӨСШК аясында қабылданған негізгі құжаттардың қатарында 1999 жылғы Принциптер декларациясы, 2002 жылғы Алматы актісі, сондай-ақ сенім шараларының жаңартылған каталогы (2021) ерекше орын алады. Бұл құжаттар ұйымның құқықтық және институционалдық негізін қалыптастырып, Қазақстан мен Қырғызстанның осы алаңдағы өзара әрекеттесуін реттейді. Аталған құжаттарда қауіпсіздік ұғымы кең мағынада қарастырылып, оған әскери, экономикалық, экологиялық және гуманитарлық өлшемдер енгізілген.

Қазақстан АӨСШК-нің негізгі бастамашысы және институционалдық дамуының жетекші қозғаушысы болып табылады. 2022 жылғы Астана саммитінде ұйымды толыққанды халықаралық ұйымға трансформациялау туралы шешім қабылданып, «Астана мәлімдемесі» бекітілді [52]. Бұл құжат АӨСШК-нің дамуындағы жаңа кезеңді бастап, оның институционалдық құрылымын күшейтуге бағытталды. БҰҰ құжаттарында Қазақстанның бұл бастамалары ұйымның тиімділігін арттыруға және оны нәтижеге бағытталған құрылымға айналдыруға ықпал еткені атап көрсетілген. Қырғызстан да АӨСШК шеңберіндегі процестерге белсенді қатысушы болып табылады. Ұйымның ресми материалдарында Қырғызстанның адам өлшемі (human dimension) бойынша үйлестіруші ретінде әрекет ететіні және сенім шараларын іске асыруға белсенді қатысатыны көрсетілген. Сонымен қатар Қырғызстан АӨСШК Жастар кеңесі, сараптамалық форумдар сияқты құрылымдарға қатысып, ұйымның институционалдық дамуына үлес қосып келеді.

АӨСШК қызметі бес негізгі өлшем бойынша жүзеге асырылады: әскери-саяси, экономикалық, экологиялық, гуманитарлық және жаңа қауіп-қатерлерге қарсы іс-қимыл. 2024 жылғы АӨСШК Хатшылығының есебінде ұйым қызметінің негізгі бағыттары ретінде терроризммен күрес, цифрлық қауіпсіздік, климаттық мәселелер және тұрақты даму аталған [53]. Бұл бағыттар Қазақстан мен Қырғызстан үшін де өзекті, өйткені екі ел де трансшекаралық қауіптерге, климаттық өзгерістерге және экономикалық тұрақтылық мәселелеріне ортақ мүдделі. АӨСШК-нің Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына әсер ететін тағы бір маңызды - аймақтық дипломатияны кеңейту және көпвекторлы саясатты нығайту. Бұл ұйымға Қытай, Үндістан, Ресей, Түркия, Иран сияқты ірі мемлекеттердің қатысуы Қазақстан мен Қырғызстанға өз сыртқы саясатын кеңірек еуразиялық контексте жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни АӨСШК екі ел үшін тек аймақтық емес, кең ауқымды геосаяси диалог алаңы болып табылады. Алайда АӨСШК-нің шектеулері де бар. Ұйым шешімдері міндетті сипатқа ие емес және көбіне ұсынымдық деңгейде қалады. Сонымен қатар ұйым ішіндегі мемлекеттердің саяси және экономикалық мүдделерінің әркелкілігі нақты шешім қабылдау процесін күрделендіреді.

2.3 Екіжақты қатынастардың негізгі мәселелері және сыртқы ойыншылардың әсері

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы мемлекетаралық қатынастар жалпы алғанда серіктестік пен өзара тәуелділік сипатында дамып отырғанымен, олардың мазмұнында бірқатар жүйелі және қайталанып отыратын мәселелер сақталуда. Бұл қайшылықтар екіжақты ынтымақтастықтың тереңдеуіне белгілі бір дәрежеде шектеу қойып, кей жағдайларда қатынастардың тұрақтылығына әсер ететін факторларға айналады. Сондықтан екі ел арасындағы өзара әрекеттестікті толыққанды түсіну үшін тек жетістіктерді ғана емес, сонымен қатар құрылымдық сипаттағы проблемаларды да кешенді түрде қарастыру қажет.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы негізгі қайшылықтарды үш өзара байланысты бағытқа топтастыруға болады: сауда-экономикалық теңсіздік пен институционалдық үйлесімсіздіктер, шекаралық және көлік-логистикалық шектеулер, сондай-ақ су-энергетикалық ресурстарды пайдалану мәселелері. Бұл факторлар бір-бірінен тәуелсіз емес, керісінше өзара ықпалдасып, екі ел арасындағы қатынастардың жалпы динамикасына әсер ететін күрделі жүйе құрайды.

Сауда-экономикалық қайшылықтар

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық Орталық Азиядағы ең белсенді бағыттардың бірі болып табылады. Алайда, екі ел арасындағы экономикалық байланыстар тұрақты дамып отырғанымен, олардың арасында жүйелі сипаттағы сауда кедергілері мен институционалдық қайшылықтар сақталуда. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Қазақстан Қырғызстанның негізгі сауда серіктестерінің бірі болып келеді. 2000 жылдардың басында екі ел арасындағы тауар айналымы шамамен 90-100 млн АҚШ долларын құраса, 2010 жылдан кейін бұл көрсеткіш айтарлықтай өсіп, 2014 жылы 1 млрд АҚШ долларына жақындады [115].

Алайда 2015 жылдан бастап, Қырғызстанның Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) қосылуынан кейін, екі ел арасындағы сауда қатынастары жаңа кезеңге өтті. Теориялық тұрғыдан алғанда, ЕАЭО шеңберінде тауарлардың еркін қозғалысы қамтамасыз етілуі тиіс еді. Бірақ тәжірибеде бұл толық жүзеге аспады. Еуразиялық экономикалық комиссия деректеріне сәйкес, Қырғызстан ЕАЭО-ға қосылғаннан кейін оның экспорт құрылымында өзгерістер байқалып, Қазақстанға бағытталған экспорт көлемі қысқарған. Зерттеулер көрсеткендей, 2015-2017 жылдары Қырғызстанның Қазақстанға экспорты айтарлықтай төмендеген, бұл кедендік және әкімшілік кедергілердің сақталуымен түсіндіріледі. Бұл кезеңде Қазақстан тарапынан шекаралық бақылаудың күшеюі байқалды. Әсіресе 2017 жылы Қазақстан мен Қырғызстан шекарасында бақылаудың күшеюі нәтижесінде жүздеген жүк көліктері бірнеше күн бойы шекарада тұрып қалған [221]. Бұл жағдай екі ел арасындағы сауда айналымының қысқаруына алып келді. Қырғызстан тарапы бұл жағдайды ЕАЭО қағидаттарының бұзылуы ретінде бағалап, Қазақстанды жасырын сауда шектеулерін енгізуде айыптады. Ал Қазақстан өз кезегінде Қырғызстан арқылы ЕАЭО нарығына Қытай тауарларының заңсыз ену қаупін алға тартты. Осыған байланысты Қазақстан санитарлық және фитосанитарлық бақылауды күшейтті.

Бұл әсіресе ауыл шаруашылығы өнімдеріне қатысты байқалды. Мысалы, қырғыз өнімдеріне қатысты қосымша тексерулер енгізіліп, бұл экспорттың баяулауына әсер етті.

Сонымен қатар, Қырғызстан экономикасында қайта экспорт (реэкспорт) маңызды рөл атқарады. Қытайдан келетін тауарлар Қырғызстан арқылы Қазақстан және басқа ЕАЭО елдеріне жеткізіледі. Бұл Қазақстан үшін көлеңкелі сауда тәуекелін арттырады. 2020 жылдан кейін екі ел арасындағы сауда қатынастары біртіндеп қалпына келе бастады. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес, 2023 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымы 1,5 млрд АҚШ долларынан асты. Бұл көрсеткіштің құрылымына тоқталатын болсақ, Қазақстан экспорты шамамен 1 млрд доллардан астам, ал Қырғызстан экспорты шамамен 400-500 млн долларлы құрайды. Бұл деректер Қазақстанның Қырғызстан үшін негізгі экспорттаушы ел екенін көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстан Қырғызстан экономикасына тікелей инвестиция салушы ірі мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстандық капитал Қырғызстанның банк секторында, құрылыс саласында, энергетикада, сауда және қызмет көрсету секторында кеңінен ұсынылған [54].

Соған қарамастан, сауда қатынастарындағы негізгі проблемалар сақталуда:

- кедендік рәсімдердің күрделілігі;
- санитарлық бақылау талаптарының әртүрлілігі;
- ЕАЭО нормаларын әртүрлі түсіндіру;
- логистикалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда қайшылықтары экономикалық факторларға қарағанда институционалдық және басқарушылық мәселелерге көбірек байланысты. Яғни, мәселе екі елдің сауда әлеуетінде емес, оны жүзеге асыру механизмдерінде жатыр.

Шекаралық және логистикалық мәселелер.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық және логистикалық өзара іс-қимыл екіжақты қатынастар жүйесіндегі маңызды әрі күрделі бағыттардың бірі болып табылады. Екі мемлекет арасындағы мемлекеттік шекараның ұзындығы шамамен 1257 км құрайды және ол Орталық Азиядағы ең белсенді әлеуметтік-экономикалық өзара байланыс аймақтарының бірі ретінде сипатталады. Аталған шекара тек әкімшілік-аумақтық шекара ғана емес, сонымен қатар аймақтық сауда, транзит, еңбек миграциясы және бейресми экономикалық қатынастардың негізгі кеңістігі болып табылады.

Қазақстан-Қырғызстан шекарасының ерекше маңызы ең алдымен оның геоэкономикалық орналасуымен байланысты. Алматы-Бішкек бағыты екі ел арасындағы негізгі экономикалық ось ретінде қалыптасқан және бұл бағыттағы қашықтықтың салыстырмалы түрде қысқа болуы (шамамен 235 км) тауарлар мен адамдар қозғалысының қарқынды болуына ықпал етеді. Осы тұрғыда Қордай-Ақжол шекаралық өткізу пункті стратегиялық маңызға ие. Бұл бекет арқылы екі ел арасындағы жолаушылар ағыны мен жүк тасымалының басым бөлігі жүзеге асырылады. Сонымен қатар, аталған бағыт халықаралық көлік дәліздерінің бір

бөлігі ретінде Еуразиялық кеңістіктегі транзиттік байланыстарды қамтамасыз етеді. Соған қарамастан, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық өзара іс-қимыл толықтай тиімді деңгейде жүзеге асып отыр деп айту қиын. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде кедендік шекаралардың жойылуына қарамастан, тәжірибеде шекаралық бақылау толық жойылған жоқ. Керісінше, соңғы жылдары санитарлық, фитосанитарлық және кедендік бақылау шараларының күшеюі байқалады. Бұл, әсіресе, жүк тасымалы кезінде айқын көрінеді.

Қазақстан мен Қырғызстан шекарасында жүк көліктерінің жиналып қалуы, өткізу пункттерінде ұзақ уақыт күту жағдайлары жиі тіркеледі. Мұндай жағдайлар көбіне Қазақстан тарапынан енгізілетін қосымша тексерулермен байланысты. Қазақстан бұл шараларды заңсыз тауар айналымының алдын алу және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігімен түсіндіреді. Өз кезегінде Қырғызстан бұл әрекеттерді ЕАЭО қағидаттарының бұзылуы және саудаға жасанды кедергілер ретінде бағалайды. Осылайша, шекаралық мәселелер екі ел арасындағы экономикалық қатынастардың саясилануына алып келетін факторлардың біріне айналады. Шекаралық аймақтағы маңызды мәселелердің бірі - бейресми сауда мен көлеңкелі экономиканың жоғары деңгейі. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекара ұзақ уақыт бойы бейресми сауда арналарының қалыптасуына мүмкіндік берген кеңістік болды. Зерттеулерге сәйкес, кейбір тауарлар бойынша бейресми сауда көлемі жалпы импорттың 20-30%-ына дейін жетуі мүмкін. Бұл әсіресе жанармай, азық-түлік өнімдері және ауыл шаруашылығы тауарларына қатысты байқалады.

Қырғызстан аумағындағы Дордой базары Орталық Азиядағы ең ірі қайта экспорт орталықтарының бірі болып табылады. Бұл базар арқылы Қытайдан әкелінген тауарлар Қазақстан мен басқа да ЕАЭО елдеріне жеткізіледі. Мұндай қайта экспорт схемалары Қазақстан тарапынан бақылаудың күшеюіне алып келеді, ал бұл өз кезегінде шекарадағы өткізу қабілетінің төмендеуіне әсер етеді. Осылайша, көлеңкелі экономика мен шекаралық бақылау шаралары арасында өзара байланысты күрделі жүйе қалыптасады.

Логистикалық инфрақұрылым мәселелері де екіжақты қатынастарда маңызды орын алады. Қазақстан аймақтағы ең дамыған көлік инфрақұрылымына ие мемлекеттердің бірі болып табылады. Соңғы онжылдықтарда елде автомобиль және теміржол инфрақұрылымын дамытуға елеулі инвестициялар салынды. Бұл Қазақстанды Еуразиядағы маңызды транзиттік хабқа айналдырды. Ал Қырғызстанның көлік инфрақұрылымы салыстырмалы түрде әлсіз дамыған, бұл оның транзиттік әлеуетін шектейді және Қазақстанға тәуелділігін арттырады. Соған қарамастан, екі ел арасында логистикалық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған бірқатар жобалар жүзеге асырылуда. Мысалы, Алматы-Ыстықкөл бағытындағы жаңа автомобиль жолын салу және шекара маңында өндірістік-логистикалық кешен құру жобалары қарастырылуда. Алайда бұл жобалардың жүзеге асуы көбіне қаржылық, институционалдық және әкімшілік қиындықтарға байланысты баяу жүріп отыр.

Қазақстан мен Қырғызстанның транзиттік әлеуеті Еуразиялық кеңістіктегі көлік дәліздерімен тығыз байланысты. Қазақстан «Орта дәліз» және «Солтүстік-Оңтүстік» бағыттары арқылы Қытай мен Еуропа арасындағы негізгі транзиттік ел ретінде қалыптасқан. Ал Қырғызстан халықаралық көлік жүйесіне қосымша буын ретінде қатысады. Бұл жағдайда екі елдің транзиттік мүмкіндіктері бірін-бірі толықтырғанымен, олардың инфрақұрылымдық даму деңгейіндегі айырмашылықтар логистикалық тиімділікке әсер етеді.

Соңғы жылдары геосаяси және жаһандық факторлар да шекаралық және логистикалық қатынастарға ықпал етуде. «COVID-19» пандемиясы кезеңінде шекаралардың уақытша жабылуы және көлік қозғалысының шектелуі логистикалық байланыстардың әлсіреуіне алып келді. Ал 2022 жылдан кейінгі геосаяси өзгерістер, керісінше, Еуразиялық көлік дәліздерінің маңызын арттырып, Қазақстан мен Қырғызстанның транзиттік рөлін күшейтті. Негізінен, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық және логистикалық мәселелер бірнеше факторлардың қиылысуынан туындайды. Олардың қатарына ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық міндеттемелер мен ұлттық бақылау саясаты арасындағы қайшылықтар, көлеңкелі экономиканың жоғары деңгейі, инфрақұрылымның әркелкі дамуы және сыртқы геосаяси факторлар жатады. Сонымен қатар, бұл мәселелерді тек қайшылық ретінде қарастыру жеткіліксіз. Керісінше, олар екі ел арасындағы экономикалық өзара тәуелділіктің жоғары деңгейін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан шекарасы тек шектеу аймағы ғана емес, сонымен бірге аймақтық экономикалық интеграцияның нақты жүзеге асатын кеңістігі болып табылады.

Су-энергетикалық қайшылықтар

Екіжақты қатынастардағы ең күрделі және ұзақ мерзімді сипатқа ие мәселелердің бірі су-энергетикалық ресурстарды пайдалану саласындағы қайшылықтар болып табылады. Бұл мәселе Орталық Азия аймағына тән құрылымдық ерекшеліктермен байланысты және аймақтағы мемлекетаралық қатынастардың маңызды факторларының бірі ретінде қарастырылады. Су-энергетикалық қайшылықтардың негізінде аймақтағы табиғи ресурстардың географиялық тұрғыдан теңсіз орналасуы жатыр. Қырғызстан Орталық Азиядағы негізгі су көздерінің бірі болып табылады және аймақтағы өзендердің жоғарғы ағысында орналасқан. Ел аумағында Нарын, Талас және Шу өзендерінің бастаулары қалыптасады. Ал Қазақстан осы өзендердің төменгі ағысында орналасқан мемлекет ретінде су ресурстарына айтарлықтай тәуелді. Осыған байланысты екі елдің су ресурстарын пайдалану мүдделері түбегейлі ерекшеленеді. Қырғызстан үшін су - ең алдымен энергетикалық ресурс болып табылады. Елде гидроэнергетикалық әлеует жоғары және ол электр энергиясын өндірудің негізгі көзі ретінде пайдаланылады. Сарапшылардың бағалауынша, Қырғызстанның жалпы гидроэнергетикалық әлеуеті шамамен 142 млрд кВт/сағ құрайды, алайда оның тек 10%-ға жуығы ғана игерілген. Бұл Қырғызстанның су ресурстарын энергетикалық мақсатта кеңінен пайдалануға ұмтылатынын көрсетеді. Ал Қазақстан үшін су ресурстары ауыл шаруашылығының, әсіресе суармалы егіншіліктің негізгі факторы болып табылады. Қазақстанның оңтүстік

аймағындалерінде ауыл шаруашылығы өндірісі Шу және Талас өзендерінің суына тәуелді. Сондықтан Қазақстан үшін су ресурстарының тұрақты және маусымдық тұрғыдан теңгерімді бөлінуі аса маңызды [18].

Мәселенің мәні су ресурстарын пайдаланудың маусымдық айырмашылығында жатыр. Қырғызстан электр энергиясын өндіру үшін су ресурстарын негізінен қыс мезгілінде пайдаланады. Бұл кезеңде су электр станцияларында энергия өндіру мақсатында су көп мөлшерде жіберіледі. Ал Қазақстанда суға деген сұраныс керісінше жаз мезгілінде, ауыл шаруашылығы кезеңінде артады. Нәтижесінде су ресурстарын пайдалану режимі бойынша қайшылық туындайды. Бұл жағдай халықаралық қатынастар теориясындағы ресурстық асимметрия және өзара тәуелділік теорияларының нақты көрінісі болып табылады. Яғни, екі мемлекет те бір-біріне тәуелді, бірақ олардың мүдделері сәйкес келмейді. Қырғызстан энергетикалық тәуелділікті азайтуға ұмтылса, Қазақстан ауыл шаруашылығын қамтамасыз етуге бағытталған су режимін сақтауға мүдделі. Су-энергетикалық қайшылықтарды реттеу мақсатында екіжақты және көпжақты келісімдер қабылданған. Мысалы, Шу және Талас өзендерінің су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы келісімдер негізінде мемлекетаралық комиссия жұмыс істейді. Бұл комиссия су ресурстарын бөлу, гидротехникалық нысандарды бірлесіп пайдалану және қаржыландыру мәселелерін реттейді. Соған қарамастан, бұл мәселе толық шешімін тапқан жоқ. Су ресурстарын басқару жүйесінде бірқатар қиындықтар сақталуда. Олардың қатарында:

- су бөлу механизмдерінің жеткіліксіз үйлестірілуі;
- қаржылық міндеттемелердің толық орындалмауы;
- климаттық өзгерістердің әсері;
- гидроэнергетикалық жобалар бойынша келіспеушіліктер бар.
- Климаттың өзгеруі де бұл мәселеге қосымша қысым түсіруде.

Соңғы жылдары аймақта мұздықтардың азаюы және су ағынының өзгеруі байқалады. Бұл болашақта су ресурстарының тапшылығын күшейтіп, мемлекетаралық қайшылықтардың тереңдеуіне алып келуі мүмкін. Сонымен қатар, су-энергетикалық мәселе тек екіжақты деңгейде ғана емес, аймақтық деңгейде де маңызды. Орталық Азия мемлекеттері арасында су және энергия ресурстарын бірлесіп пайдалану мәселесі ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді. Алайда ортақ тиімді механизм қалыптастыру қиын болып отыр.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы су-энергетикалық қайшылықтар кей кезеңдерде саяси сипатқа да ие болуы мүмкін. Әсіресе энергетикалық дағдарыс немесе құрғақшылық кезеңдерінде бұл мәселе екі ел арасындағы қатынастарға тікелей әсер етеді. Дегенмен, жалпы алғанда, тараптар бұл мәселені келіссөздер арқылы шешуге ұмтылады. Қазіргі кезеңде су-энергетикалық ынтымақтастықты дамыту бағытында жаңа тәсілдер қарастырылуда. Олардың қатарында су ресурстарын бірлесіп басқару жүйесін жетілдіру, гидроэнергетикалық жобаларды бірлесіп жүзеге асыру, халықаралық ұйымдардың қатысуымен бағдарламалар әзірлеу бар. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы су-энергетикалық қайшылықтар құрылымдық сипатқа ие және

оларды толық жою мүмкін емес. Дегенмен, бұл қайшылықтарды тиімді басқару арқылы екі ел арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға болады.

Сыртқы ойыншылардың әсері. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды талдау барысында сыртқы акторлардың ықпалын ескеру аса маңызды. Орталық Азия геосаяси тұрғыдан ірі державалардың мүдделері тоғысқан аймақ болғандықтан, аймақтағы мемлекетаралық қатынастар көбіне сыртқы күштердің саяси, экономикалық және қауіпсіздік салаларындағы ықпалымен қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара іс-қимыл тек екіжақты форматта ғана емес, сонымен қатар кеңірек аймақтық және жаһандық контексте қарастырылуы тиіс.

Ресей.

Ресей Федерациясы Қазақстан мен Қырғызстан үшін дәстүрлі түрде негізгі стратегиялық серіктестердің бірі болып табылады. Екі мемлекет те посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық құрылымдардың мүшелері ретінде Ресеймен тығыз байланыста дамып келеді. Қазақстан мен Қырғызстанның Ресеймен қарым-қатынасы ең алдымен екі негізгі ұйым арқылы жүзеге асырылады, бірі Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), екіншісі Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ). ЕАЭО шеңберінде Ресей аймақтағы негізгі экономикалық орталық ретінде әрекет етеді. Қазақстанның ЕАЭО елдерімен саудасының басым бөлігі Ресейге тиесілі, ал Қырғызстан экономикасы да Ресей нарығына айтарлықтай тәуелді. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың құрылымына да әсер етеді. Ресейдің ықпалы кей жағдайда екі ел арасындағы ынтымақтастықты күшейтсе, кей жағдайда олардың экономикалық тәуелділігін арттырып, дербес саясат жүргізу мүмкіндігін шектейді. Қауіпсіздік саласында Ресейдің рөлі ерекше. ҰҚШҰ шеңберінде Қазақстан мен Қырғызстан аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерінде тығыз ынтымақтастықта. Бұл ұйым аймақтағы тұрақтылықты сақтауда маңызды құрал ретінде қарастырылады. ҰҚШҰ-ның негізі болған Ұжымдық қауіпсіздік туралы шартқа 1992 жылғы 15 мамырда Қазақстан, Қырғызстан және Ресей қол қойды, ал 2002 жылғы 7 қазанда ҰҚШҰ Жарғысы қабылданды. Бұл құжаттар мүше мемлекеттердің қауіпсіздік мәселелері бойынша сыртқы саяси ұстанымдарын үйлестіруін және бірлескен әрекетін құқықтық тұрғыдан бекітті [55].

Сонымен қатар, Қырғызстан аймақтағы Ресей ықпалын нығайту мен қамтамасыз ету құралы ретінде де қарастырылуы мүмкін. Ресей билігі ашық немесе жасырын түрде Ресей мен Орталық Азия қауіпсіздігі өзара тығыз байланысты деп санайды және бұрынғы кеңестік мемлекеттердегі өзге сыртқы ойыншылардың қатысуына алаңдаушылық білдіреді.

2001 жылғы 11 қыркүйек оқиғаларынан кейін Мәскеудің Орталық Азияға, әсіресе Қырғызстанға деген қызығушылығы айтарлықтай артты. Ресей Бішкектің шығысындағы Қант қаласында әскери базасын орналастырды, ал Қызғалдақ революциясынан кейін өз ықпалы мен күшін арттыру үшін жаңа мүмкіндіктерге ие болды. Соның нәтижесінде қаржыландыру, сауда мүмкіндіктері, инвестициялар мен көмек көлемі артты. Бұл әрекеттер назардан тыс қалған жоқ.

Қ. Бакиев бір сұхбатында: «Кеңес Одағы кезеңіндегідей, тәуелсіздік алғанымызға 20 жыл өтсе де, Мәскеу біздің орнымызға шешім қабылдайтын жағдай өзгерген жоқ», - деп атап өткен. Сонымен қатар, ол «Ресей басшылығы шетелдік әскери базаның болуына наразы болды және бұл фактор да белгілі бір рөл атқарды» деп мәлімдеген [222].

Қырғызстандағы өз позициясын нығайту мақсатында Мәскеу 2009 жылдың ақпан айында шамамен 2 миллиард АҚШ долларын құрайтын көмек пакетін жариялады. Оның негізгі мақсаты - АҚШ әскери базасын жабуға ықпал ету болды [223].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарды толық түсіну үшін Ресей факторы міндетті түрде ескерілуі тиіс. Ресей Орталық Азияны ұзақ уақыт бойы өзінің тарихи-саяси ықпал аймағы ретінде қабылдап келеді және бұл ұстаным посткеңестік кезеңде де толық жоғалған жоқ. Финляндиялық зерттеуші, Орталық Азия мен Ресейдің сыртқы саясаты бойынша маман, «Finnish Institute of International Affairs» (FIIA) атты халықаралық зерттеу орталығының сарапшысы К. Сильван (K. Silvan) өз зерттеуінде Ресейдің Орталық Азия мемлекеттерін, соның ішінде Қазақстан мен Қырғызстанды, өзінің геосаяси орбитасында ұстауға ұмтылатынын атап көрсетеді; сонымен бірге ол аймақ елдерінің Ресейге тәуелділігі барлық салада бірдей емес екенін, кей бағыттарда әлсіреп келе жатқанын жазады. Бұл тұжырым Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына да тікелей қатысты, өйткені екі ел де Ресеймен тығыз байланыста бола отырып, бір мезгілде өздерінің дербес аймақтық және көпвекторлы саясаттарын сақтауға тырысады [224].

Ресей ықпалын түсіндіруде батыстық әдебиетте үш негізгі тәсіл байқалады. Бірінші тәсіл - Ресейді аймақтағы қауіпсіздік кепілі ретінде қарастыру. Карнеги жариялаған зерттеуде Ресейдің Орталық Азияда терроризм қаупін өзінің қауіпсіздік рөлін күшейту үшін пайдаланғаны, Қырғызстанда әскери базалары бар екені және Қазақстанда кең ауқымды инфрақұрылымдық байланыстар сақталғаны көрсетіледі. Бұл тұрғыдан алғанда, Ресей Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қауіпсіздік байланыстарына тікелей әсер етеді, өйткені екі елдің де қауіпсіздік архитектурасы белгілі дәрежеде Мәскеумен байланысқан.

Екінші тәсіл - Ресейді постимпериялық ықпалын сақтауға ұмтылатын актор ретінде бағалау. Ұлыбританиядағы халықаралық қатынастар мен геосаясатты зерттейтін «The Royal Institute of International Affairs» ұйымының Ресей мен Еуразия бағдарламасының сарапшысы Д. Никси (J. Nixey) Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалы әлсірегенімен, Мәскеу аймақтағы негізгі сыртқы актор мәртебесін сақтап қалуға тырысатынын жазады. А. Малашенко да Ресейдің Орталық Азияда кеңестік кезеңдегі ықпалының қалдықтарын қайта жинақтауға мүдделі екенін атап өтеді. Бұл пікірлер Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға қолданғанда, Ресейдің екі ел арасындағы кейбір интеграциялық бастамалар мен қауіпсіздік тетіктерін жанама түрде бақылап отыруға ұмтылатынын көрсетеді [225,226].

Үшінші тәсіл - Ресейді интеграциялық институттар арқылы әрекет ететін жүйелік фактор ретінде түсіндіру. К. Сильванның (K. Silvan) тағы бір

зерттеуінде Ресейдің Еуразиядағы байланыс стратегиясы бастапқыда посткеңестік кеңістікте кеңестік кезеңнен қалған инфрақұрылымдық және экономикалық байланыстарды сақтауға негізделгені, ал кейін Қытай мен Батыс қысымы күшейгенде Мәскеудің белсендірек стратегияға көшкені көрсетіледі. Мұны Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына тікелей қолдануға болады: ЕАЭО мен ҰҚШҰ аясындағы көптеген тетіктер Ресейдің аймақтағы ықпалын институционалдық деңгейде бекітіп отыр [227].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға Ресей ықпалының ең айқын көрінетін саласы – экономикалық-интеграциялық кеңістік. Екі ел де Еуразиялық экономикалық одақтың мүшелері болғандықтан, олардың өзара саудасы мен кедендік режимі тек екіжақты келісімдермен емес, Мәскеу басым рөл атқаратын интеграциялық нормалармен де реттеледі. Осыған байланысты Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда даулары немесе шекарадағы бақылау шаралары көбіне тек екі елдің ішкі мәселесі емес, ЕАЭО ішіндегі ережелерді іске асырудың асимметриясымен байланысты құбылыс ретінде көрінеді. Сильван Ресейдің аймақтағы ықпалы салалар бойынша әркелкі екенін атап өтсе, бұл дәл осы экономикалық салада ерекше маңызды: Қазақстан ЕАЭО ішінде салыстырмалы түрде күштірек ойыншы болса, Қырғызстан интеграциялық ережелердің салдарын көбірек сезінетін тарап ретінде көрінеді.

Ресей факторының екінші маңызды қыры - қауіпсіздік пен әскери-саяси ықпал. Ресей Қырғызстанда тікелей әскери қатысуын сақтап отыр, ал Қазақстанмен қауіпсіздік саласында институционалдық және инфрақұрылымдық байланыстарды жалғастыруда. «Carnegie» зерттеуі Ресейдің аймақта экстремизм мен Ауғанстаннан келетін қауіптерді өзінің қауіпсіздік рөлін заңдастыру құралы ретінде пайдаланғанын көрсетеді. Бұл жағдайда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қауіпсіздік саласындағы кез келген жақындасу немесе үйлестіру Мәскеудің кеңірек аймақтық мүдделерінен бөлек қаралмайды. Басқаша айтқанда, екі елдің өзара қауіпсіздік ынтымақтастығы Ресей орнатқан аймақтық қауіпсіздік архитектурасының ішінде жүреді. Сонымен қатар Ресейдің ықпалы инфрақұрылымдық және байланыс желілері арқылы да сезіледі. Ресейдің Еуразиядағы байланыс стратегиясын талдай отырып, посткеңестік кеңістіктегі көлік, энергия және сауда жолдарын сақтауды Мәскеудің ұзақ мерзімді мүддесі ретінде сипаттауға болады. Қазақстан мен Қырғызстан жағдайында бұл өте маңызды: екі елдің арасындағы сауда мен транзиттік қатынастар тек өзара шекара арқылы емес, кең посткеңестік логистика жүйесінің ішінде жұмыс істейді. Яғни, Ресей факторы екіжақты қатынастарға тікелей ғана емес, аймақтық инфрақұрылымдық тәуелділік арқылы да ықпал етеді.

Батыстық зерттеулердің тағы бір маңызды тұжырымы - Ресей ықпалы біржақты және абсолютті емес. 2024 жылғы «Carnegie» талдауында Орталық Азия мемлекеттері бұрынғыдан қарағанда сенімдірек және дербес әрекет ете бастағаны, Ресей ықпалының әсіресе Украинадағы соғыстан кейін салыстырмалы түрде әлсірегені айтылады. Бұл қорытынды Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына да қатысты: екі ел соңғы жылдары аймақішілік

диалогты күшейтіп, Ресейден бөлек басқа сыртқы бағыттарды да белсендірек қарастыра бастады. Дегенмен, Ресей ықпалы толық жойылды деуге болмайды; ол бұрынғыдан қарағанда көбірек қайта бейімделген, жанама және институционалдық сипатқа ие болды [228].

Ресейдің Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына ықпалына қатысты бірнеше ортақ тұжырым жасауға болады. Біріншіден, Ресей екі ел арасындағы байланыстарды шектейтін ғана емес, кей жағдайда оларды ұйымдастыратын және реттейтін сыртқы құрылымдық фактор болып табылады. Екіншіден, ықпалдың негізгі арналары - қауіпсіздік, интеграция, логистика және саяси элиталар арасындағы тарихи байланыстар. Үшіншіден, Ресей факторы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды толық анықтап бермейді, бірақ олардың дамуының сыртқы шекарасын белгілейтін маңызды шектеуші әрі бағыттаушы күш болып қала береді. Бұл әсіресе ЕАЭО, ҰҚШҰ және посткеңестік кеңістіктегі экономикалық өзара тәуелділік аясында айқын көрінеді.

Ресейдің ықпалы соңғы онжылдықта салыстырмалы түрде әлсірегенімен, ол қауіпсіздік, интеграция және инфрақұрылым салаларында сақталып отыр. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына тікелей қатысты, себебі екі мемлекет көпвекторлы саясат жүргізуге тырысқанымен, Ресей құрған институттар мен байланыс желілері олардың өзара қатынастарының сыртқы шекарасын айқындауда белгілі деңгейде әсер етіп отыр.

Қытай.

Қытай Халық Республикасы Орталық Азиядағы экономикалық ықпалы ең қарқынды өсіп келе жатқан мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстан мен Қырғызстан үшін Қытай маңызды инвестициялық және сауда серіктесі ретінде қалыптасқан. Қытайдың аймақтағы негізгі стратегиясы - «Бір белдеу - бір жол» (BRI) бастамасы. Бұл бастама аясында Қазақстан мен Қырғызстан маңызды транзиттік және логистикалық буындар ретінде қарастырылады. Қазақстан Қытай үшін Еуропаға шығатын негізгі транзиттік бағыт, ірі логистикалық хаб болып табылады. Ал Қырғызстан үшін аймақтық көлік инфрақұрылымының қосымша буыны, Қытай тауарларының транзиттік бағыты ретінде қызмет атқарады. Қытай инвестициялары әсіресе инфрақұрылым, энергетика, өнеркәсіп салаларында белсенді. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық қатынастарға екіжақты әсер етеді. Бір жағынан, Қытайдың қатысуы аймақтағы экономикалық байланыстарды күшейтеді. Екінші жағынан, Қырғызстанның транзиттік рөлінің артуы Қазақстанмен бәсекелестік элементтерін де қалыптастырады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастарға Қытайдың ықпалы соңғы онжылдықта айтарлықтай күшейді. Егер Ресейдің ықпалы негізінен қауіпсіздік және посткеңестік институционалдық байланыстар арқылы көрінсе, Қытайдың әсері, ең алдымен, геоэкономикалық, инфрақұрылымдық және транзиттік арналар арқылы байқалады. Бұл ықпал Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қатынастарына тікелей емес, бірақ олардың сыртқы экономикалық таңдауы, көлік дәліздері, инвестициялық басымдықтары және

аймақтық рөлдері арқылы жанама түрде әсер етеді. Қытайдың Орталық Азияға қатысты қазіргі стратегиясының символдық бастауы ретінде 2013 жылы Си Цзиньпиннің дәл Қазақстанда, Назарбаев университетінде «Жібек жолының экономикалық белдеуі» идеясын жариялауы жиі аталады; бұл Қазақстанның Қытай үшін аймақтағы басты геоэкономикалық тірек елдердің бірі екенін көрсетті.

Қытайлық ғылыми әдебиетте бұл мәселе көбіне кең аймақтық контексте қарастырылады. Мысалы, Чжао Хуашэн (Zhao Huasheng) өзінің «Security Building in Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization» атты еңбегінде Қытайдың Орталық Азиядағы негізгі мүддесі қауіпсіздікпен, шекара тұрақтылығымен және Шыңжаң аймағының қауіпсіздігімен байланысты екенін көрсетеді. Оның ойынша, Қытай үшін Орталық Азиядағы ынтымақтастықтың өзегі - шекара қауіпсіздігі, трансұлттық қатерлерді шектеу және көпжақты институттар арқылы тұрақтылықты сақтау. Бұл тұжырым Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына тікелей қатысты, өйткені екі ел де Қытаймен шекаралас немесе Қытаймен тығыз экономикалық байланысқан кеңістіктің бір бөлігі ретінде қарастырылады, ал олардың өзара қатынастары осы тұрақтылық парадигмасынан тыс дамымайды [229].

Чжао Хуашэннің кейінгі «Central Asia in Change amid the New Great Game» еңбегі бұл пайымды тереңдете түседі. Автор Орталық Азияны жаңа геосаяси бәсекенің кеңістігі ретінде қарастырып, Қытайдың аймақтағы рөлі енді тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси және инфрақұрылымдық сипат алып келе жатқанын жазады. Бұл тәсіл Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына қолданғанда, Қытайдың ықпалы екі елді бір мезгілде ынтымақтастыққа да, бәсекелестікке де итермелейтін фактор екенін көрсетеді. Қазақстан Қытай үшін ірі транзиттік және сауда серіктесі ретінде басымдыққа ие болса, Қырғызстан да жаңа көлік жобалары мен шекаралық инфрақұрылым арқылы өзінің рөлін күшейтуге ұмтылып отыр. Осылайша, Қытай факторы екі ел арасындағы қатынастарды бір жағынан жақындастырады, екінші жағынан логистикалық маршруттар үшін жанама бәсекені күшейтеді [230].

Қытайдың Қазақстанға ықпалының ауқымы статистикадан анық көрінеді. Қазақстан Сыртқы істер министрлігінің ресми мәліметіне сәйкес, 2023 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы тауар айналымы 41 млрд АҚШ долларына жетіп, бір жылда 30%-дан астам өсті. Бұл көрсеткіш Қытайдың Қазақстан үшін тек ірі сауда серіктесі ғана емес, көлік-логистика және өнеркәсіптік кооперациядағы басты сыртқы акторлардың бірі екенін дәлелдейді. Қазақстанның ресми статистикасы бойынша 2025 жылдың басында Қытай Қазақстан экспортының 19%-ын қабылдайтын негізгі нарықтардың бірі болды. Демек, Қытайдың Қазақстан экономикасына ықпалы аймақ ішіндегі кез келген екіжақты қатынасқа, соның ішінде Қазақстан мен Қырғызстан байланыстарына да жанама түрде әсер етеді, өйткені Қазақстанның сыртқы экономикалық стратегиясында Қытай бағыты басым орын алады [231].

Қырғызстан үшін Қытай факторы басқаша сипатқа ие. Қырғыз Республикасының Ұлттық статистика комитетінің қысқаша статистикалық

жинағында 2023 жылы елдің ЕАЭО-дан тыс мемлекеттермен сыртқы саудасы 8,7 млрд АҚШ долларына, ал 2022 жылы 6,05 млрд долларға жеткені көрсетіледі; бұл Қырғызстанның ЕАЭО шегінен тыс бағыттарға, соның ішінде Қытаймен экономикалық байланыстарға тәуелділігінің артып отырғанын аңғартады. Сол жинақта Қырғызстанның ЕАЭО елдеріне экспорты 2023 жылы 1,231 млрд доллар болғаны, оның ішінде Қазақстанға 455,7 млн доллар бағытталғаны көрсетілген. Яғни Қырғызстанның экономикалық құрылымы екі бағыттың арасында орналасқан: бір жағынан Қазақстан бастаған ЕАЭО нарығы, екінші жағынан Қытаймен кеңейіп келе жатқан азиялық сауда арнасы. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына құрылымдық сипат береді, яғни Қырғызстан Қытаймен байланысын кеңейте отырып, Қазақстан арқылы ЕАЭО кеңістігіне шығуға мүдделі болып қалады [116, б. 120].

Қытай ықпалының ең айқын көрінетін арнасы - инфрақұрылым және дәліздік саясат. 2024 жылғы 6 маусымда Пекинде Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан теміржолы жөніндегі үкіметаралық келісімге қол қойылды, ал 2024 жылғы 27 желтоқсанда Жалал-Абадта осы жобаның ресми басталу салтанаты өтті [232]. Қытай Сыртқы істер министрлігі бұл жобаны Орталық Азияның Еуропаға шығатын жаңа қысқа бағыты және «Бір белдеу - бір жол» бастамасының маңызды буыны ретінде сипаттайды. Бұл жоба Қырғызстанның транзиттік маңызын күрт өсіреді және Қазақстан үшін жаңа жағдай қалыптастырады: бір жағынан, аймақтық байланыстылық күшейеді, екінші жағынан, Қытай-Еуропа қатынасындағы дәстүрлі қазақстандық бағытқа балама дәліз пайда болады. Сондықтан Қытайдың инфрақұрылымдық белсенділігі Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы логистикалық қатынастарды жай толықтырушы емес, кей жағдайда қайта құрылымдаушы фактор ретінде әсер етеді [233].

Осы тұрғыда қытайлық және халықаралық әдебиетте Қытайдың ықпалы ектүрлі бағаланады. Бірқатар еңбектерде Қытайдың Орталық Азиядағы рөлі аймақты жаһандық экономикамен байланыстыратын инвестициялық және инфрақұрылымдық мүмкіндік ретінде сипатталса, басқа еңбектерде ол қарыз тәуелділігі, нарықтық асимметрия және жергілікті өндірістің әлсіздігі сияқты тәуекелдермен бірге қарастырылады. «OSCE Academy» жариялаған зерттеулер мен Орталық Азия бағдарламасының материалдарында «Бір белдеу-бір жол» аймақтық байланысты арттырғанымен, Орталық Азия мемлекеттерінің жобалардан алатын пайдасы біркелкі емес екені көрсетіледі. Бұл пайым Қазақстан мен Қырғызстанға да қатысты: Қазақстан Қытаймен ынтымақтастықтан көбірек транзиттік және өнеркәсіптік пайда алуға ұмтылса, Қырғызстан үшін Қытай көбіне жол, шекара, логистикалық жобалар мен сауда арнасы ретінде көрінеді. Демек, Қытай факторы екі елдің даму модельдеріне де әртүрлі әсер етеді.

Қытайдың аймақтағы ықпалы тек экономикамен шектелмейді, ол көпжақты дипломатиялық форматтар арқылы да кеңеюде. 2024 жылғы Қытай-Орталық Азия сыртқы істер министрлерінің бесінші кездесуіне Қазақстан мен Қырғызстан сыртқы істер министрлері бірге қатысты. Бұл Қытайдың аймақпен енді тек екіжақты ғана емес, тұтас аймақтық форматта жұмыс істеп отырғанын

көрсетеді. Мұндай форматтар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да ықпал етеді, өйткені екі ел барған сайын Қытаймен өзара іс-қимылды жеке ұлттық арнада ғана емес, ортақ аймақтық алаңдарда жүргізе бастады. Бұл өз кезегінде олардың өзара қатынастарын да көпжақты шеңберге бейімдейді [234].

Қытай ықпалының саяси-дискурстық қыры да маңызды. Қытай ресми дискурсында Қазақстан «аймақтағы беделді стратегиялық серіктес» ретінде аталады, ал Қырғызстанға қатысты ресми мәлімдемелерде экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты кеңейту, Қытай кәсіпорындарының мүдделерін қорғау, теміржол және логистика жобаларын алға жылжыту мәселелері ерекше аталады. Бұл айырмашылықтың өзі Қытайдың екі елге әртүрлі функция жүктейтінін көрсетеді. Қазақстан – ірі тірек және дәліздік орталық болса, Қырғызстан – маңызды, бірақ икемдірек транзиттік әрі шекаралық буын.

Қытай Орталық Азиядағы қатынастарға ықпал ететін негізгі сыртқы акторлардың бірі болып табылады. «Қырғыз Республикасының сыртқы саясатындағы Қытайдың рөлі» мақаламызда Қырғызстанның сыртқы саясатында Қытай тек көршілес мемлекет қана емес, сонымен қатар маңызды саяси және экономикалық серіктес ретінде көрінетінін негіздедік. Ал «Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясындағы жобалар аймақтық көлік-логистикалық байланыстарды күшейтіп, Қазақстан мен Қырғызстанды ортақ транзиттік кеңістікке біріктіреді. Сонымен қатар, Қытайдың инфрақұрылымдық инвестициялары мен сауда-экономикалық қатынастары аймақ елдерінің өзара байланысын арттырса, екінші жағынан экономикалық тәуелділік пен қарыздық тәуекелдер сияқты факторлар арқылы олардың сыртқы саяси маневр жасау мүмкіндігін шектей алады. Осы тұрғыда зерттеу жұмысымызда Қазақстан мен Қырғызстан үшін Қытаймен ынтымақтастық бір мезгілде даму мүмкіндігі мен геосаяси тәуекел көзі ретінде сипатталған [235].

Америка Құрама Штаттары.

Екіжақты қатынастарға АҚШ-тың ықпалы Ресей мен Қытайға қарағанда жанама және құрылымдық сипатқа ие. Егер Ресей қауіпсіздік пен интеграция арқылы, ал Қытай экономика мен инфрақұрылым арқылы ықпал етсе, АҚШ-тың әсері көбіне саяси, институционалдық, қауіпсіздік және даму бағдарламалары арқылы жүзеге асады. Бұл ықпал екі ел арасындағы қатынастарға тікелей араласудан қарағанда, олардың сыртқы саяси бағытын, реформалық модельдерін және халықаралық жүйеге интеграциялану тәсілдерін қалыптастыру арқылы көрінеді.

АҚШ-тың Орталық Азиядағы стратегиялық қатысуының құқықтық және саяси негізі 2015 жылы қабылданған C5+1 диалог форматы арқылы күшейді. Бұл форматқа Қазақстан мен Қырғызстан да қатысады және ол аймақтағы мемлекеттердің АҚШ-пен көпжақты форматта өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді. АҚШ Мемлекеттік департаментінің мәліметтері бойынша, бұл платформа аймақтық қауіпсіздік, экономика, экология және көлік байланыстарын дамытуға бағытталған. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға

да әсер етеді, өйткені екі елдің аймақтық бастамалары барған сайын көпжақты үйлестіру арқылы жүзеге асырыла бастады.

АҚШ ықпалының маңызды бағыттарының бірі – қауіпсіздік саласы, әсіресе 2001 жылдан кейінгі кезеңде. Ауғанстандағы әскери операциялар аясында Қырғызстан аумағында 2001-2014 жылдары Манас транзиттік орталығы (Transit Center at Manas) жұмыс істеді. Бұл нысан АҚШ-тың Орталық Азиядағы ең ірі әскери-логистикалық базаларының бірі болды. Зерттеуші Александр Кули бұл базаның тек әскери ғана емес, сонымен қатар саяси және экономикалық ықпал құралына айналғанын атап өтеді. Оның пікірінше, Манас базасы Қырғызстанның сыртқы саясатындағы көпвекторлы бағыттың нақты көрінісі болды және Ресей мен АҚШ арасындағы бәсекенің аймақтық деңгейдегі символына айналды [236].

Манас базасының жабылуы (2014 ж.) АҚШ ықпалының әскери компонентінің әлсірегенін көрсеткенімен, бұл оның аймақтағы рөлінің толық жойылғанын білдірмейді. Керісінше, кейінгі кезеңде АҚШ өзінің ықпалын «жұмсақ күш» (soft power) және институционалдық құралдар арқылы жалғастырды. Бұл бағытта халықаралық қаржы ұйымдары және демократиялық институттарды қолдау бағдарламалары маңызды рөл атқарады.

Қазақстан мен Қырғызстанға қатысты АҚШ-тың экономикалық ықпалы да маңызды. Дүниежүзілік банк деректеріне сәйкес, АҚШ Қазақстан экономикасына ірі шетелдік инвесторлардың бірі болып табылады, әсіресе энергетика секторында. Қазақстанға тартылған тікелей шетелдік инвестициялардың едәуір бөлігі америкалық компанияларға тиесілі. Бұл жағдай Қазақстанның экономикалық моделіне әсер етіп қана қоймай, оның аймақтағы рөлін күшейтеді. Ал Қырғызстан үшін АҚШ көбіне донорлық көмек пен даму бағдарламалары арқылы маңызды серіктес болып табылады [237].

USAID мәліметтері бойынша, АҚШ Қырғызстанда басқару реформалары, ауыл шаруашылығы, білім беру және экономикалық даму салаларында ондаған жобаларды жүзеге асырған. Бұл бағдарламалар Қырғызстанның институционалдық дамуына әсер етіп, оның экономикалық және саяси жүйесінің трансформациясына ықпал етті. Нәтижесінде Қырғызстанның даму моделі Қазақстанмен салыстырғанда анағұрлым либералды және ашық сипат алды, бұл екі ел арасындағы қатынастарға да жанама әсер етеді.

Ғылыми әдебиеттерде АҚШ-тың Орталық Азиядағы ықпалы көбіне «теңгеруші күш» (balancing power) ретінде қарастырылады. Мысалы, Марта Брилл Олкотт АҚШ-тың аймақтағы басты мақсаты Ресей мен Қытай ықпалын толық ығыстыру емес, керісінше аймақтағы күштер балансын сақтау екенін атап өтеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарда АҚШ факторы олардың сыртқы саясаттағы маневр жасау мүмкіндігін арттыратын элемент ретінде көрінеді [238].

Ф. Старрда (F. Starr) Орталық Азиядағы АҚШ саясатын талдай отырып, Вашингтонның аймақтағы басты мүдделері ретінде энергетикалық қауіпсіздік, көлік дәліздерін дамыту және саяси тұрақтылықты атап көрсетеді. Бұл бағыттар

Қазақстан мен Қырғызстан үшін де маңызды, өйткені олар аймақтық интеграция мен сыртқы экономикалық байланыстарды әртараптандыруға ұмтылады [239].

Соңғы жылдары АҚШ-тың аймақтағы рөлі жаңа форматта көріне бастады. 2023 жылы өткен C5+1 саммитінде АҚШ Орталық Азия елдерімен экономикалық әріптестікті кеңейту, көлік дәліздерін дамыту және жасыл энергетика саласындағы ынтымақтастықты күшейту туралы бастамалар көтерді. Бұл бастамалар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да әсер етеді, өйткені олар аймақтық жобаларға бірлесіп қатысу мүмкіндігін арттырады. АҚШ-тың ықпалы идеологиялық және институционалдық деңгейде де байқалады. Қырғызстанда азаматтық қоғам институттарының дамуы, сайлау жүйесінің салыстырмалы түрде ашық болуы және саяси плюрализмнің сақталуы белгілі бір дәрежеде батыстық модельдермен байланысты. Қазақстан да соңғы жылдары саяси реформалар жүргізу барысында халықаралық стандарттарға бейімделуге ұмтылып отыр. Бұл факторлар екі елдің саяси жүйелерінің эволюциясына әсер етіп, олардың өзара қатынастарына да жанама ықпал етеді.

Жалпы алғанда, ғылыми әдебиеттер мен ресми деректерді талдау АҚШ-тың Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға ықпалын бірнеше деңгейде сипаттауға мүмкіндік береді. Біріншіден, қауіпсіздік деңгейі, әсіресе Ауғанстан факторымен байланысты. Екіншіден, экономикалық және инвестициялық деңгей, мұнда АҚШ Қазақстанда ірі инвестор, ал Қырғызстанда даму серіктесі ретінде әрекет етеді. Үшіншіден, институционалдық және саяси деңгей, мұнда АҚШ реформалар мен басқару модельдеріне әсер етеді. Төртіншіден, геосаяси деңгей, мұнда АҚШ аймақтағы күштер балансын сақтауға бағытталған сыртқы актор ретінде көрінеді.

Өзбекстан.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды талдауда Өзбекстан факторы соңғы жылдары ерекше маңызға ие болды. Егер Ресей мен Қытай сыртқы ірі державалар ретінде ықпал етсе, Өзбекстан аймақ ішіндегі аймақтық актор ретінде Қазақстан-Қырғызстан байланыстарына әсер етеді. Бұл ықпал тікелей қысым түрінде емес, көбіне Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастықтың жаңа форматын қалыптастыру, көлік-логистикалық бағыттарды қайта құру, су-энергетикалық күн тәртібін өзгерту және ішкі аймақтық бәсекелестік пен серіктестікті қатар күшейту арқылы көрінеді. 2016 жылдан кейін Өзбекстанның сыртқы саясатының өзгеруі аймақтағы қатынастар құрылымын қайта форматтады: шекаралардың ашылуы, аймақтық саммиттердің жандануы және көршілік байланыстардың кеңеюі Қазақстан мен Қырғызстанның өзара қатынастарына да ықпал етті. Бұл үрдісті «Carnegie» авторлары да атап өтіп, Ш. Мирзиёевтің көршілермен белсенді жұмыс істеуі Орталық Азияда су, энергия, көлік, сауда және аймақтық даму бойынша жаңа мүмкіндіктер ашқанын көрсетеді [240].

Өзбекстан ықпалының алғашқы маңызды көрініс - аймақтық кооперацияның саяси күн тәртібін жаңарту. 2023 жылы Душанбеде өткен Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесуінде Өзбекстан Президенті аймақтық серіктестікті тереңдету бойынша нақты

бастамалар ұсынды: көлік дәліздері, сауда, су, экология және қауіпсіздік бағыттарындағы ынтымақтастықты күшейту қажет екенін мәлімдеді. Бұл ұсыныстар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да әсер етеді, өйткені екі елдің екіжақты мәселелері барған сайын үшжақты және көпжақты аймақтық форматтарда қарастырылатын болды. Өзбекстан бұл жерде тек қатысушы емес, аймақтық күн тәртібін қалыптастырушы мемлекет ретінде көрінеді.

Ғылыми әдебиетте Өзбекстанның бұл рөлі көбіне «аймақтық агенттік» (regional agency) ұғымымен түсіндіріледі. Яғни Орталық Азия елдері енді тек Ресей, Қытай немесе АҚШ ықпалына тәуелді пассивті объект емес, өзара қатынастарын өздері де құра бастады. Бұл тұрғыдан алғанда, Өзбекстан факторы Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарын сыртқы державалар ықпалынан ішінара шығарып, ішкі аймақтық логикаға көбірек бағындырады. Мұндай өзгеріс әсіресе көлік, сауда және су мәселелерінде анық байқалады.

Өзбекстан ықпалының екінші маңызды бағыты көлік-логистика және транзиттік қайта құрылымдау. Соңғы жылдары Ташкент аймақтық көлік дәліздерін белсенді ілгерілетіп келеді. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан үшін екіжақты әсер береді. Бір жағынан, Өзбекстанның белсенділігі Орталық Азияның ішкі байланыстылығын арттырады, нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік-логистикалық ынтымақтастық та кеңейеді. Екінші жағынан, жаңа дәліздер мен маршруттар белгілі бір дәрежеде транзиттік бәсекелестікті күшейтеді. Бұл әсіресе Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан теміржолы жобасы аясында айқын көрінеді: жоба Қырғызстанның транзиттік рөлін күшейтеді және Қазақстанның дәстүрлі дәліздік артықшылықтарын салыстырмалы түрде қайта бағалауға алып келеді. Аймақтық интеграцияның қазіргі динамикасын талдайтын зерттеулер де BRI және жаңа аймақтық инфрақұрылым Орталық Азиядағы байланыстар логикасын өзгертіп жатқанын көрсетеді.

Өзбекстан факторының үшінші маңызды қыры су-энергетикалық күн тәртібінің өзгеруі. Өзбекстан Сырдария бассейніне тәуелді төменгі ағыс мемлекеті ретінде ұзақ уақыт бойы Қырғызстан мен Тәжікстанның гидроэнергетикалық жобаларына сақтықпен қараған. Алайда Ш. Мирзиёев кезеңінен бастап Ташкенттің су мәселесіндегі ұстанымы икемдірек сипат ала бастады. Өзбекстанның сыртқы істер жүйесіне жақын ресми жарияланымдарда 2016 жылдан кейін Өзбекстанның су қатынастары жаңа кезеңге өткені, Орталық Азиядағы су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ортақ күш-жігерді біріктіру маңызы артқаны көрсетілген. Бұл өзгеріс Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына да ықпал етті: бұрын су-энергетикалық қайшылықтар көбіне екіжақты не тар аймақтық форматта қаралса, енді олар үшжақты және кеңірек аймақтық келіссөздер логикасына көшті. Өзбекстанның конструктивті ұстанымы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы су бойынша келіссөздердің жалпы контекстін жұмсартты.

Өзбекстан ықпалының төртінші бағыты сауда және өнеркәсіптік кооперацияның аймақтық форматы. 2025 жылғы өзбек парламенті материалында

2025-2027 жылдарға арналған аймақтық ынтымақтастық бағдарламасы жай ғана тауар алмасудан ортақ өндірістік жобаларға көшу үрдісін білдіретіні көрсетілген. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына да тікелей қатысты, өйткені екі ел арасындағы сауда барған сайын кеңірек орталықазиялық өнеркәсіптік және логистикалық тізбектердің бір бөлігіне айналууда. Басқаша айтқанда, Өзбекстан аймақтық өндірістік кооперацияны жандандыру арқылы Қазақстан-Қырғызстан экономикалық қатынастарын жаңа контекстке енгізеді [241].

Ресми құжаттарда да бұл ықпал нақты көрінеді. Мысалы, 2024 жылы Өзбекстан сыртқы істер құрылымдарының жарияланымдарында Қазақстанмен одақтастық қатынастарды ең жоғары деңгейге көтеру және Орталық Азия ішіндегі сауда мен өнеркәсіптік кооперацияны кеңейту ерекше аталды. Бұл дерек Өзбекстанның Қазақстанмен қатынасын аймақтық саясаттың тірек бағытына айналдырғанын көрсетеді. Ал Қазақстан мен Өзбекстанның жақындасуы Қазақстанның Қырғызстанмен қатынастарына да әсер етеді, өйткені Орталық Азиядағы жаңа күш теңгерімі енді көбіне Қазақстан-Өзбекстан өзегіне сүйеніп құрылады. Қырғызстан осы жүйеде маңызды, бірақ салыстырмалы түрде икемделуші рөл атқарады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, Өзбекстанның ықпалын екі деңгейде түсіндіруге болады. Біріншіден, бұл - оң ықпал: Өзбекстан аймақтық оқшаулануды азайтып, шекаралардың ашылуына, сауданың өсуіне, су мен көлік бойынша диалогтың жандануына ықпал етті. Екіншіден, бұл-қайта құрылымдаушы ықпал: Ташкенттің белсенділігі Қазақстан мен Қырғызстанды өзара қатынастарын жаңа аймақтық шындыққа бейімдеуге мәжбүр етті. Яғни, Өзбекстан факторы тек серіктестікке итермелемейді, сонымен бірге транзит, аймақтық бедел және интеграциядағы рөл тұрғысынан бәсекелестікті де күшейтеді. Мұны аймақтық интеграция динамикасын талдайтын зерттеулер де дәлелдейді.

Сонымен қатар, Өзбекстан Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды екіжақтыдан аймақтық деңгейге көшіреді. Егер бұрын көптеген мәселе тек Астана мен Бішкек арасында шешілсе, қазіргі кезеңде олар көбіне Орталық Азия мемлекеттері басшыларының консультативтік кездесулері, аймақтық бағдарламалар және трансшекаралық жобалар аясында қаралады. Бұл тұрғыдан алғанда, Өзбекстан факторы Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының күн тәртібін кеңейтеді және оларды аймақтық серіктестіктің бір бөлшегіне айналдырады.

Түркия.

Екіжақты қатынастарға Түркияның ықпалы классикалық геосаяси күштерден (Ресей, Қытай) ерекшеленеді және негізінен мәдени-өркениеттік жақындық, жұмсақ күш (soft power), институционалдық ынтымақтастық және экономикалық байланыстар арқылы көрінеді. Түркия өзін Орталық Азиядағы түркі тілдес мемлекеттермен тарихи, тілдік және мәдени ортақтық негізінде байланыс орнататын ерекше актор ретінде позициялайды. Осыған байланысты Түркияның ықпалы Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына тікелей қысым

немесе үстемдік арқылы емес, идентификациялық және интеграциялық факторлар арқылы жанама түрде әсер етеді.

Түркияның аймақтағы ықпалының институционалдық негізі 2009 жылы құрылған Түркі мемлекеттері ұйымы (бұрынғы Түркі кеңесі) арқылы айқын көрінеді. Бұл ұйым Қазақстан мен Қырғызстанды ғана емес, сондай-ақ Түркия, Әзербайжан және Өзбекстанды біріктіреді. Түркі мемлекеттері ұйымының құжаттарында мүше мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықты кеңейту басты мақсат ретінде белгіленген. Бұл ұйым Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды жаңа деңгейге көтеріп, оларды тек екіжақты емес, өркениеттік және көпжақты интеграциялық кеңістікке енгізеді.

Ғылыми әдебиеттерде Түркияның Орталық Азиядағы рөлі көбіне «жұмсақ күш» стратегиясы арқылы түсіндіріледі. Мысалы, халықаралық қатынастар және Еуразия саясаты бойынша зерттеуші Эмре Эршен (Emre Erşen) Түркияның аймақтағы ықпалын талдай отырып, оның негізгі құралдары ретінде білім беру, мәдени бағдарламалар, тілдік саясат және гуманитарлық байланыстарды атап көрсетеді. Түркия Қазақстан мен Қырғызстанда университеттер ашу, студенттік алмасу бағдарламаларын жүзеге асыру және мәдени орталықтар құру арқылы ұзақ мерзімді ықпал қалыптастырады. Бұл саясат екі елдің элиталары арасында ортақ құндылықтар мен байланыстарды қалыптастыруға ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде олардың өзара қатынастарына да әсер етеді [242].

Түркия ықпалының маңызды бағыттарының бірі – білім беру және мәдени-гуманитарлық байланыстар. Түркия Қазақстан мен Қырғызстанда бірқатар білім беру мекемелерін қолдайды. Атап айтқанда, Қырғызстандағы Қырғыз-Түрік «Манас» университеті мен Қазақстандағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркияның аймақтағы мәдени ықпалының негізгі құралдары болып табылады. Бұл оқу орындары тек білім беру функциясын ғана емес, сонымен қатар түркілік бірегейлікті нығайтатын идеологиялық алаң ретінде де қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Түркияның ықпалы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды мәдени-өркениеттік жақындастырушы фактор ретінде көрінеді.

Экономикалық тұрғыдан Түркия Қазақстан мен Қырғызстан үшін маңызды, бірақ шешуші емес серіктес болып табылады. Түркияның Қазақстандағы инвестиция көлемі бірнеше миллиард долларды құрайды және негізінен құрылыс, сауда және өнеркәсіп салаларына бағытталған. Қырғызстанда да түрік компаниялары құрылыс, қызмет көрсету және шағын бизнес секторында белсенді. Бұл жағдай Түркияның аймақтағы экономикалық қатысуын көрсеткенімен, оның ауқымы Қытай немесе Ресеймен салыстырғанда әлдеқайда төмен. Сондықтан Түркияның экономикалық ықпалы қосымша және толықтырушы сипатта болады. Сонымен қатар Түркияның ықпалы соңғы жылдары қорғаныс және әскери-техникалық ынтымақтастық арқылы да кеңейіп келеді. Түркия Қазақстанмен де, Қырғызстанмен де әскери салада ынтымақтастықты дамытуда. Әсіресе әскери техника, соның ішінде ұшқышсыз ұшу аппараттары саласындағы ынтымақтастық Түркияның аймақтағы жаңа

ықпал бағытын көрсетеді. Бұл фактор Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылға да жанама әсер етеді, өйткені екі елдің әскери әлеуетін әртараптандыру процесі жүруде.

Түркияның аймақтағы рөлін түсіндіруде бірқатар зерттеушілер оны «балама ықпал орталығы» ретінде қарастырады. Мысалы, Еуразия, Кавказ және Орталық Азия бойынша швед сарапшысы Сванте Корнелл (Svante Cornell) Түркияның Орталық Азиядағы саясаты Ресей мен Қытайға қарсы тікелей бәсекелестікке емес, керісінше мәдени және экономикалық ықпал арқылы өз орнын қалыптастыруға бағытталғанын атап өтеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Түркия Қазақстан мен Қырғызстан үшін сыртқы саясаттағы қосымша бағыт ретінде қызмет етеді және олардың көпвекторлы саясатын күшейтеді. Соңғы жылдары Түркияның ықпалы жаңа деңгейге көтерілді. Түркі мемлекеттері ұйымының саммиттері аясында көлік, энергетика, цифрлық даму және сауда салаларындағы ынтымақтастықты кеңейту мәселелері қарастырылуда. Бұл бастамалар Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға да әсер етеді, өйткені екі елдің экономикалық және логистикалық байланыстары түркілік интеграция кеңістігінде қарастырыла бастады [243].

Сонымен қатар Түркияның ықпалы Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарға идентификациялық деңгейде әсер етеді. Түркілік бірегейлік концепциясы екі елдің саяси дискурсында да көрініс табады және бұл олардың өзара жақындасуына ықпал етеді. Бұл факторды классикалық геосаяси ықпалмен салыстыру қиын, бірақ оның ұзақ мерзімді әсері айтарлықтай болуы мүмкін.

3 ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ МЕН ӘЛЕУЕТІ

3.1 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың қазіргі жағдайы және даму әлеуеті

Қырғыз Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін оның сыртқы саясатында жаңа кезең басталды. Мемлекет халықаралық аренаға дербес субъект ретінде шығып, халықаралық құқық нормаларына сәйкес тәуелсіз сыртқы саяси бағыт жүргізе бастады. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Қырғызстан сыртқы саясатында халықаралық қауымдастық мемлекеттерімен жан-жақты экономикалық байланыстарды дамытуға ерекше назар аударды. Мұндай саясаттың негізгі мақсаты ұлттық экономиканы реформалау үдерістерін қолдау және оны әлемдік экономикалық кеңістікке кіріктіру болды.

Осы бағытта Қырғызстан үшін Қазақстанмен экономикалық ынтымақтастықты дамыту ерекше маңызға ие болды. Бұл екі мемлекет арасындағы байланыстар халықтардың тарихи тағдырының ортақтығымен, тілдік және мәдени жақындығымен, сондай-ақ сыртқы саясаттағы ұқсас қағидаттармен тығыз байланысты болды. Сондықтан тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінен бастап екі мемлекет арасында экономикалық және өндірістік байланыстарды қалпына келтіру және дамыту мәселесіне басымдық берілді.

1992 жылғы тамыз айында Бішкек қаласында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түрікменстан мемлекеттерінің мемлекетаралық су шаруашылығын үйлестіру комиссиясының кеңесі өтті. Кеңес жұмысына аталған мемлекеттердің су шаруашылығы саласының министрлері қатысты. Кездесу барысында су ресурстарын бірлесіп пайдалану, металл конструкцияларын өндіру бойынша өндірістік қуаттарды пайдалану, сорғы және энергетикалық жабдықтарды шығару мен оларды қажетті қосалқы бөлшектермен қамтамасыз ету мәселелері талқыланды. Бұл келіссөздер аймақтағы мемлекеттер арасындағы экономикалық және өндірістік кооперацияны сақтап қалуға бағытталды.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған маңызды қадамдардың бірі 1994 жылғы ақпанда өткен үкіметаралық келіссөздер болды. Қырғызстан үкіметтік делегациясын сол кездегі премьер-министр А. Жұмағұлов, ал Қазақстан тарапын премьер-министр С. Терещенко басқарды. Келіссөздер нәтижесінде Ақ-Суу жүгері өңдеу комбинаты негізінде бірлескен мемлекетаралық акционерлік қоғам құру туралы келісімге қол жеткізілді. Сонымен қатар Қазақстаннан осы кәсіпорынға жүгері жеткізу шарттары келісіліп, кәсіпорынның екі мемлекет мүддесіне қызмет ететін тұрақты жұмысын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылды. Келіссөздер барысында тараптар әуе көлігі саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойып, электр энергетикасы саласындағы өзара әрекеттестікті жалғастыру жөнінде уағдаласты. Атап айтқанда, Қырғызстаннан Қазақстанға электр энергиясын жеткізу мәселесі қарастырылды. Сонымен бірге екі мемлекет үкіметтері деңгейінде Қазақстан мен Қырғызстан экономикаларын өзара

интеграциялауға бағытталған арнайы бағдарлама әзірлеу туралы шешім қабылдады.

1994 жылғы 23 шілдеде Ыстықкөл облысының Жеті-Өгіз ауданындағы Көк-Жайық шатқалында Қырғызстан облыстық мемлекеттік әкімшіліктерінің басшылары мен Қырғыз Республикасының Президенті А. Акаев және Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев арасында кездесу өтті. Бұл кездесуде Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін әлсіреген өндірістік және шаруашылық байланыстарды қалпына келтіру, сондай-ақ өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы салаларында жаңа экономикалық қатынастар қалыптастыру мәселелері талқыланды.

Кездесу барысында Орталық Азия мемлекеттері арасындағы экономикалық интеграцияны дамыту қажеттілігі ерекше атап өтілді. Бұл бағыттағы негізгі қағидаттар Алматы қаласында Қырғызстан, Қазақстан және Өзбекстан мемлекеттері басшыларының кездесуінде қалыптастырылған болатын. Сонымен қатар аймақтық интеграция саясатын іске асыруда жергілікті басқару органдарының, яғни облыс әкімдіктерінің рөлі ерекше екендігі атап өтілді. Отырыста Қырғызстан облыстарының басшылары аймақтық ынтымақтастықты дамытуға қатысты бірқатар ұсыныстар айтты. Мәселен, Талас облысының әкімі Т. Қасымов өз баяндамасында Талас облысы мен Қазақстанның Жамбыл облысы арасындағы экономикалық байланыстардың нығайып келе жатқанын атап өтті. Әсіресе ауыл шаруашылығы саласындағы өзара тиімді ынтымақтастықтың қалыптасқаны ерекше көрсетілді. Бұл аймақаралық байланыстар екі мемлекет арасындағы экономикалық қатынастарды дамытуда маңызды рөл атқарды.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қол жеткізілген келісімдерді жүзеге асыруда және екіжақты ынтымақтастықты нығайтуда Орталық Азия ынтымақтастық және даму банкі маңызды рөл атқарды. Бұл қаржы институтының құрылуы 1994 жылғы тамыз айынан бастау алады. Аталған банк Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан президенттері қол қойған арнайы келісім негізінде құрылды. Үш мемлекет бастамашы болған бұл қаржы ұйымы аймақтық экономикалық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған маңызды институттардың бірі болды. Банктің ерекшелігі оған мүше мемлекеттердің әрқайсысы шешім қабылдау процесінде тең құқыққа ие болды.

Орталық Азия ынтымақтастық және даму банкі «Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы келісім» және Қазақстан Республикасы, Өзбекстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы «Мәңгілік достық туралы шарттың» негізгі ережелерін іс жүзінде жүзеге асыруға бағытталды. Бұл бастамалардың маңыздылығы үш мемлекет басшыларының Шолпан-Ата қаласында өткен саммитінде де ерекше атап өтілді. Саммит барысында мемлекет басшылары экономикалық ынтымақтастықты одан әрі тереңдету мақсатында энергетика, табиғи ресурстар мен су ресурстары, телекоммуникация және азық-түлік қауіпсіздігі салаларында халықаралық консорциумдар құру мәселесін көтерді.

Банк Орталық Азия аймағындағы бірлескен экономикалық жобаларды дамытуға бағытталған бірқатар бастамаларды қаржыландырды. Атап айтқанда, Өзбекстандағы «Андижанэлектродвигатель» кәсіпорнында және Қырғызстандағы электромеханикалық зауытта өнеркәсіптік мақсаттағы электр қозғалтқыштарын өндіруді кеңейту жобаларына қолдау көрсетілді. Сонымен қатар банк Қырғызстандағы «Жанар» акционерлік қоғамында газ есептегіш құралдарын өндіруді дамытуға және Қазақстандағы «Сайман» акционерлік қоғамында электр есептегіштерін шығару жобаларын қаржыландырды. Бұл жобалар мемлекеттік кәсіпорындармен қатар, әртүрлі меншік нысанындағы өндірістік құрылымдарды да қамтыды.

Орталық Азия банкі қаржыландырған маңызды жобалардың бірі - Талдықорған қаласында цеолит өндіретін зауыттың іске қосылуы болды. Цеолит қазіргі заманғы өнеркәсіпте кеңінен қолданылатын перспективалы материалдардың бірі болып саналады. Банк бұл жобаны жүзеге асыруға шамамен 2 млн АҚШ долларын инвестициялады. Зауыт өнімдеріне Орталық Азия елдерімен қатар Сауд Арабиясы, Ұлыбритания және басқа да мемлекеттер тарапынан сұраныс байқалды.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық ынтымақтастық үшін 1995 жыл ерекше маңызды кезең болды. Осы жылы Қырғыз Республикасы Қазақстанмен сауда-экономикалық ынтымақтастық, еркін сауда, сейсмикалық қауіп-қатерді зерттеу және жер сілкіністерін болжау, фармацевтика өнеркәсібі, денсаулық сақтау және кеден саясаты салаларында жеті үкіметаралық және ведомствоаралық келісім жасасты.

Жалпы алғанда, ынтымақтастықтың алғашқы жылдары Қазақстан Қырғызстанның негізгі сауда серіктестерінің бірі болып табылды. Қазақстан Қырғызстан экономикасына қажетті бірқатар стратегиялық тауарлардың негізгі жеткізушісі ретінде танылды. Мәселен, Қырғызстан импорттайтын мұнай өнімдерінің 10-30 %-ы, елге жеткізілетін көмірдің шамамен 95 %-ы, сондай-ақ жыл сайын 200 мың тоннаға дейінгі бидай Қазақстаннан жеткізілді. Бұдан бөлек, Қырғызстан өнеркәсібі үшін маңызды химиялық шикізат түрлері – полистирол, полипропилен, ПВХ пластикаты және басқа да химиялық өнімдер де Қазақстаннан импортталды.

Өз кезегінде Қазақстан Қырғызстан өнімдерінің ірі тұтынушысы болып табылды. Қырғызстан экспортының 40%-дан астамы Қазақстан нарығына бағытталған. Оның ішінде жыл сайын 1 млрд кВт/сағаттан астам электр энергиясы, сондай-ақ сынап, сурьма және оның қосылыстары, қара және түсті металдардың сынықтары, машина жасау, электротехника, жеңіл және тамақ өнеркәсібінің өнімдері экспортталды [244].

Екі мемлекет арасындағы экономикалық қатынастарда кейбір қиындықтар да байқалды. Мәселен, 1995 жылдың бірінші жартыжылдығында Қазақстан Қырғызстаннан электр энергиясын сатып алуды уақытша тоқтатты. Бұған электр энергиясының бағасы себеп болды: Қазақстан үшін 1 кВт/сағаттың бағасы 3 цент деп белгіленген, ал Қырғызстан ішкі тұтынушылар үшін бұл көрсеткіш 1 цент деңгейінде болды. Бұл жағдай өз кезегінде Қырғызстан тарапынан Қазақстанға

Тоқтоғұл су қоймасынан су жіберуді тоқтатуға әкелді. Осы мәселені реттеу мақсатында 1995 жылдың шілде айында екі ел үкіметтері арасында су, электр энергиясы және көмір жеткізу туралы өзара келісім протоколы қабылданды [19].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары, яғни 1991-1995 жылдары, екі мемлекет арасындағы экономикалық байланыстар айтарлықтай әлсіреді. Оның негізгі себебі - Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұрынғы шаруашылық жүйенің бұзылуы және нарықтық экономикаға көшу кезеңіндегі институционалдық дағдарыс болды. Кеңестік кезеңде қалыптасқан өндірістік кооперация жүйесі тоқтап, жаңа сауда механизмдері әлі толық қалыптаспағандықтан, екі ел арасындағы сауда айналымы күрт төмендеді. Бұл кезеңде инфляцияның жоғары деңгейі, өндірістің құлдырауы және ұлттық валюталардың енгізілуі экономикалық байланыстарды уақытша әлсіретті.

1996 жылдың сәуір айында Қырғызстан, Қазақстан және Өзбекстан президенттері қол қойған Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы келісімнің екі жылдығы атап өтілді. Бұл келісім аймақтағы экономикалық интеграцияны тереңдету, мемлекеттер арасындағы тауарлар мен қызметтердің еркін қозғалысын қамтамасыз ету, сондай-ақ есеп айырысу, салық, кеден және валюталық саясатты үйлестіру мақсатында қабылданған болатын [20].

Екінші әлсіреу кезеңі 1998-1999 жылдары байқалды. Бұл кезеңге Ресейдегі қаржы дағдарысының әсері ерекше болды. Ресей экономикасындағы күйзеліс Орталық Азия елдерінің валюталық және сауда жүйесіне тікелей ықпал етті. Соның нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда көлемі төмендеп, көптеген кәсіпорындар арасындағы өндірістік байланыстар тоқтап қалды.

Үшінші күрделі кезең 2005-2010 жылдар аралығында байқалды. Бұл кезең Қырғызстандағы ішкі саяси тұрақсыздықпен байланысты болды. 2005 жылғы «Қызғалдақ революциясы» нәтижесінде президент А. Ақаев биліктен кетіп, елде саяси трансформация кезеңі басталды. Кейінірек 2010 жылғы саяси оқиғалар мен билік ауысуы экономикалық саясаттың тұрақсыздығына алып келді. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың уақытша баяулауына әсер етті. Инвестициялық жобалар да белгілі бір деңгейде тоқтап немесе баяу іске асырылды.

Төртінші әлсіреу кезеңі 2015-2017 жылдары байқалды. Бұл кезең Қырғызстанның Еуразиялық экономикалық одаққа қосылуымен байланысты жаңа экономикалық шарттарға бейімделу кезеңімен сәйкес келді. ЕАЭО аясында кедендік рәсімдер өзгеріп, техникалық регламенттер мен санитарлық бақылау талаптарын үйлестіру қажеттілігі туындады. Осыған байланысты шекарадағы әкімшілік рәсімдер күшейіп, екі ел арасындағы сауда тасымалы кейбір кезеңдерде баяулады. Сонымен қатар 2017 жылы Қырғызстандағы президенттік сайлау қарсаңындағы саяси пікірталастар да Қазақстан-Қырғызстан қатынастарына әсер етіп, шекарадағы бақылаудың күшеюіне әкелді.

Бесінші әлсіреу кезеңі 2020 жылы байқалды. Бұл кезең жаһандық «COVID-19» пандемиясымен байланысты болды. Шекаралардың уақытша жабылуы, көлік-логистикалық шектеулер және экономикалық белсенділіктің төмендеуі екі

мемлекет арасындағы сауда айналымының қысқаруына әкелді. Әсіресе шағын және орта бизнес деңгейіндегі шекаралық сауда айтарлықтай зардап шекті.

Дегенмен 2021 жылдан бастап екі ел арасындағы экономикалық қатынастар қайта жандана бастады. Пандемиядан кейінгі кезеңде көлік-логистикалық байланыстар қалпына келтіріліп, ЕАЭО аясындағы сауда көлемі қайта өсе бастады.

Қырғыз Республикасының ресми статистикалық деректеріне сәйкес, Қазақстанмен өзара сауда көлемі 2020 жылы 809,5 млн АҚШ долларын құраса, 2021 жылы 1 044,0 млн долларға, 2022 жылы 1 181,1 млн долларға, 2023 жылы 1 371,4 млн долларға, ал 2024 жылы 1 473,4 млн долларға дейін өскен. Осылайша, 2020-2024 жылдары аралығында екіжақты сауда көлемі 663,9 млн долларға ұлғайып, жиынтық өсім 82,0%-ға жеткен. Бұл бесжылдық динамика Қазақстан-Қырғызстан сауда байланыстарының қысқа мерзімді конъюнктуралық өзгерістерден қарағанда, орнықты құрылымдық сипат алғанын көрсетеді [74].

2025 жылдың соңына қарай Қырғызстан мен Қазақстан арасындағы өзара сауда көлемі ресми түрде 2 миллиард долларлық тарихи межеден асты. Бұл туралы Қырғызстанның Астанадағы Төтенше және Өкілетті Елшісі Қ. Базарбаев өткен жылдың қорытындысын шығара отырып мәлімдеді [245].

Біріншіден, ең жоғары салыстырмалы өсім 2021 жылы байқалды: сауда көлемі бір жылда 28,9%-ға артқан. Бұл, ең алдымен, 2020 жылғы пандемиялық шектеулерден кейінгі қалпына келу әсерімен, кейінге қалдырылған сұраныстың іске қосылуымен және шекаралық сауда ағындарының жандануымен түсіндіріледі. Екіншіден, 2022-2024 жылдары өсім сақталғанымен, оның қарқыны біртіндеп баяулаған: 2022 жылы - 13,1%, 2023 жылы - 16,1%, 2024 жылы - 7,4%. Мұндай баяулау нарықтың салыстырмалы қанығуын, логистикалық өткізу қабілетінің шектеулігін және сауда құрылымының тар номенклатураға тәуелділігін көрсетеді. Үшіншіден, 2025 жылы сауда көлемінің қайтадан айқын жеделдеуі байқалады: есептік мән бойынша өсім 26,7%-ды құраған [75]. Бұл 2024 жылғы баяулаудан кейін екіжақты сауданың жаңа кеңею кезеңіне өткенін аңғартады.

2025 жылғы сауда динамикасының ішкі құрылымы да маңызды. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ресурсында жарияланған дерек бойынша, 2025 жылдың бірінші тоқсанында екі ел арасындағы тауар айналымы 435,1 млн АҚШ долларына жетіп, 2024 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 25,2%-ға ұлғайған. Оның ішінде Қазақстан экспорты 341,9 млн долларды, ал импорты 93,3 млн долларды құраған. Бұл деректер бірінші тоқсанның өзінде сауда ағындарының жоғары қарқынмен ұлғайғанын және сауда балансының айқын түрде Қазақстан пайдасына қалыптасқанын көрсетеді. Экспорттың жалпы айналымдағы үлесі 78,6%, импорттың үлесі 21,4% болған. Біріншіден, екіжақты сауда көлемі өсіп отырғанымен, оның құрылымы симметриялы емес: Қазақстан жеткізуші ел ретіндегі позициясын сақтап отыр. Екіншіден, сауда балансының Қазақстан пайдасына қалыптасуы Қырғызстан экономикасының бірқатар тауар топтары бойынша, әсіресе астық, жанар-жағармай, құрылыс материалдары және өңделген өнеркәсіптік өнімдерге тәуелділігін көрсетеді. Демек, қазіргі кезеңдегі

сауда айналымының сандық өсуі екі ел арасындағы сауда теңгерімінің автоматты түрде жақсарғанын білдірмейді. Керісінше, асимметрияның сақталып отырғанын дәлелдейді [76].

Қырғызстанның ЕАЭО ішіндегі сауда құрылымында Қазақстанның салмағы 2024 жылғы 26,9%-дан 2025 жылы 31,5%-ға дейін өскені де назар аударарлық. Бұл көрсеткіш Қазақстанның Қырғызстан үшін тек ірі көрші нарық емес, сонымен бірге интеграциялық кеңістіктегі стратегиялық сауда серіктесі ретіндегі маңызының күшейгенін білдіреді. Егер 2025 жылғы ЕАЭО ішіндегі Қырғызстанның өзара сауда көлемі 5,924 млрд доллар болса, оның шамамен үштен бірі Қазақстанға тиесілі болуы екі ел арасындағы сауда байланыстарының институционалдық тұрақтылығын және аймақтық нарықтағы өзара кірігу деңгейінің артуын сипаттайды [246].

Сыртқы сауда айналымының өсуіне ықпал ететін факторларды бірнеше деңгейде қарастыруға болады. Макроэкономикалық деңгейде бұл – ішкі сұраныстың кеңеюі, баға конъюнктурасы, валюта бағамдарының икемделуі. Институционалдық деңгейде ЕАЭО аясындағы кедендік рәсімдердің салыстырмалы жеңілдеуі және әкімшілік үйлестірудің жақсаруы. Салалық деңгейде – ауыл шаруашылығы өнімдерінің маусымдық жеткізілімдері, Қазақстан тарапынан астық және өңделген өнеркәсіп өнімдерінің тұрақты экспорты, ал Қырғызстан тарапынан ерте пісетін көкөніс-жеміс өнімдерінің жеткізілуі. Сонымен бірге сауда өсімін шектейтін факторлар да бар: өткізу бекеттеріндегі кідірістер, логистикалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, техникалық және фитосанитарлық рәсімдердегі қиындықтар. Сондықтан сауда айналымының серпінді өсуі оның сапалық шектеулерін жоққа шығармайды.

2025 жылдың қорытындысы бойынша Қырғызстанның ЕАЭО елдерімен өзара саудасы 5,9 млрд АҚШ долларына жетіп, оның 31,5%-ы Қазақстанға тиесілі болды. Бұл Қазақстанның Қырғызстан үшін ЕАЭО кеңістігіндегі екінші емес, іс жүзінде Ресейден кейінгі негізгі құрылымдық серіктес екенін тағы бір рет дәлелдейді. Мұндай үлес Қазақстанның Қырғызстан үшін тек жақын көрші нарық қана емес, сонымен қатар өндірістік-тұтынушылық тізбектің маңызды буыны екенін білдіреді.

Тауарлық талдаудың ең маңызды бөлігі - Қазақстаннан Қырғызстанға жеткізілетін негізгі өнімдер құрылымы. Ресми жылдық статистикалық бюллетеньдерде 2024 жылы Қазақстаннан Қырғызстанға импорттың өсуіне ең алдымен төрт тауар тобы әсер еткені көрсетілген: су және тәттілендірілген/газдалған сусындар - 71,0 млн доллар, бидай - 48,1 млн доллар, цемент - 24,7 млн доллар, бидай ұны - 49,8 млн доллар. 2025 жылдың қорытындысында осы тауар топтарының мәні одан әрі артқан: су және ұқсас сусындар - 78,5 млн доллар, бидай - 55,9 млн доллар, цемент - 26,6 млн доллар, бидай ұны - 55,7 млн доллар. Бұл деректер Қырғызстанның Қазақстаннан келетін импортында күнделікті тұтыну, азық-түлік және құрылысқа қатысты тауарлардың басымдығын дәлелдейді.

Кесте 1 - Қазақстаннан Қырғызстанға жеткізілетін негізгі тауарлар 2024-2025 жж.

Тауар тобы	2024, млн АҚШ долл.	2025, млн АҚШ долл.	Өзгеріс, %
Су, минералды және газдалған тәтті сусындар	71,0	78,5	+10,6
Бидай	48,1	55,9	+16,2
Цемент	24,7	26,6	+7,7
Бидай ұны	49,8	55,7	+11,8
Ескерту - кесте автормен құрастырылған			

Дереккөз: Қырғыз Республикасының ресми статистикалық бюллетеньдері [247,248]

Бұл кесте екі маңызды құрылымдық ерекшелікті көрсетеді. Біріншіден, Қазақстаннан келетін импортта өңделген азық-түлік пен базалық агроөнімдер қатар жүреді: бидай да, одан жасалған ұн да бір уақытта ірі тауар позициялары ретінде сақталған. Бұл Қырғызстанның ішкі нарығы мен ұн-тамақ өнеркәсібінде Қазақстанмен терең байланыс бар екенін білдіреді. Екіншіден, цементтің ірі позиция ретінде сақталуы Қырғызстан экономикасындағы құрылыс секторының сыртқы жеткізілімдерге тәуелділігін көрсетеді. Ал су мен тәтті сусындардың жоғары үлесі шекаралас нарықтар арасындағы тұтынушылық сауданың да үлкен рөл атқаратынын аңғартады.

Қырғызстанның Қазақстанға экспортына келсек, ресми 2025 жылғы кестелерде Қазақстан Қырғызстанның ЕАЭО ішіндегі экспорт бағыттарының бірі ретінде тұрақты түрде бірінші не екінші орында көрсетіледі, ал 2025 жылғы қаңтар-қазан қорытындысында Қазақстанға экспорт 357,7 млн долларға жетті. Алайда өнімдік тұрғыдан бұл экспорттың құрылымы Қазақстаннан келетін импорт сияқты кең ауқымды емес. Оның басты себебі, Қырғызстан экспортының негізінен аграрлық, шағын қайта өңдеу және еңбек сыйымды өндіріс сегменттеріне шоғырлануы. Осыған байланысты Қазақстан бағыты Қырғызстан үшін маңызды өткізу нарығы болғанымен, экспорттың тауарлық диверсификациясы әлі де жеткіліксіз деп бағалауға болады [249].

Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастықты толық түсіну үшін тауар айналымын ғана емес, қызметтер секторын да талдау қажет. Қазіргі кезеңде екі ел арасындағы өзара байланыс тауар жеткізілімдерімен шектелмейді; ол туризм, жолаушылар қозғалысы, көлік-транзит қызметтері, шекаралық инфрақұрылым, қонақүй бизнесі, тамақтандыру, экскурсиялық қызметтер және логистикалық сүйемелдеу арқылы кеңейіп отыр. Еуразиялық экономикалық комиссияның ресми ақпараты бойынша ЕАЭО елдерінің қызметтер экспорт-импорт құрылымында Қазақстанда көлік қызметтері 49%-ға дейін, ал Қырғызстанда сапарлар мен туризм қызметтері 56%-ға дейін ең үлкен үлеске ие [77]. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан ынтымақтастығының қызметтер саласындағы функционалдық

моделін нақты көрсетеді: Қазақстан транзиттік және логистикалық платформа, Қырғызстан туристік және рекреациялық қызметтерді ұсынушы экономика.

Туризм – екіжақты қызметтер ынтымақтастығының ең айқын бағыты болып табылады. Туризм Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қызметтер саудасының негізгі әрі ең анық статистикалық көрінетін бағыты болып табылады. Қырғыз Республикасының Ұлттық статистика комитетінің 2024 жылғы ресми анықтамалығында 2024 жылы елде шамамен 800 демалыс нысаны мен туризм ұйымы жұмыс істегені, олардың құрамында 186 мамандандырылған орналастыру орны, 329 қонақүй және ұқсас орналастыру нысаны, 104 киіз үй лагерлері және 102 туристік агенттік, тuroператор мен экскурсия бюросы болғаны көрсетілген. Сол жылы демалғандар саны 3 716,3 мың адамға жеткен, оның ішінде 2 438,7 мыңы ұйымдасқан секторда, 1 277,6 мыңы ұйымдаспаған секторда демалған. Туристік қызметтен түскен табыс 58,2 млрд сомға, ал туризмнің ЖІӨ-дегі үлесі 3,8%-ға жеткен. Бұл деректер Қырғызстан экономикасында туризмнің қосымша емес, макроэкономикалық маңызы бар салаға айналғанын көрсетеді.

Қазақстанның осы сектордағы рөлі ерекше. Қырғызстанның ресми 2024 жылғы статистикалық материалында ел шекарасын кесіп өткен шетел азаматтарының ішінде Қазақстан азаматтарының үлесі 27,9% болғаны көрсетілген. Бұл Қазақстан Қырғызстан үшін ең ірі келуші нарықтардың бірі екенін білдіреді. Егер Қырғызстанның туризм моделі көрші елдер есебінен қалыптасатынын ескерсек, Қазақстан бұл жерде тек турист жіберуші ел емес, Қырғызстанның туристік табысының тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды сұраныс көзі болып отыр. Демек, екі ел арасындағы туризмді жай гуманитарлық байланыс емес, нақты экспорттық қызмет ретінде қарастыру орынды.

2025 жылғы ресми деректер бұл үрдістің әлсіремегенін, керісінше күшейгенін көрсетеді. Қырғызстанның 2025 жылғы қаңтар-қыркүйекке арналған ресми статистикалық шолуы бойынша туризм саласында 144,6 мың шаруашылық субъектісі тіркелген, оның 126,5 мыңы немесе 87,5%-ы жеке кәсіпкерлік нысанында жұмыс істеген. Осы кезеңде туристерге қызмет көрсеткен нысандар саны 828-ге жеткен. Ұйымдасқан секторда орналастырылған адамдар саны 1,5 млн адам, бұл алдыңғы жылдың сәйкес кезеңінен 1,5 есе көп, ал ұйымдаспаған секторда 1,7 млн адам, яғни 30,8%-ға көп болған. Туризмде құрылған жалпы қосылған құн 39,4 млрд сомды құрап, ЖІӨ-нің 3,2%-ына тең болған; туризм нысандары құрылысына салынған негізгі капитал инвестициясы 17,1 млрд сомға жетіп, өткен жылмен салыстырғанда 1,7 есе артқан. Бұл мәліметтер туризмнің тек тұтыну қызметі емес, инвестиция тартатын және шағын бизнесті өсіретін салаға айналғанын дәлелдейді [249].

2025 жылдың толық жылдық қорытындысы да туризмнің күшеюін растады. Қырғызстанның ресми 2025 жылғы қорытынды материалында халыққа көрсетілген туристік-экскурсиялық қызметтер көлемі 7,6 млрд сом болып, 2024 жылмен салыстырғанда 23,3%-ға өскені, санаторий-курорттық қызметтер 2,4 млрд сомға жетіп, 32,2%-ға ұлғайғаны, қонақүйлер мен қысқа мерзімді орналастыру қызметтері 11,1 млрд сом болып, 9,9%-ға артқаны, мейрамхана

және қоғамдық тамақтандыру қызметтері 26,1 млрд сомға жетіп, 20,9%-ға өскені, ал туристерді тасымалдаудан түскен табыс 17,3 млрд сомды құрап, 3,5%-ға көбейгені көрсетілген [250]. Осы тұрғыдан қарағанда, Қазақстан-Қырғызстан арасындағы туризм саласындағы негізгі ынтымақтастық бағыты – Қырғызстанның табиғи-рекреациялық әулеуеті мен Қазақстанның төлемқабілетті туристік сұранысының түйісуі. Бұл модель әсіресе Ыстықкөл, шекаралас рекреациялық маршруттар, қысқа мерзімді демалыс сапарлары және табиғи туризм сегменттерінде айқын көрінеді. Қазақстан мен Қырғызстан үкімет басшыларының 2025 жылғы ресми келіссөздерінде де туризм өзара тиімді ынтымақтастықтың маңызды бағыты ретінде аталып, шекарааралық экобағыттар құру, белсенді туризм инфрақұрылымын дамыту және қонақүй бизнесіне инвестиция тарту мәселелері талқыланған [78].

Келесі маңызды стратегиялық бағыт – көлік және логистика. Қазақстан Қырғызстан үшін ірі транзиттік кеңістік ретінде әрекет етеді. Қырғызстанның Ресейге, ЕАЭО ішкі нарығына және ішінара Қытай бағыттарына шығуы көбіне Қазақстан аумағы арқылы жүзеге асады. Сондықтан Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қызметтер ынтымақтастығының екінші өзегі тауар тасымалының өзінен қарағанда, сол тасымалды қамтамасыз ететін логистикалық сервис, яғни жол инфрақұрылымы, өткізу бекеттері, автокөлік жолдары, қоймалау, жүк өңдеу, кедендік рәсімдеу және шекарааралық өткізу қызметтері. Бұл функцияларсыз екіжақты тауар саудасының өзі тұрақты бола алмайды.

Қырғызстанның ресми статистикасы көлік секторының ел экономикасындағы рөлін айқын көрсетеді. 2024 жылғы анықтамалық бойынша 2023 жылы елдегі барлық көлік түрлері бойынша жүк тасымалы 51,0 млн тоннаны, жолаушы тасымалы 574,7 млн адамды құраған. Оның ішінде автомобиль көлігі 41,3 млн тонна жүк және 541,5 млн жолаушы тасымалдаған, яғни негізгі салмақ дәл осы автокөлік секторына түскен. Бұл дерек Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара қызметтік байланыстардың өзегінде теміржолдан қарағанда автомобиль логистикасы мен шекаралық автотасымал тұрғанын көрсетеді [251,252].

Логистика сапасы тұрғысынан Қырғызстанда шектеулер бар, ал бұл Қазақстанмен қарым-қатынаста ерекше сезіледі. Дүниежүзілік банктің 2025 жылғы «Country Economic Memorandum» есебінде Қырғызстанның логистикалық көрсеткіштері әлсіз екені, елдің 2023 жылғы «Logistics Performance Index» рейтингінде 139 елдің ішінде 123-орынға түскені және 2018 жылғы 108-орыннан төмендегені көрсетілген. Есепте логистиканы 10%-ға жақсарту сауда ағындарын 2,3%-ға ұлғайтуы мүмкін екені де атап өтіледі. Ең маңыздысы есепте көрші елдермен, әсіресе Қазақстанмен бақылау рәсімдерін үйлестіру және шекарадағы күту уақытын азайту қажеттігі арнайы көрсетілген. Бұл Қазақстан мен Қырғызстан экономикалық ынтымақтастығында логистикалық қызметтердің маңызы өте жоғары екенін, бірақ дәл осы салада институционалдық шығындар да үлкен екенін білдіреді [79].

Екі ел арасындағы логистикалық ынтымақтастықтың негізгі экономикалық мазмұны жай жүк өткізу емес, сауда шығындарын қысқарту.

Шекарадағы кідіріс, тексерудің көпқабаттылығы, өткізу қабілетінің шектеулілігі және инфрақұрылымның жеткіліксіздігі қызметтер саудасының өзін де, тауар саудасының тиімділігін де тежейді. Сондықтан логистика Қазақстан - Қырғызстан қатынасында дербес қызметтер бағыты ғана емес, бүкіл екіжақты экономикалық өзара әрекеттің тиімділігін анықтайтын жүйелік фактор болып табылады. Бұл жерде Қазақстанның басымдығы оның ауқымды жол желісінде, транзиттік дәліздерге қосылуында және ЕАЭО шеңберіндегі инфрақұрылымдық ресурстарында жатыр, ал Қырғызстанның мүддесі осы инфрақұрылымға неғұрлым арзан әрі тез қол жеткізу [253].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекара маңындағы инфрақұрылымдық және логистикалық хабтарды дамыту бағыты осы логистика саласында маңызға ие. Қазақстан Үкіметінің ресми ақпараты бойынша ел шекара бойында, соның ішінде Қырғызстанамен шекарада, көлік-логистикалық және сауда орталықтарын қалыптастыру саясатын жүргізіп отыр. 2024 жылғы желтоқсанда жарияланған ресми материалда Қазақстан Орталық Азия мен Каспий аймағындаінде толыққанды көлік-логистикалық хабтар қалыптастыруды мемлекеттік міндет ретінде айқындағаны және олардың Қытай, Қырғызстан, Өзбекстан, Ресей шекараларында құрылып жатқаны көрсетілген [254]. Бұл жоба Қазақстан-Қырғызстан арасындағы тауарлық байланыстан қарағанда кең ауқымды қызметтік кооперацияны көздейді. Осы контексте Қырғызстан шекарасындағы «Alatau» халықаралық көлік-логистикалық кешені ерекше назар аударады. Қазақстан Үкіметінің ресми мәліметі бойынша бұл кешен Қарасу өткізу бекеті маңында орналасқан және Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы транзит пен сауда операцияларын қамтамаасыз етуде маңызды рөл атқарады. Оның өткізу қабілетін арттыру үшін жаңғырту жұмыстары жоспарланып, оларды 2025-2026 жылдары іске асыру көзделген. Сонымен қатар Қарасу-Ақ-Тілек учаскесінде Шу өзені арқылы қосымша көпір салу мәселесі қарастырылуда. Бұл деректер Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығының жаңа бағыты ретінде шекара маңындағы қызметтер хабын көрсетеді: мұнда тек тасымал емес, қоймалау, тарату, қайта тиеу, кедендік сүйемелдеу, сервистік қызмет және болашақта жеңіл өңдеу функциялары да шоғырлануы мүмкін [255].

2025 жылғы сәуірдегі ресми үкіметтік материалда Қордай ауданындағы осы көлік-логистикалық кешеннің құрылысы «жаңа экономикалық өсу нүктесі» ретінде сипатталып, оның дайын өнімді өткізу жүйесін қалыптастырып, жаңа жұмыс орындарын ашатыны атап өтілген. Бұл бағалау маңызды, себебі ол логистиканы көлік функциясымен ғана емес, аймақтық индустриялық саясатпен байланыстырады. Басқаша айтқанда, Қазақстан мен Қырғызстан логистикалық кооперациясы енді тек шекарадан өткізу емес, шекара маңында қосылған құн қалыптастыратын қызметтер кешені ретінде қарастырыла бастады.

Соңғы жылдары көлік-логистикалық ынтымақтастықтың жаңа қыры ретінде цифрландыру мен бақылау рәсімдерін ақпараттық интеграциялау алға шығып отыр. Еуразиялық экономикалық комиссияның 2025 жылғы ресми хабарламасында Қазақстан мен Қырғызстанның 2026 жылдың бірінші жартысында ЕАЭО-ның интеграцияланған ақпараттық жүйесі арқылы көлік

бақылауы жөніндегі деректер алмасуға қосылатыны айтылған. Сондай-ақ халықаралық электрондық жүкқұжаттарды енгізу және электрондық рұқсаттарды пайдаланау талқыланған. Бұл экономикалық ынтымақтастықтың дәстүрлі емес, бірақ аса маңызды бағыты, өйткені цифрлық бақылау жүктің шекарадан өту уақытын қысқартып, әкімшілік шығындарды азайтады және көлік қызметтерінің болжамдылығын арттырады. Егер классикалық логистика жол, қойма және өткізу бекетімен шектелсе, қазіргі кезеңде тиімділік барған сайын деректер алмасу жылдамдығына, электрондық құжат айналымына және бақылау рәсімдерінің синхрондалуына тәуелді. Сондықтан Қазақстан және Қырғызстан қатынасында цифрлық көлік бақылауы жеке техникалық жоба емес, екі елдің қызметтер саудасын институционалдық тұрғыдан жаңғырту тетігі ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл әсіресе автокөлікпен тасымал басым жағдайда өте өзекті [256].

Инвестициялық өзара іс-қимылдың қазіргі сипаты. Екі ел арасындағы инвестициялық өзара іс-қимыл сауда байланыстарымен салыстырғанда баяуырақ дамығанымен, соңғы жылдары оның сапалық мазмұны едәуір өзгерді. Егер бұрын екіжақты экономикалық байланыстар негізінен тауар айналымы мен шекаралық саудаға сүйенсе, қазіргі кезеңде олар біртіндеп өнеркәсіптік кооперация, агроөнеркәсіптік қайта өңдеу, логистикалық инфрақұрылым, энергетика және шекара маңындағы өндірістік алаңдар сияқты капитал сыйымды бағыттарға ауысып келеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстанмен Қырғызстан инвестициялық қатынастары әлі толық симметриялы емес, бірақ олар сауда-экономикалық ынтымақтастықтың келесі, неғұрлым терең кезеңіне өтудің институционалдық негізін қалыптастырып отыр [257].

Инвестициялық өзара іс-қимылдың қазіргі моделін сипаттайтын басты ерекшелік - оның асимметриялы сипаты. Ашық ресми деректер Қазақстанның Қырғызстан экономикасына нетто-капитал жеткізуші ретінде анағұрлым белсенді екенін көрсетеді. Қазақстан Сыртқы істер министрлігінің 2025 жылғы ресми ақпаратына сәйкес, Қазақстан Қырғызстан экономикасына 1,3 млрд АҚШ долларынан астам инвестиция салған [258]. Бұл көрсеткіш екі ел арасындағы капитал қозғалысының жинақталған тарихи көлемін айқындайды және Қазақстанның Қырғызстан үшін тек сауда серіктесі емес, сонымен бірге маңызды инвестициялық серіктес екенін көрсетеді. Сонымен қатар осы мәлімет Қазақстан капиталының Қырғызстанда бір реттік жобалармен емес, ұзақмерзімді қатысумен көрінетінін дәлелдейді. Соңғы жылдардағы ағындық динамика да оң сипатқа ие. Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы Ұлттық инвестициялық агенттіктің 2025 жылғы ресми мәліметі бойынша, Қазақстаннан Қырғызстан экономикасына тартылған тікелей шетелдік инвестициялар 2024 жылы 113,5 млн АҚШ долларына жетіп, тарихи максимумды тіркеді. Сол дереккөзде 2021 жылы бұл көрсеткіш 33,6 млн доллар болғаны, ал 2021-2024 жылдар аралығында қазақстандық инвестициялар ағыны үш еседен астам ұлғайғаны атап өтіледі. Демек, инвестициялық байланыс соңғы бірнеше жылда тек сақталып қана қойған жоқ, сонымен бірге айтарлықтай жеделдеді. Бұл өсім, бір жағынан, Қырғызстанның инвестициялық климатын жақсарту шараларымен,

екінші жағынан, Қазақстан бизнесінің көрші нарықтағы индустриялық және логистикалық мүмкіндіктерге қызығушылығының артуымен байланысты. Қырғызстанның Ұлттық инвестициялық агенттігі Қазақстан инвесторларының қызығушылығы әсіресе өнеркәсіп пен шикізатты өңдеу, көлік және логистика, ауыл шаруашылығы, сауда мен қызметтер салаларына бағытталғанын ресми түрде көрсетеді. Бұл бағыттар Қырғызстан экономикасындағы жалпы ТШИ құрылымымен де сәйкес келеді: өңдеуші өнеркәсіп, сауда және қаржы секторы шетел капиталы үшін ең тартымды сегменттер болып отыр. Демек, Қазақстан капиталы Қырғызстанда жай алыпсатарлық не қысқамерзімді операцияларға емес, нақты сектордағы өндірістік және инфрақұрылымдық жобаларға көбірек бағдарланған деп қорытынды жасауға болады [259].

Инвестициялық өзара іс-қимылдың сапалық мазмұнын тек ағындық статистикамен емес, нақты жобалар портфелімен бағалау да қажет. Бұл тұрғыдан 2024 жылғы Астанада өткен «Қырғызстан - Қазақстан» бизнес-форумы ерекше маңызды. Қырғыз Республикасының Ұлттық инвестициялық агенттігінің ресми ақпаратына сәйкес, аталған форум қорытындысында бірқатар салалар бойынша меморандумдар жасалды: Қырғызстан аумағында жиынтық қуаты 250 МВт күн электр станцияларын салу жобасы, Таш-Көмір қаласындағы ферроқорытпа зауыты, 35 мың шаршы метрге дейінгі тарату орталығын салу, жол қауіпсіздігі мен қалалық инфрақұрылымды цифрландыру бойынша «Sergek Group» жобалары, туризм саласындағы ынтымақтастық, сондай-ақ аграрлық жеткізілімдер бойынша бірқатар келісімдер [260]. Мұндай жобалар инвестициялық өзара әрекеттің тек бір салаға шоғырланбағанын, керісінше энергетика, металлургия, логистика, цифрландыру, туризм және агробизнес бағыттарына таралғанын көрсетеді.

Кесте 2 - Қазақстан-Қырғызстан инвестициялық кооперациясының негізгі жобалары мен бастамалары [261-263]

Жоба/бастама	Сала	Сипаты
250 МВт күн электр станциялары	Энергетика	Қырғызстан аумағында ЖЭК жобасы туралы меморандум
Таш-Көмір ферроқорытпа зауыты	Өнеркәсіп/металлургия	Бірлескен индустриялық жоба
35 мың ш.м. тарату орталығы	Логистика/сауда	Қоймалау және дистрибуция инфрақұрылымы
Sergek Group жобалары	Цифрландыру/қалалық инфрақұрылым	Жол қауіпсіздігі және smart city шешімдері
Өнеркәсіптік сауда-логистикалық кешен (шекара)	Логистика/өндіріс	2026 жылы іске қосу жоспарланған, бірлескен инвестициялық алаң
ITLC аумағындағы өңдеу өндірістері	АӨК/жеңіл өнеркәсіп/фарма	Сүт, ет, көкөніс-жидек, тоқыма, фарма жобалары; Қазақстан жағында ~ 40 млрд теңге жоспарланған
<i>Ескерту: кесте автормен құрастырылған.</i>		

Инвестициялық өзара іс-қимылды бағалауда оның институционалдық сапасына назар аудару қажет. 2025 жылы Қазақстан мен Қырғызстан сыртқы істер министрлері 2025-2027 жылдарға арналған кешенді ынтымақтастық жоспарын мақұлдады және онда бірлескен инвестициялық жобаларды ілгерілету, шекарадағы өнеркәсіптік-логистикалық кешенді іске қосу, энергетика, көлік, логистика, су қатынастары мен ауыл шаруашылығы салаларында өзара іс-қимылды күшейту мәселелері белгіленді. Бұл жайт инвестициялық қатынастардың жекелеген бизнес-бастамалар шеңберінен шығып, мемлекетаралық жоспарлау деңгейіне көтерілгенін көрсетеді. Яғни екі ел арасындағы капитал қозғалысы енді тек нарықтық конъюнктураға емес, саяси және институционалдық келісімдерге де сүйенеді.

Сонымен бірге әлсіз тұстар да сақталады. Біріншіден, екіжақты инвестициялық ағындар көлемі сауда айналымымен салыстырғанда әлі төмен. Екіншіден, жобалардың бір бөлігі меморандум немесе ниет хаттары деңгейінде қалып отыр, яғни олардың барлығы бірдей нақты капитал салымына айналды деп айтуға болмайды. Үшіншіден, Қырғызстан экономикасының жалпы ТШИ құрылымында Қытай мен Ресей сияқты ірі инвесторлардың салмағы жоғары болып қалып отыр, сондықтан Қазақстан капиталының орны өсіп келе жатқанымен, әзірге үстем емес. Қазақстан-Қырғызстан инвестициялық өзара іс-қимылы қарқынды өсу фазасына енген, бірақ ол әлі де толық институционалданбаған және жобаларды іске асыру тереңдігі бойынша әрқелкі.

3.2 Транскұрлықтық логистикалық жобалар шеңберіндегі Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығы

XXI ғасырда көлік дәліздері Орталық Азия үшін стратегиялық маңызы аса жоғары факторға айналып отыр, өйткені аймақ елдерінің географиялық орналасуы тек табиғи сипаттама ғана емес, экономикалық және саяси ресурс ретінде қарастырыла бастады. Әсіресе құрлықпен қоршалған Қазақстан мен Қырғызстан үшін халықаралық көлік бағыттарына қатысу сыртқы экономикалық байланыстарды кеңейтудің негізгі тетігі ғана емес, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, экономиканы әртараптандырудың және аймақтық тұрақтылықты нығайтудың маңызды құралына айналды. Қазіргі жаһандану жағдайында халықаралық сауда мен өндірістік кооперацияның тиімділігі көбінесе транскұрлықтық логистикалық жүйелердің даму деңгейімен анықталады. Транскұрлықтық логистика дегеніміз - әртүрлі құрлықтарды байланыстыратын, тауарлар мен қызметтердің халықаралық қозғалысын қамтамасыз ететін көлік-логистикалық инфрақұрылым мен институционалдық тетіктердің жиынтығы. Мұндай жүйелер жаһандық жеткізу тізбектерінің (global value chains) материалдық негізін қалыптастырып, халықаралық экономикалық интеграцияның негізгі драйверлерінің бірі ретінде қарастырылады [56, б. 180].

Еуразия кеңістігі осы тұрғыдан алғанда ерекше маңызға ие, себебі ол әлемдік экономиканың үш негізгі орталығы - Шығыс Азия, Еуропа және Таяу Шығыс арасындағы құрлықтық байланысты қамтамасыз етеді. Соңғы онжылдықта теңіз тасымалына балама ретінде құрлықтық дәліздердің рөлі

артып, «құрлықтық көпір» (land bridge) тұжырымдамасы кеңінен таралды. Бұл модель Қытай-Еуропа бағытындағы контейнерлік тасымалдардың өсуімен және транзиттік мемлекеттердің экономикалық рөлінің күшеюімен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, Орталық Азия аймағы, оның ішінде Қазақстан мен Қырғызстан, Еуразиялық транзиттік кеңістіктің маңызды элементтері болып табылады. Аймақтың географиялық орналасуы оны Қытай мен Еуропа арасындағы негізгі құрлықтық дәліздердің біріне айналдырады. Сонымен қатар, аймақ елдерінің теңізге тікелей шығу мүмкіндігінің болмауы логистиканы олардың экономикалық дамуының негізгі факторына айналдырады.

Дүниежүзілік банк бағалауы бойынша, логистикалық инфрақұрылым мен шекаралық рәсімдерді жақсарту халықаралық сауда көлемінің едәуір өсуіне ықпал етеді. Мысалы, логистика сапасының 10%-ға жақсаруы сауда көлемін шамамен 2-3%-ға арттыруы мүмкін. Бұл көрсеткіштер трансқұрлықтық логистикалық жүйелердің тек көлік саласы емес, жалпы экономикалық өсудің маңызды факторы екенін дәлелдейді.

Қазақстан Республикасы Қазақстан Республикасы қазіргі кезеңде Еуразия кеңістігіндегі көлік-логистикалық жүйенің орталық буындарының бірі ретінде қалыптасып отыр. Елдің географиялық орналасуы - Қытай, Ресей, Еуропа және Таяу Шығыс арасындағы құрлықтық торапта орналасуы - оны халықаралық көлік дәліздерінің табиғи транзиттік платформасына айналдырады. Осы артықшылықты тиімді пайдалану мақсатында Қазақстан соңғы онжылдықта көлік инфрақұрылымын кешенді түрде жаңғыртуға бағытталған стратегиялық саясат жүргізуде. Елдің географиялық орналасуы Қытай мен Еуропа арасындағы құрлықтық бағыттардың ортасында орналасуына мүмкіндік беріп, оны халықаралық логистикалық жүйеде «транзиттік хаб» ретінде қалыптастырды. Қазақстан Республикасы қазіргі кезеңде Еуразия кеңістігіндегі көлік-логистикалық жүйенің орталық буындарының бірі ретінде қалыптасып отыр. Елдің географиялық орналасуы - Қытай, Ресей, Еуропа және Таяу Шығыс арасындағы құрлықтық торапта орналасуы - оны халықаралық көлік дәліздерінің табиғи транзиттік платформасына айналдырады. Осы артықшылықты тиімді пайдалану мақсатында Қазақстан соңғы онжылдықта көлік инфрақұрылымын кешенді түрде жаңғыртуға бағытталған стратегиялық саясат жүргізуде.

Бұл саясаттың негізін 2015 жылы қабылданған «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы құрайды. Бағдарлама көлік, энергетика және логистика инфрақұрылымын жаңарту арқылы елдің транзиттік әлеуетін арттыруды көздейді және ол Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» бастамасымен үйлестірілген түрде жүзеге асырылып келеді [264]. Нәтижесінде Қазақстан аумағында халықаралық көлік дәліздерінің өткізу қабілеті айтарлықтай кеңейіп, елдің транзиттік функциясы жаңа сапалық деңгейге көтерілді.

Қазақстанның трансқұрлықтық логистикадағы маңызды жетістіктерінің бірі - Қытаймен шекарада орналасқан Хоргос халықаралық шекара маңы ынтымақтастық орталығы және Хоргос-Шығыс қақпасы құрғақ порты инфрақұрылымдық кешендерінің қалыптасуы болып табылады. Бұл нысандар Қытай-Еуропа бағытындағы контейнерлік тасымалдардың негізгі логистикалық

түйіндерінің біріне айналды. Аталған құрғақ порт мультимодальды тасымалдарды ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, теміржол және автомобиль көлігін тиімді үйлестіру арқылы жүк жеткізу уақытын қысқартуға ықпал етуде [81].

Қазақстанның транзиттік әлеуетін күшейтетін тағы бір маңызды бағыт - Транскаспий халықаралық көлік бағыты (Middle Corridor). Бұл маршрут Қытайдан Қазақстан арқылы Каспий теңізі, Оңтүстік Кавказ, Түркия және Еуропаға шығатын балама дәліз ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары геосаяси өзгерістерге байланысты осы бағыттың маңызы айтарлықтай артты. Қазақстанның сыртқы сауда саясатын ілгерілетумен айналысатын «QazTrade» деректеріне сәйкес, 2023 жылы осы дәліз арқылы тасымалданған жүк көлемі соңғы үш жылда 60%-дан астам өсім көрсеткен [265]. Бұл көрсеткіш дәліздің тек балама емес, барған сайын негізгі транзиттік бағыттардың біріне айналып келе жатқанын дәлелдейді.

Теміржол инфрақұрылымын дамыту да Қазақстанның логистикалық стратегиясының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Атап айтқанда, «Достық - Мойынты» теміржол учаскесін жаңғырту және Қытай бағыты бойынша өткізу қабілетін арттыруға бағытталған жаңа желілерді салу жобалары жүзеге асырылуда. Бұл жобалар жүк тасымалының жылдамдығын арттырып қана қоймай, Қазақстан арқылы өтетін транзиттік ағындардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар Каспий бағыты бойынша порт инфрақұрылымын дамыту Қазақстанның мультимодальды логистикадағы рөлін күшейтеді.

Қазақстанның көлік-логистикалық саясатының тағы бір маңызды ерекшелігі оның геосаяси факторлармен тығыз байланыстылығы. Соңғы жылдары халықаралық санкциялық қысым және посткеңестік кеңістіктегі тұрақсыздық дәстүрлі солтүстік бағыттардың сенімділігін төмендетті. Осыған байланысты Қазақстан балама бағыттарды дамытуға, әсіресе Транскаспий дәлізін кеңейтуге ерекше назар аударып отыр. Бұл саясат елдің транзиттік тәуелділігін азайтып, сыртқы сауда бағыттарын әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерде Қазақстанның көлік-логистикалық дамуы «құрлықтық көпір» (land bridge) концепциясының классикалық мысалы ретінде қарастырылады. Зерттеушілердің пікірінше, Қазақстанның табысты транзиттік мемлекетке айналуы инфрақұрылымдық инвестициялармен қатар, институционалдық реформалар мен халықаралық әріптестіктің нәтижесі болып табылады. Сонымен бірге сарапшылар Қазақстанның логистикалық хаб ретіндегі позициясын нығайту үшін шекаралық рәсімдерді оңтайландыру, цифрландыруды тереңдету және мультимодальды тасымалдарды дамыту қажет екенін атап көрсетеді.

Қазақстан үшін трансқұрлықтық көлік дәліздеріне қатысу елдің геоэкономикалық артықшылықтарын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Елдің Еуразия құрлығының орталығында орналасуы оны Қытай, Ресей, Еуропа және Таяу Шығыс арасындағы негізгі транзиттік буындардың біріне

айналдырады. Осыған байланысты Қазақстан көлік-логистикалық инфрақұрылымды дамыту арқылы өзін халықаралық деңгейдегі транзиттік хаб ретінде қалыптастыруды стратегиялық мақсат ретінде белгілеп отыр. Бұл саясат экспорттық бағыттарды әртараптандыруға, сыртқы нарықтарға қолжетімділікті кеңейтуге және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған.

Қазақстанның логистикалық артықшылықтары ретінде географиялық орналасу (Еуразияның орталығы), халықаралық автокөлік дәліздері, мультимодальды логистика жүйелері, мемлекеттік деңгейдегі транзиттік саясат.

Қазақстанның негізгі логистикалық жобаларының қатарында құрғақ порттар (dry ports), халықаралық көлік-логистикалық орталықтар және мультимодальды тасымал жүйелері ерекше орын алады. Бұл жобалар елдің транзиттік әлеуетін арттырумен қатар, қосылған құнды ел ішінде қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге Қазақстан теңізге тікелей шығу мүмкіндігі болмаса да, Каспий теңізі арқылы мультимодальды маршруттарды дамытуда маңызды рөл атқарады. Қазақстан Үкіметінің ресми деректеріне сәйкес, ел аумағы арқылы өтетін халықаралық транзиттік тасымал көлемі соңғы жылдары тұрақты өсім көрсетуде. Бұл, өз кезегінде, көлік-логистикалық сектордың экономиканың маңызды саласына айналғанын көрсетеді. Сонымен қатар Қазақстан шекаралық логистикалық хабтарды дамыту саясатын жүргізіп, көршілес елдермен, оның ішінде Қырғызстанмен, көлік инфрақұрылымын біріктіру бағытында жұмыс жүргізуде.

Қырғыз Республикасы үшін халықаралық көлік жобаларына қатысу екіжақты сипатқа ие: бір жағынан, бұл елдің көліктік оқшаулануын еңсеруге, инфрақұрылымды жаңғыртуға және сыртқы сауда байланыстарын кеңейтуге мүмкіндік береді; екінші жағынан, қаржылық ресурстардың шектеулілігі мен сыртқы қарызға тәуелділік белгілі бір тәуекелдер туындатады. Сондықтан Қырғызстанның трансқұрлықтық логистикалық жүйеге интеграциялануын «мүмкіндіктер мен шектеулердің теңгерімі» ретінде қарастыру орынды. Қырғыз Республикасының логистикалық жүйесі оның географиялық және экономикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Ел теңізге тікелей шығу мүмкіндігі жоқ, таулы рельеф басым және көлік инфрақұрылымы салыстырмалы түрде әлсіз дамыған. Осы факторлар Қырғызстанның халықаралық логистикалық жүйедегі рөлін шектеп, оны транзиттік тәуелді мемлекет ретінде сипаттауға негіз береді. Қырғызстанның көлік жүйесінде автомобиль тасымалы негізгі орын алады. Ұлттық статистика деректеріне сәйкес, елдегі жүк тасымалының басым бөлігі автокөлік арқылы жүзеге асады, бұл теміржол инфрақұрылымының жеткіліксіз дамығанын көрсетеді [266]. Сонымен қатар, елдің негізгі сыртқы сауда бағыттарының басым бөлігі Қазақстан арқылы өтеді, бұл Қырғызстанның логистикалық тәуелділігін күшейтеді.

Дүниежүзілік банк мәліметтері бойынша, Қырғызстанның логистикалық тиімділігі төмен деңгейде қалып отыр: «Logistics Performance Index» рейтингінде елдің позициясы салыстырмалы түрде төмен және соңғы жылдары айтарлықтай жақсармаған. Бұл шекаралық рәсімдердің күрделілігі, инфрақұрылымның

жеткіліксіздігі және институционалдық шектеулермен байланысты. Сонымен бірге Қырғызстанның логистикалық әлеуетін толық жоққа шығаруға болмайды. Елдің Қытаймен шекаралас орналасуы (Торугарт және Иркештам өткелдері арқылы) оны Қытай-Орталық Азия бағытындағы маңызды буынға айналдырады. Сонымен қатар, «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» теміржол жобасы жүзеге асқан жағдайда, Қырғызстанның транзиттік маңызы айтарлықтай артуы мүмкін.

Қырғызстан үшін ең стратегиялық жобалардың бірі «Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан» теміржолы. Бұл жоба 1990-жылдардан бері талқыланып келе жатқанымен, тек соңғы жылдары нақты іске асу кезеңіне жақындады. 2023 жылы тараптар арасында үкіметаралық келісімге қол қойылып, жобаның жалпы құны 4,5 млрд АҚШ долларынан асатыны белгілі болды. Бұл теміржол желісі іске асқан жағдайда Қытайдан Орталық Азия арқылы Таяу Шығыс пен Еуропаға бағытталған жүк ағындарының географиясы айтарлықтай өзгереді. Сарапшылардың бағалауынша, жаңа маршрут жүк тасымалының қашықтығын шамамен 900 км-ге қысқартып, жеткізу уақытын едәуір азайтады. Осы тұрғыдан алғанда, бұл жоба Қырғызстанды тек транзиттік ел ретінде ғана емес, трансұрлықтық логистикалық тізбектің маңызды буыны ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді [267].

Алайда аталған жобаның қаржылық құрылымы Қырғызстан үшін белгілі бір тәуекелдермен байланысты. Халықаралық қаржы ұйымдарының бағалауы бойынша, елдің сыртқы қарызының едәуір бөлігі Қытайдың қаржы институттарына тиесілі, бұл инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландырудағы тәуелділікті арттырады. Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде Қырғызстанның көлік инфрақұрылымын дамытуы «қарызға негізделген даму моделі» ретінде сипатталып, оның ұзақ мерзімді тұрақтылығы мәселесі жиі көтеріледі. Сондықтан теміржол жобасының экономикалық тиімділігі тек көлік ағындарының өсуімен ғана емес, оның қарыз жүктемесіне әсерімен де бағалануы тиіс [58].

Қырғызстанның логистикалық жүйесіндегі тағы бір маңызды бағыт - автомобиль көлігі инфрақұрылымын дамыту. Елдегі көлік жүйесінің негізін құрайтын Бішкек-Ош және Бішкек-Алматы автожолдары аймақтық және халықаралық байланыстар үшін негізгі артериялар болып табылады. Бұл бағыттар Қырғызстанды Қазақстан арқылы Ресей және Еуразиялық экономикалық одақ нарықтарымен байланыстырады. Аталған жолдар соңғы жылдары халықаралық қаржы ұйымдары мен Қытай капиталының қатысуымен жаңғыртылып, олардың өткізу қабілеті мен сапасы жақсарды.

Автомобиль инфрақұрылымының дамуы Қырғызстан үшін ерекше маңызды, себебі елде теміржол желісі шектеулі, ал жүк тасымалының басым бөлігі автокөлік арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдай бір жағынан икемділікті қамтамасыз етсе, екінші жағынан көлік шығындарының жоғары болуына және логистикалық тәуелділіктің күшеюіне алып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғызстанның Қазақстанмен көлік байланысы тек географиялық көршілестік емес, оның сыртқы саудасының негізгі тірегі болып табылады.

Соңғы жылдары Қырғызстанның логистикалық жүйесінде цифрлық трансформация бағытында да маңызды өзгерістер байқалады. Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде жүзеге асырылып жатқан «цифрлық көлік дәліздері» және «бір терезе» (single window) қағидаты кедендік рәсімдерді жеңілдетуге және шекарадан өту уақытын қысқартуға бағытталған. Еуразиялық экономикалық комиссия деректеріне сәйкес, электрондық декларациялар мен цифрлық құжат айналымын енгізу тауар қозғалысының ашықтығын арттырып, әкімшілік кедергілерді азайтуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе Қазақстанмен шекарадағы өткізу процестерін оңтайландыруда маңызды рөл атқарады [268].

Ғылыми зерттеулерде цифрлық логистиканың дамуы көлік жүйесінің тиімділігін арттырудың негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылады. Мысалы, халықаралық сарапшылар логистикалық процестерді цифрландыру транзакциялық шығындарды азайтып, сауда көлемінің өсуіне ықпал ететінін атап өтеді. Сондықтан Қырғызстан үшін цифрлық интеграция тек техникалық жаңғырту емес, халықаралық саудаға толыққанды қатысудың қажетті шарты болып табылады.

Сонымен қатар Қырғызстанның трансқұрлықтық жобаларға қатысуы оның аймақтық интеграциядағы рөлін күшейтеді. Ел Қытай-Орталық Азия бағытындағы маңызды транзиттік буын ретінде қарастырылып, Қазақстан арқылы Еуразиялық кеңістікке шығу мүмкіндігіне ие. Бұл өз кезегінде Қырғызстанның геоэкономикалық маңызын арттырып, оны халықаралық көлік жүйесінің шеткері элементінен маңызды қатысушысына айналдырады.

Алайда бұл мүмкіндіктермен қатар бірқатар жүйелік шектеулер сақталуда. Біріншіден, инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы мен таулы географиялық жағдай көлік шығындарын арттырады. Екіншіден, қаржыландырудың сыртқы көздерге тәуелділігі инвестициялық тәуекелдерді күшейтеді. Үшіншіден, логистикалық жүйенің тиімділігі көбінесе Қазақстанмен шекарадағы өткізу қабілетіне тәуелді болып отыр. Сондықтан Қырғызстанның трансқұрлықтық логистикадағы табысы тек ұлттық саясатқа емес, аймақтық ынтымақтастықтың сапасына да байланысты.

Қазақстан-Қырғызстан көлік ынтымақтастығының екіжақты өлшемі. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік саласындағы өзара іс-қимыл қазіргі кезеңде екіжақты экономикалық қатынастардың маңызды құрамдас бөлігі ғана емес, стратегиялық әріптестіктің негізгі тіректерінің бірі ретінде қарастырылады. Екі елдің географиялық орналасуы мен экономикалық құрылымы көлік жүйесін өзара тәуелді әрі өзара толықтыратын сипатта қалыптастырады: Қазақстан Еуразиядағы транзиттік хаб рөлін атқарса, Қырғызстан осы жүйеге қосылатын транзиттік буын ретінде көрінеді. Осыған байланысты көлік ынтымақтастығы тек инфрақұрылымдық өзара әрекет емес, аймақтық интеграцияның маңызды тетігіне айналып отыр.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы логистикалық өзара байланыс соңғы жылдары дәстүрлі шекаралық сауда моделінен трансформацияланып, біртіндеп аймақтық және трансқұрлықтық логистикалық жүйенің құрамдас бөлігіне айналып келеді. Бұл өзгеріс, ең алдымен, көлік дәліздерінің кеңеюі,

шекаралық инфрақұрылымның жаңғыртылуы және халықаралық ұйымдардың қатысуымен іске асырылып жатқан интеграциялық жобалармен байланысты.

Қазіргі кезеңде екі ел арасындағы логистикалық байланыс тек екіжақты бағытта ғана емес, кеңірек аймақтық маршруттар жүйесіне кіріктірілген. Атап айтқанда, Қырғызстан аумағынан басталатын жүк ағындарының едәуір бөлігі Қазақстан арқылы Ресей, Еуропа және Каспий бағытына, сондай-ақ Қытайдан Орталық Азияға бағытталған транзиттік жүйелерге қосылады. Азия даму банкінің мәліметтері бойынша, Алматы-Бішкек экономикалық дәлізі (ABEC) шеңберінде қалыптасқан көлік жүйесі екі ел арасындағы жүк және жолаушылар ағынын ғана емес, сондай-ақ аймақтық сауда мен қызметтерді байланыстыратын негізгі арна ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары Қазақстан мен Қырғызстан шекарасындағы өткізу бекеттерінің рөлі айтарлықтай күшейді. Қазақстан Үкіметінің ресми мәліметтері бойынша, шекарадағы өткізу қабілетін арттыру мақсатында бірқатар бекеттерді жаңғырту жұмыстары жүргізілуде, оның ішінде Қордай, Ақ-Тілек және Қарасу бағыттары басымдыққа ие. Бұл бағыттар арқылы өтетін жүк ағындары негізінен тұтыну тауарлары, ауыл шаруашылығы өнімдері және құрылыс материалдары болып табылады, ал олардың көлемі маусымдық кезеңдерде айтарлықтай өседі. Мұндай динамика шекаралық логистиканың тек тұрақты емес, сонымен бірге жоғары жүктемелі жүйе екенін көрсетеді.

Қазақстанның көлік инфрақұрылымының дамуы Қырғызстан үшін ерекше маңызға ие. Қазақстан аумағы арқылы өтетін халықаралық автомобиль дәліздері мен теміржол желілері Қырғызстан үшін сыртқы нарықтарға шығудың негізгі жолы болып табылады. Бұл жағдай Қырғызстанның логистикалық тәуелділігін күшейтеді, бірақ сонымен бірге оның транзиттік жүйеге интеграциялануына мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан логистикалық моделі біржақты тәуелділік емес, «тәуелді интеграция» сипатында қалыптасқан, яғни Қырғызстан Қазақстан инфрақұрылымына тәуелді болса, Қазақстан үшін Қырғызстан аймақтық ағындарды толықтыратын қосымша маршрут ретінде қызмет атқарады.

Дүниежүзілік банктің аймақтық зерттеулерінде Орталық Азия елдері үшін негізгі логистикалық мәселе көлік инфрақұрылымының жетіспеушілігінен емес, шекаралық рәсімдердің күрделілігі мен уақыт шығындарының жоғары болуымен байланысты екені көрсетілген. Бұл жағдай Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыста да көрініс табады: шекарадан өту уақыты көбінесе көлік жылдамдығынан емес, бақылау және рәсімдеу процестерінен тәуелді. Сондықтан қазіргі модельдің тиімділігі физикалық жолдарға ғана емес, институционалдық үйлесімділікке де байланысты. Соңғы кезеңдегі маңызды өзгерістердің бірі - логистикалық процестерді цифрландыруға көшу. Еуразиялық экономикалық комиссияның мәліметтері бойынша, Қазақстан мен Қырғызстан ЕАЭО шеңберінде көлік бақылауын цифрландыру, электрондық жүкқұжаттарды енгізу және деректер алмасуды автоматтандыру бағытында жұмыс жүргізуде. Бұл шаралар іске асқан жағдайда шекарадан өту уақыты қысқарып,

тасымалдардың болжамдылығы артады, ал бұл өз кезегінде транзиттік тартымдылықты күшейтеді [59].

Сонымен қатар қазіргі логистикалық модельдің тағы бір маңызды ерекшелігі - оның біртіндеп дәліздік форматқа ауысуы. Егер бұрын Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы байланыс негізінен екіжақты саудаға қызмет етсе, қазіргі кезеңде ол халықаралық көлік дәліздерінің бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Азия даму банкінің бағалауынша, Алматы-Бішкек экономикалық дәлізі (ABEC) дәлізі тек көлік байланысын емес, сондай-ақ аймақтық экономикалық интеграцияны күшейтетін көпфункционалды платформа болып табылады. Бұл жерде логистика тек тасымал емес, сауда, туризм және қызметтер секторымен тығыз байланыста дамиды.

Қазақстан мен Қырғызстанның трансқұрлықтық логистикалық жобаларға қатысуы олардың экономикалық мүдделерінің өзара тоғысуын көрсетеді. Қазақстан үшін Қырғызстан Орталық Азия ішіндегі нарықтарға шығудың және аймақтық ағындарды кеңейтудің маңызды бағыты болса, Қырғызстан үшін Қазақстан халықаралық көлік жүйесіне қосылудың негізгі арнасы болып табылады. Осы өзара тәуелділік екі елдің логистикалық ынтымақтастығын стратегиялық деңгейге көтереді. Сонымен қатар көлік дәліздері ұлттық қауіпсіздік аспектісінде де маңызды рөл атқарады. Өртүрлі бағыттардың болуы мемлекеттердің сыртқы саудадағы тәуелділігін азайтып, геосаяси тәуекелдерді төмендетеді. Бұл әсіресе қазіргі халықаралық қатынастардағы тұрақсыздық жағдайында ерекше өзекті. Қазақстан мен Қырғызстан үшін транзиттік бағыттарды әртараптандыру экономикалық қауіпсіздікті нығайтумен қатар, аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз етудің де маңызды факторы болып табылады.

Екіжақты ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі - шекаралық инфрақұрылымды жаңғырту. 2019 жылы Қазақстан-Қырғызстан шекарасындағы «Қордай» және «Ақ-Жол» өткізу бекеттерін модернизациялау бойынша жұмыстар жүргізіліп, олардың техникалық және ұйымдастырушылық мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейтілді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің ресми деректеріне сәйкес, бұл шаралар шекарадан өту уақытын қысқартуға, жүк ағындарының өткізу қабілетін арттыруға және транзиттің қауіпсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар бақылау рәсімдерінің автоматтандырылуы көлік процестерінің болжамдылығын арттырып, логистикалық шығындарды төмендетуге ықпал етті.

Көлік ынтымақтастығының екінші маңызды бағыты - Қазақстан мен Қырғызстанның халықаралық интеграциялық бастамаларға бірлесіп қатысуы. Атап айтқанда, екі ел де Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» бастамасы мен Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы көлік жобаларына қатысуда. Бұл тұрғыда Қазақстан Қырғызстан үшін Транскаспий халықаралық көлік бағытына шығудың негізгі арнасы ретінде қызмет атқарады, ал Қырғызстан Қытайдан Орталық Азияның оңтүстік бөлігіне бағытталған маршруттардың маңызды буыны болып табылады. Мұндай өзара толықтырушы рөл екі елдің

логистикалық жүйелерінің интеграциясын күшейтіп, оларды аймақтық көлік дәліздерінің ажырамас элементіне айналдырады [60].

Үшінші бағыт - кедендік және логистикалық үйлестіруді жетілдіру. 2022 жылы Қазақстан мен Қырғызстан ЕАЭО шеңберінде жүк қозғалысын есепке алудың электрондық жүйелерін үйлестіру туралы келісімге келді. Еуразиялық экономикалық комиссия мәліметтері бойынша, бұл шаралар электрондық декларациялау, цифрлық бақылау және ақпарат алмасу жүйелерін біріктіруге бағытталған. Мұндай үйлестіру транзакциялық шығындарды азайтып, шекарадан өту уақытын қысқартуға және тасымалдардың сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Ғылыми зерттеулерде көрсетілгендей, логистикалық процестердің цифрландырылуы халықаралық сауда тиімділігін арттырудың негізгі факторларының бірі болып табылады, сондықтан бұл бағыт екі ел ынтымақтастығының сапалық жаңа деңгейге көтерілуін білдіреді [61].

Төртінші маңызды бағыт - бірлескен логистикалық жобаларды іске асыру. 2024 жылы Қазақстан мен Қырғызстан арасында Қырғызстанның Шу облысында қазақстандық-қырғыз логистикалық орталық құру мәселесі талқыланды. Бұл орталық Қытайдан келетін жүк ағындарын өңдеу, сақтау және қайта бөлу функцияларын атқарып, оларды Қазақстан арқылы Еуропа бағыттарына жеткізуге арналған платформа ретінде қарастырылады. Мұндай жобалар шекаралық аймақтарды тек транзиттік өткел ретінде емес, қосылған құн қалыптастыратын экономикалық кеңістікке айналдыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі халықаралық тәжірибе көрсеткендей, көлік дәліздері мемлекеттердің экономикалық дамуын қамтамасыз ететін инфрақұрылымдық элемент қана емес, сонымен қатар олардың геосаяси тұрақтылығы мен қауіпсіздігін айқындайтын стратегиялық құралға айналып отыр. Көлік инфрақұрылымының дамуы мемлекеттердің халықаралық нарықтарға қолжетімділігін кеңейтіп қана қоймай, олардың сыртқы тәуелділігін азайтуға, баламалы маршруттарды қалыптастыруға және аймақтық ықпалын күшейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар көлік дәліздерінің тиімділігі тек физикалық инфрақұрылыммен шектелмейді, ол институционалдық үйлестіру деңгейіне, цифрлық технологияларды енгізуге және мемлекеттердің геосаяси өзгерістерге бейімделу қабілетіне тікелей тәуелді. Осы тұрғыдан алғанда, көлік жүйесі көпдеңгейлі құрылым ретінде қалыптасып, экономикалық, саяси және қауіпсіздік факторларын біріктіретін кешенді механизмге айналады.

Осы теориялық тұжырымдарды Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік ынтымақтастығына қолдану олардың өзара байланысын жаңа сапалық деңгейде түсіндіруге мүмкіндік береді. Яғни көлік логистикасы екі ел үшін тек транзиттік табыс көзі емес, аймақтық интеграция мен тұрақтылықтың негізгі драйвері ретінде қарастырылады. Осыған байланысты Қазақстан-Польша тәжірибесінде қалыптасқан модельдер негізінде Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығында қолдануға болатын бес негізгі жүйелік механизмді бөліп көрсетуге болады [269].

Бірінші механизм - транзиттік хаб моделін қалыптастыру және оны аймақтық деңгейде масштабтау. Зерттеуде Қазақстанның Еуразиядағы транзиттік хаб ретіндегі рөлі оның географиялық орналасуымен қатар, инфрақұрылымдық инвестициялар мен халықаралық жобаларға қатысуымен анықталатыны көрсетілген. Польша жағдайында бұл модель Еуропалық Одақтың бірыңғай көлік жүйесіне интеграция арқылы жүзеге асқан. Осы тәжірибені Қазақстан-Қырғызстан қатынастарына қолдансақ, Қазақстан негізгі транзиттік хаб ретінде, ал Қырғызстан аймақтық логистикалық буын ретінде қызмет атқара алады. Бұл үшін шекара маңындағы логистикалық орталықтарды дамыту, әсіресе бірлескен индустриялық-логистикалық аймақтарды қалыптастыру маңызды.

Екінші механизм - институционалдық үйлестіру және стандарттарды біріздендіру. Зерттеуде Польша көлік жүйесінің тиімділігі оның ЕО стандарттарына толық сәйкес келуімен және шекаралық рәсімдердің үйлестірілуімен түсіндіріледі. Ал Қазақстан жағдайында мұндай үйлестіру әлі толық деңгейде жүзеге аспағаны атап өтіледі. Осыған байланысты Қазақстан мен Қырғызстан арасында ЕАЭО аясында кедендік рәсімдерді, цифрлық құжат айналымын және көлік бақылау жүйелерін толық синхрондау маңызды. Бұл транзит уақытын қысқартуға және логистикалық шығындарды төмендетуге мүмкіндік береді.

Үшінші механизм - логистикалық цифрландыру және «ақылды дәліздер» моделін енгізу. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, көлік дәліздерінің тиімділігі цифрлық технологияларды енгізу деңгейіне тікелей байланысты. Польшада интеллектуалды көлік жүйелері (ITS), электрондық декларациялау және цифрлық мониторинг кеңінен қолданылады. Қазақстан бұл бағытта белгілі бір жетістіктерге жеткенімен, толық интеграцияланған жүйе әлі қалыптасу үстінде. Сондықтан Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығында бірыңғай цифрлық платформа құру, электрондық жүкқұжаттарды енгізу және жүк ағындарын нақты уақыт режимінде бақылау жүйесін дамыту басым бағыттардың бірі болуы тиіс.

Төртінші механизм - көлік дәліздерін ұлттық қауіпсіздік стратегиясының элементі ретінде қарастыру. Зерттеуде көлік инфрақұрылымы тек экономикалық актив емес, стратегиялық қауіпсіздік құралы ретінде қарастырылатыны дәлелденеді. Қазақстан үшін бұл аспект транзиттік маршруттарды әртараптандырумен байланысты болса, Польша үшін қауіпсіздік НАТО және ЕО шеңберіндегі интеграция арқылы қамтамасыз етіледі. Қазақстан мен Қырғызстан жағдайында бұл механизм шекара қауіпсіздігін күшейту, көлік инфрақұрылымын қорғау және тәуекелдерді басқару жүйелерін дамыту арқылы іске асырылуы мүмкін.

Бесінші механизм - маршруттарды әртараптандыру және геосаяси тәуекелдерді төмендету. Зерттеуде халықаралық санкциялар мен геосаяси өзгерістер көлік ағындарының қайта бөлінуіне әсер ететіні көрсетілген. Қазақстан бұл жағдайда Транскаспий бағытын дамыту арқылы балама маршруттар қалыптастыруда. Қазақстан мен Қырғызстан үшін де бұл тәжірибе

маңызды, себебі аймақтық тұрақсыздық жағдайында баламалы көлік бағыттарын дамыту олардың экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

3.3 Геосаяси ығысулар жағдайында екіжақты қатынастардың даму перспективалары

Қырғыз Республикасы Қазақстанның сыртқы саясатындағы жетекші жаһандық серіктестер қатарына формалды түрде жатпағанымен, оның маңыздылығы классикалық сауда көлемі немесе экономикалық ауқым көрсеткіштерімен өлшенбейді. Керісінше, Қырғызстанның стратегиялық рөлі Қазақстанның сыртқы саясатының аймақтық деңгейдегі функционалдық құрылымымен, атап айтқанда Орталық Азиядағы қауіпсіздік архитектурасын қалыптастыру, трансшекаралық су ресурстарын басқару, шекаралық логистикалық жүйелерді дамыту, аймақтық интеграциялық процестерді ілгерілету және сыртқы саясатты экономикаға негіздеу стратегиясын іске асырудағы орны арқылы айқындалады.

Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында елдің сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі ретінде Орталық Азияда тұрақты, қауіпсіз және өзара тиімді ынтымақтастық кеңістігін қалыптастыру көрсетіледі [1]. Бұл құжатта аймақтық өзара іс-қимыл тек дипломатиялық қатынастармен шектелмей, экономикалық, инфрақұрылымдық және ресурстық өзара тәуелділік жүйесі ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғызстан Қазақстан үшін классикалық «кіші көрші» емес, аймақтық тұрақтылық пен өзара тәуелділіктің институционалдық элементі болып табылады.

Жоғарыда жүргізілген талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың стратегиялық маңыздылығын айқындауға мүмкіндік берді. Алайда екіжақты өзара іс-қимылдың болашақтағы тиімділігін қамтамасыз ету үшін оның тек маңыздылығын анықтау жеткіліксіз, сонымен қатар қазіргі кезеңде басымдыққа ие және әрі қарай жетілдіруді қажет ететін нақты салаларды айқындау қажеттілігі туындайды.

Халықаралық ұйымдардың есептері, ресми статистикалық деректер және ғылыми зерттеулер көрсеткендей, қазіргі кезеңде мемлекетаралық ынтымақтастықтың тиімділігі көбінесе оның құрылымдық әртараптандырылуына, яғни өзара байланыстардың бірнеше өзекті бағыттар бойынша қатар дамуына тәуелді [270]. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды талдау олардың тек сауда көлемімен шектелмейтінін, керісінше көпсалалы және өзара тәуелді сипатқа ие екенін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеулер нәтижелері негізінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың қазіргі кезеңдегі ең маңызды, әрі одан әрі дамытуды қажет ететін перспективалы бағыттарын бірнеше ірі функционалдық блоктарға біріктіруге болады. Бұл бағыттар экономикалық өзара іс-қимылдың дәстүрлі салаларымен қатар, жаңа геоэкономикалық жағдайларда ерекше

маңызға ие болып отырған көлік-логистика, агроөнеркәсіп, су-энергетика, цифрлық интеграция және шекаралық инфрақұрылым салаларын қамтиды.

Қырғызстан Қазақстан үшін аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудегі маңызды ел. Қазақстанның сыртқы саясат тұжырымдамасы қауіпсіздік пен дамудың өзара ажырамастығын, трансшекаралық қатерлерге бірлескен жауап беру қажеттігін және Қазақстан айналасында тұрақты кеңістік қалыптастыруды негізгі міндеттердің бірі ретінде бекітеді. Осы тұрғыдан алғанда, Қырғызстанмен тұрақты және болжамды қатынас Қазақстан үшін тек көршілік саясатының бөлігі емес, ұлттық қауіпсіздік пен оңтүстік бағыттағы тұрақтылықтың алғышарты болып саналады. Саясаттанушы А. Мәмедов Қазақстанның қазіргі сыртқы саясаты Батыс, Ресей және Қытай арасындағы теңгерімді сақтай отырып, Орталық Азия елдерімен қатынастарға жаңа тәсіл іздеуге мәжбүр болғанын атап өтеді. Бұл ғылыми пікір Қазақстанның Қырғызстанмен қатынасты күшейтуі кездейсоқ емес, өзгерген геосаяси ортаға бейімделудің бір бөлігі екенін көрсетеді [271].

Жүргізілген талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың стратегиялық маңыздылығы олардың тек сауда-экономикалық көрсеткіштерімен шектелмейтінін, керісінше көпдеңгейлі және функционалдық өзара тәуелділік жүйесіне негізделетінін көрсетеді. Осыған байланысты екіжақты қатынастардың болашақтағы даму перспективаларын анықтау үшін қазіргі кезеңде басымдыққа ие және әрі қарай жетілдіруді талап ететін негізгі бағыттарды кешенді түрде қарастыру қажет.

Бірінші бағыт: трансшекаралық су ресурстарын басқару және су қауіпсіздігі.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың болашақтағы ең маңызды және құрылымдық тұрғыдан ең сезімтал бағыттарының бірі - трансшекаралық су ресурстарын басқару. Бұл бағыттың стратегиялық мәні оның таза экологиялық мәселе шеңберінен әлдеқайда кең екендігімен түсіндіріледі: су ресурстары екі ел үшін ауыл шаруашылығы өндірісімен, азық-түлік қауіпсіздігімен, аймақтық әлеуметтік тұрақтылықпен, экожүйелердің сақталуымен және мемлекетаралық өзара сенім деңгейімен тікелей байланысты. Сондықтан қазақ-қырғыз су ынтымақтастығын тар салалық саясат ретінде емес, аймақтық қауіпсіздік пен ресурстық тұрақтылықтың институционалдық өзегі ретінде қарастыру орынды.

Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында көрші мемлекеттермен трансшекаралық су ресурстарын әділ және ұтымды пайдалану тетіктерін жетілдіру сыртқы саясаттың басым міндеттерінің бірі ретінде белгіленген. Бұл норма су мәселесінің Қазақстан үшін тек техникалық немесе ведомстволық деңгейдегі емес, сыртқы саясат пен ұлттық қауіпсіздік деңгейіндегі мәселе екенін көрсетеді. Мұндай тәсіл халықаралық ғылыми пікірлермен де үндеседі: Дүниежүзілік банк су қауіпсіздігін халықтың тұрмысы, өндіріс, экожүйелер және экономика үшін жеткілікті көлем мен сапада судың болуы, сондай-ақ суға қатысты тәуекелдердің қолайлы деңгейде болуы

ретінде анықтайды. Яғни су тапшылығы немесе су ағындарының тұрақсыздығы экономикалық тәуекелге де, әлеуметтік тұрақсыздыққа да айналуы мүмкін.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы осы бағыттағы ынтымақтастықтың институционалдық негізі Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы 2000 жылғы үкіметаралық келісім. Бұл келісім аймақтағы ең ілгері екіжақты су келісімдерінің бірі ретінде бағаланады, өйткені ол ортақ гидротехникалық құрылыстарды пайдалану, күтіп ұстау шығындарын бөлу және су бөлудің әділ қағидаларын бекітеді. Халықаралық құқық жөніндегі заманауи әдебиетте бұл модель өзара пайда, елеулі зиян келтірмеу және әділ пайдалану принциптеріне жақындатылған институционалдық механизм ретінде түсіндіріледі.

Шу-Талас бассейндерінің нақты маңызы өте жоғары. UNECE мәліметінше, Шу мен Талас өзендері екі республикадағы 3 миллионнан астам адамның өмір сүруі мен ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Демек, мәселе тек Жамбыл облысындағы егіншілікке су жеткізу туралы емес, екі елдің кең әлеуметтік-экономикалық кеңістігінің тұрақтылығы туралы болып отыр. Сол себепті бұл өзендер бойынша үйлесімді мемлекетаралық саясат болмаса, климаттық өзгерістер, су тапшылығы және маусымдық жүктеме кезіндегі шиеленістер күшеюі мүмкін [272].

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы су қатынастары Сырдария өзені бассейнімен тікелей байланысты. Қырғызстан аумағында қалыптасатын Нарын өзені Сырдарияның негізгі бастауы болып табылады, ал Сырдария өзені Қазақстанның оңтүстік аймақтары арқылы өтіп, Арал теңізіне құяды. Бұл тұрғыдан алғанда, Қырғызстандағы гидроэнергетикалық режим мен су жіберу тәртібі Қазақстандағы суармалы егіншілікке, әсіресе Түркістан және Қызылорда облыстарындағы ауыл шаруашылығына тікелей әсер етеді. Дүниежүзілік банк деректеріне сәйкес, Қазақстандағы су ресурстарының едәуір бөлігі трансшекаралық сипатқа ие, ал оңтүстік аймақтардағы су тапшылығы климаттың өзгеруі жағдайында күшейіп келеді. Сондықтан Сырдария бассейніндегі су ағындарын реттеу Қазақстан үшін стратегиялық маңызы бар мәселе болып табылады [273].

Сонымен қатар, Қырғызстан аумағында орналасқан Тоқтоғұл су қоймасы бүкіл Сырдария бассейніндегі су ағынын реттеуде шешуші рөл атқарады. Бұл су қоймасы маусымдық су бөлуді анықтайтын негізгі гидротехникалық нысан болып табылады. Қырғызстан үшін ол энергетикалық ресурс көзі болса, Қазақстан үшін ирригациялық маңызы бар су қоры ретінде қарастырылады. Осылайша, екі елдің су пайдалану режимдері арасында белгілі бір қайшылықтар да туындайды: Қырғызстан қыс мезгілінде электр энергиясын өндіру үшін су жіберуге мүдделі болса, Қазақстан жазғы вегетациялық кезеңде судың жеткілікті болуына мүдделі.

Ғылыми әдебиеттерде бұл жағдай «су-энергетикалық дилемма» ретінде сипатталады, яғни жоғарғы ағыстағы мемлекет пен төменгі ағыстағы мемлекеттің ресурстық мүдделері әртүрлі болады [274]. Бұл фактор Қазақстан

мен Қырғызстан арасындағы су ынтымақтастығын одан әрі институционалдық тұрғыдан жетілдіру қажеттігін көрсетеді.

Бұдан бөлек, аймақтық деңгейде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы су қатынастары Шардара су қоймасы мен Көксарай контрреттегіші сияқты Қазақстан аумағындағы гидротехникалық нысандар арқылы да реттеледі. Бұл нысандар Сырдария өзенінің ағынын басқаруға, тасқындарды реттеуге және суармалы егіншілік үшін су қорын жинақтауға мүмкіндік береді. Аталған инфрақұрылымдық элементтер Қазақстанның су қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарғанымен, олардың тиімділігі жоғарғы ағыстағы су жіберу режиміне тәуелді. Яғни Қырғызстандағы гидрологиялық саясат Қазақстандағы су ресурстарын басқару тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Соңғы жылдардағы ресми деректер осы өзара тәуелділіктің нақты көлемін айқын көрсетеді. Қазақстанның Су ресурстары және ирригация министрлігінің мәліметі бойынша, 2024 жылғы суару маусымында Қырғызстаннан Қазақстанға Шу өзені арқылы 180 млн м³, Талас өзені арқылы 380 млн м³, жалпы алғанда 560 млн м³-ден астам су жіберу туралы келісім жасалған. 2025 жылғы 35-отырыста бұл көлем одан әрі ұлғайтылып, Қазақстанға вегетациялық кезеңде 625 млн м³ су жеткізу жоспарланған: 180 млн м³ - Шу, 400 млн м³ - Талас, ал сәуірде бұған дейін тағы 45 млн м³ су берілген. 2025 жылғы жаз ортасына қарай Қазақстанға шамамен 304,3 млн м³ су келгені, бұл мерзімге жоспарланған 270,1 млн м³-ден жоғары болғаны хабарланды. Бұл су Жамбыл облысының шаруаларына беріліп, 58 900 гектар егістік суарылған [275, 276].

Бұл жерде ғылыми әдебиеттегі көзқарастар да маңызды. Су қауіпсіздігі бойынша халықаралық зерттеулерде, соның ішінде Орталық Азияға арналған еңбектерде, су ресурстары мемлекетаралық өзара тәуелділіктің классикалық саласы ретінде қарастырылады: бір елдің жоғарғы ағыстағы шешімдері екінші елдің төменгі ағыстағы ауыл шаруашылығы, экологиясы және әлеуметтік жағдайына тікелей әсер етеді. П. Воутерс (P. Wouters) және С. Виноградов Орталық Азиядағы су қауіпсіздігін құқықтық және институционалдық өлшемдер арқылы талдай отырып, ұзақмерзімді тұрақтылық тек техникалық бөлумен емес, құқықтық айқындық, шығындарды әділ бөлу, бірлескен мониторинг және деректер алмасу арқылы қамтамасыз етілетінін атап көрсетеді. Бұл тұжырым Қазақстан мен Қырғызстанның Шу-Талас комиссиясы жұмысының мәнін күшейте түседі [277].

Су саласындағы ынтымақтастықтың тағы бір маңызды қыры - оның климаттық өзгерістер жағдайында жаңа мазмұнға ие болуы. 2023 жылғы UNECE мәлімдемесінде Қазақстан мен Қырғызстан Шу және Талас бассейндері үшін 2022-2030 жылдарға арналған Стратегиялық іс-қимыл бағдарламасын мақұлдап, трансшекаралық су ынтымақтастығын күшейтуге келісті. Бұл бағдарлама су сапасы, су көлемін реттеу, экожүйелерді сақтау, климаттық бейімделу және су биоалуантүрлілігін қорғау мәселелерін біріктіреді. Яғни екі елдің ынтымақтастығы енді тек су бөлісу емес, бассейндік тұрақтылықты ұзақмерзімді басқару моделіне өтіп жатыр. Институционалдық тереңдеудің нақты белгісі ретінде 2024 жылғы желтоқсанда Бішкекте Шу және Талас өзендері бойынша

Комиссия хатшылығы жанындағы Экологиялық жұмыс тобының 12-отырысы өткенін атауға болады. Онда су сапасының мониторингі, гидрометеорологиялық бақылау, гидродинамикалық модельдеу және 2025 жылға арналған жұмыс жоспары қаралған. Бұл өте маңызды, өйткені ол су ынтымақтастығының тек су көлемін бөлу деңгейінде қалмай, экологиялық мониторинг пен дерекке негізделген басқару кезеңіне өтіп жатқанын көрсетеді.

Осылайша, су тапшылығы және трансшекаралық тәуелділік жағдайында Қырғызстанмен тұрақты су диалогы Қазақстан үшін ресурстық қауіпсіздік саясатының ажырамас бөлігі болып отыр. Сондықтан бұл бағытты жай қосалқы ынтымақтастық саласы емес, қазақ-қырғыз қатынастарының болашақ құрылымын айқындайтын стратегиялық және ұзақмерзімді басымдық ретінде қарастыру қажет.

Екінші бағыт: көлік-логистикалық және шекаралық инфрақұрылымды дамыту.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік-логистикалық және шекаралық инфрақұрылымды дамыту екіжақты қатынастардың ең серпінді әрі прагматикалық бағыты болып отыр. Бұл саланың маңызы қазіргі геосаяси өзгерістермен тікелей байланысты: Еуразиядағы дәстүрлі жеткізу тізбектері қайта құрылып, балама маршруттарға сұраныс өсіп келеді, ал құрлықтық дәліздер мемлекеттердің экономикалық төзімділігі мен стратегиялық икемділігінің негізгі құралына айналууда. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі көлік-логистикалық әлеуетті дамыту тұжырымдамасы елді аймақтық логистикалық хабқа айналдыруды мақсат етсе, «OECD» Транскаспий бағыты жөніндегі баяндамасында Орталық Азияда көлік инфрақұрылымы мен шекаралық рәсімдердің сапасы аймақтық бәсекеге қабілеттіліктің шешуші факторы екені көрсетіледі [278]. Бұл жағдайда Қырғызстан Қазақстан үшін жаһандық көлік жүйесіндегі басты торап болмаса да, Орталық Азияның ішкі логистикасын, оңтүстік бағыттағы байланыстарды және шекара аралық сауда ағындарын қамтамасыз ететін маңызды буынға айналады.

Қырғызстанның ресми статистикалық анықтамалығы бойынша 2024 жылы Қазақстан Қырғызстанның ЕАЭО елдерімен өзара саудасында негізгі серіктестердің бірі болды: Қырғызстанның Қазақстанға экспорты 418,4 млн АҚШ долларын, ал Қазақстаннан импорты 921,6 млн долларды құрады. Яғни Қазақстан Қырғызстан үшін бір мезгілде әрі өткізу нарығы, әрі негізгі жабдықтаушы, әрі транзиттік кеңістік рөлін атқарады. 2025 жылдың I тоқсанында екіжақты тауар айналымы 435,1 млн долларға жетіп, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 25,2%-ға өсті; оның ішінде Қазақстан экспорты 341,9 млн доллар, импорты 93,3 млн доллар болған. Мұндай серпін көлік-логистика саласының тек инфрақұрылымдық емес, нақты экономикалық мультипликатор екенін көрсетеді: шекаралық өткізу қабілеті неғұрлым жоғары болса, сауда көлемі мен байланысты қызметтер де соғұрлым жылдам өседі [279, 280].

Сонымен бірге қазіргі модельдің әлсіз жері де айқын. Дүниежүзілік банк Қырғызстан бойынша 2025 жылғы елдік экономикалық меморандумында

Қазақстан мен Қырғызстан шекарасындағы Ақ-Тілек, Кен-Булун, Чоң-Капка және Сыпатай Батыр өткізу бекеттерінде кідірістер тұрақты мәселе екенін, ал 2023 жылғы қарашада Ақ-Тілек-Автодорожный учаскесінде кезекте шамамен 500 жүк көлігі тұрғанын көрсетеді [281]. Бұл дерек екі маңызды қорытындыға әкеледі. Біріншіден, мәселе маршруттың жоқтығында емес, өткізу қабілеті мен рәсімдердің тиімсіздігінде. Екіншіден, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы логистиканы тиімді дамыту үшін «жаңа дәліз салу» стратегиясынан бұрын «бар шекараның өнімділігін арттыру» стратегиясы басым болуы тиіс. Басқаша айтқанда, осы бағыттағы бірінші практикалық міндет шекаралық инфрақұрылымды жаңғырту мен рәсімдерді қысқарту.

Дәл осыған байланысты 2025 жылғы ресми келіссөздер мен үкіметтік сапарлар ерекше маңызға ие. Қазақстан мен Қырғызстан үкіметтері шекарадағы Өнеркәсіптік сауда-логистикалық кешенді 2026 жылы іске қосудың маңызын арнайы атап өтті. Қазақстан тарапы 50 гектар, Қырғызстан тарапы 40 гектар жер бөлгені, инвестор анықталғаны және жоспары әзірленіп жатқаны ресми хабарланды. Қордай ауданындағы қазақстандық бөлік бойынша жарияланған мәліметтерде бұл кешен тек қоймалау немесе жүк өткізу нысаны емес, сүт, ет, жеміс-көкөніс, тоқыма, фармацевтика және басқа өңдеу жобалары үшін инфрақұрылым қалыптастыратын өндірістік-логистикалық хаб ретінде сипатталады. Қазақстан жағында өңдеу жобалары бойынша шамамен 40 млрд теңге инвестиция тарту жоспарланған. Осыдан көлік-логистикалық бағытты тиімді дамытудың екінші қағидасы шығады: шекаралық инфрақұрылым тек транзитке емес, қосылған құн қалыптастыруға қызмет етуі керек. Яғни ең тиімді модель - «өткізу бекеті» емес, «индустриялық-логистикалық экожүйе».

Келесі осы саладағы мәселе - шекаралық сервистерді аймақтық дәліз қағидатымен дамыту. Азия даму банкінің «Almaty-Bishkek Economic Corridor Regional Improvement of Border Services Project» құжаттарында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекара қызметтерін жетілдіру, басым өткізу бекеттерін жаңғырту және логистикалық байланысты күшейту қарастырылған. Бұл жоба көлік инфрақұрылымын жай екіжақты шекара емес, дәліздік кеңістік ретінде түсіндіреді. Ғылыми әдебиетте мұндай тәсіл көлік тиімділігін арттырудың неғұрлым өнімді моделі ретінде қарастырылады, өйткені ол жол, шекара, сервис, қоймалау және институционалдық реттеуді бір кешенге біріктіреді. Авторлардың салыстырмалы зерттеуінде де халықаралық көлік дәліздерінің әсері тек тасымал көлемімен емес, олардың экономикалық тұрақтылық пен қауіпсіздікке ықпалымен бағаланатыны көрсетілген. Бұл Қазақстан-Қырғызстан жағдайында логистикалық жобаларды ұлттық және аймақтық төзімділік факторы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [60].

Көлік логистика саласындағы шешімін табу керек тағы бір мәселе цифрлық үйлестіру. Еуразиялық экономикалық комиссияның 2025 жылғы ресми хабарламасына сәйкес, 2026 жылдың бірінші жартысында Қазақстан мен Қырғызстан ЕАЭО-ның интеграцияланған ақпараттық жүйесі арқылы көлік бақылауы туралы деректер алмасуға қосылады [278]. Бұл шешім өте маңызды, өйткені шекарадағы кідірістердің едәуір бөлігі физикалық емес, әкімшілік

сипатта: құжаттарды қайта тексеру, әртүрлі жүйелердің үйлеспеуі, алдын ала ақпараттың болмауы. Сондықтан көлік-логистикалық бағытты тиімді дамытудың үшінші қағидасы - цифрлық синхрондау: бірыңғай электрондық жүкқұжаттар, алдын ала ақпарат алмасу, көлік бақылауы деректерін интеграциялау және «бір терезе» қағидатын тереңдету. Бұл шараларсыз тіпті жаңа жол мен жаңа терминал да толық нәтижесін бермейді.

Қырғызстанның өз көлік жүйесінің құрылымы да Қазақстанмен логистикалық ынтымақтастықты күшейтуді талап етеді. Қырғызстанның ресми статистикасы бойынша 2024 жылы елде барлық көлік түрлері арқылы 54,1 млн тонна жүк тасымалданса, соның ішінде 44,4 млн тоннасы автокөлікке тиесілі болды [279]. Бұл Қазақстан-Қырғызстан арасындағы байланыстардың нақты өзегі теміржолдан қарағанда автомобиль көлігі және шекаралық автотасымал екенін көрсетеді. Ал бұл өз кезегінде көліктік саясаттың басымдықтарын айқындайды: ең алдымен автомобиль бекеттерін жаңғырту, жол бойы сервистерді дамыту, шекаралық логистиканы маусымдық жүктемеге бейімдеу және өткізу процесін басқарудың цифрлық құралдарын енгізу қажет. Көлік-логистикалық бағытты тиімді дамыту тек техникалық немесе әкімшілік шаралармен шектелмеуі тиіс. Ол экономикалық мамандану және шекара маңы кооперациясымен ұштасуы керек. Қытай-Еуропа дәліздері, Транскаспий бағыты және Орталық Азия ішкі маршруттары қайта құрылып жатқан қазіргі жағдайда Қазақстан үшін Қырғызстан арқылы оңтүстік бағыттарды, ал Қырғызстан үшін Қазақстан арқылы солтүстік және батыс бағыттарды күшейту - геоэкономикалық сақтандырудың бір түрі.

Қазіргі геосаяси жағдайда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік-логистикалық және шекаралық инфрақұрылымды тиімді дамытудың негізгі жауабы «көбірек жол салу» емес, шекараны жылдамдату, логистиканы цифрландыру, хабтарды өндірістік кооперациямен байланыстыру және дәліздік басқаруды күшейту болып табылады. Егер осы саясат дәйекті іске асса, көлік-логистика екі ел арасындағы жай сауда арнасы емес, қазақ-қырғыз қатынастарының болашақ экономикалық архитектурасын анықтайтын басты драйверге айналады.

Үшінші бағыт - агроөнеркәсіптік және шекара маңы экономикалық кооперацияны дамыту.

Бұл бағыт екі елдің табиғи-экономикалық ерекшеліктерінің өзара толықтырушы сипатымен түсіндіріледі. Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерінің ірі өндірушісі ретінде Қырғызстан нарығы үшін маңызды жеткізуші болып табылады, ал Қырғызстан Қазақстан арқылы кеңірек нарықтарға шығу мүмкіндігіне ие. Экономикалық зерттеулер көрсеткендей, шекара маңы ынтымақтастығы аймақтық дамудың маңызды факторы болып табылады, себебі ол сауда көлемін ұлғайтып қана қоймай, аймақтық еңбек нарығын, шағын және орта бизнесті дамытуға ықпал етеді. Осыған байланысты шекаралық индустриялық және логистикалық аймақтарды дамыту екі ел арасындағы экономикалық өзара іс-қимылды тереңдетудің тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы агроөнеркәсіптік және шекара маңы экономикалық кооперация екіжақты қатынастардың ең тұрақты және құрылымдық тұрғыдан негізделген бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағыттың маңыздылығы екі ел экономикасының өзара толықтырушы сипатымен түсіндіріледі: Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерінің ірі өндірушісі және экспорттаушысы ретінде әрекет етсе, Қырғызстан еңбекке негізделген аграрлық өндіріс пен мал шаруашылығына маманданған. Осындай айырмашылықтар олардың арасында классикалық бәсекелестік емес, керісінше функционалдық өзара толықтыруға негізделген аграрлық кооперация моделін қалыптастырады [280].

Соңғы жылдардағы ресми статистикалық мәліметтер бұл үрдістің нақты экономикалық негізі бар екенін көрсетеді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің деректеріне сәйкес, екі ел арасындағы агроөнеркәсіп кешеніндегі тауар айналымы 2024 жылдың алғашқы он бір айында 313,6 млн АҚШ долларын құрап, өсім динамикасын сақтаған. Сонымен қатар Қазақстан тарапынан Қырғызстанға ауыл шаруашылығы өнімдерінің 175 түрі бойынша экспорт көлемін 200 млн АҚШ долларынан астам деңгейге дейін ұлғайту әлеуеті бар екені атап көрсетілген. Бұл көрсеткіштер аграрлық сектордың екі ел арасындағы экономикалық байланыстардың маңызды құрамдас бөлігіне айналып отырғанын дәлелдейді [281].

Қазіргі кезеңде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы агроөнеркәсіптік ынтымақтастықты тек тауар алмасу ретінде қарастыру жеткіліксіз. Халықаралық ұйымдардың зерттеулері көрсеткендей, Орталық Азия елдерінде ауыл шаруашылығының тиімділігі көбінесе агроазық-түлік тізбектерінің (agrifood value chains) даму деңгейіне тәуелді. Бұл тізбектер өндіріс, сақтау, өңдеу, тасымалдау және өткізу кезеңдерін қамтиды және қосылған құнның негізгі бөлігі дәл осы сатыларда қалыптасады. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы аграрлық байланыстар осы модельге сәйкес келеді, алайда қазіргі жағдайда бұл тізбектер толық интеграцияланбаған және қосылған құнның едәуір бөлігі сыртқы нарықтарда қалыптасып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, екі ел арасындағы агроөнеркәсіптік кооперацияның басты бағыты оны шикізаттық сауда деңгейінен өңдеу және қайта бөлу жүйесіне көшіру болуы тиіс. Бұл мақсатқа жетудің негізгі құралы ретінде шекара маңы индустриялық және логистикалық аймақтарды дамыту қарастырылады. Мысалы, Қазақстан-Қырғызстан шекарасында жоспарланып отырған өнеркәсіптік сауда-логистикалық кешен тек жүк өткізу алаңы ретінде емес, ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау, сұрыптау, өңдеу және қайта экспорттау функцияларын біріктіретін кешенді инфрақұрылым ретінде жобалануда. Мұндай модель халықаралық тәжірибеде шекара маңы өндірістік кластерлер ретінде белгілі және ол экономикалық тиімділікті арттырудың ең нәтижелі құралдарының бірі болып саналады.

Агроөнеркәсіптік кооперацияның дамуы шекара маңы аймақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына да тікелей әсер етеді. Экономикалық зерттеулерде шекаралық ынтымақтастықтың аймақтық дамуға мультипликативтік әсер ететіні көрсетіледі: ол сауда көлемін арттырып қана

қоймай, жаңа жұмыс орындарын құруға, шағын және орта бизнестің дамуына және жергілікті еңбек нарығының белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Қазақстан мен Қырғызстан жағдайында бұл әсіресе маңызды, себебі екі елдің шекаралас аймақтары экономикалық әлеуеті жоғары, бірақ толық іске асырылмаған аймақтарға жатады. Сонымен қатар, агроөнеркәсіптік кооперацияның тиімді дамуын тежейтін бірқатар құрылымдық мәселелер де сақталуда. Олардың қатарына логистикалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, сақтау және суық тізбек жүйелерінің дамымауы, санитарлық және фитосанитарлық стандарттардың толық үйлеспеуі, сондай-ақ Қырғызстандағы ауыл шаруашылығы өндірісінің ұсақ шаруашылықтарға негізделуі жатады. Бұл факторлар өнімнің тұрақты жеткізілуіне және оның сыртқы нарықтарға шығуына кедергі келтіреді.

Осы мәселелерді шешу үшін агроөнеркәсіптік ынтымақтастықты дамыту бірнеше өзара байланысты бағыттарды қамтуы тиіс. Біріншіден, шекара маңы агро-логистикалық инфрақұрылымды дамыту арқылы өнімді сақтау және өңдеу жүйесін жетілдіру қажет. Екіншіден, екі ел арасындағы санитарлық және фитосанитарлық талаптарды үйлестіру өнімнің шекарадан өтуін жеңілдетеді. Үшіншіден, шағын ауыл шаруашылығы өндірушілерін кооперативтерге біріктіру арқылы жеткізілім көлемін тұрақтандыру қажет. Төртіншіден, аграрлық жеткізу тізбектерін цифрландыру өнім қозғалысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы агроөнеркәсіптік және шекара маңы экономикалық кооперация екі ел қатынастарының дәстүрлі бағыты болумен қатар, қазіргі кезеңде жаңа мазмұнға ие болып отыр. Оның болашағы өнім көлемін ұлғайтуда емес, қосылған құнды арттыруға, аграрлық тізбектерді интеграциялауға және шекара маңы өндірістік кластерлерді дамытуға байланысты.

Жүргізілген талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара іс-қимылдың негізгі үш бағыты - трансшекаралық су ресурстарын басқару, көлік-логистикалық байланыстарды дамыту және агроөнеркәсіптік кооперация - өзара тығыз байланысқан, бірақ функционалдық тұрғыдан әртүрлі рөл атқаратын бағыттар екенін көрсетеді. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың болашақтағы тиімді дамуы осы үш бағыттың теңгерімді және үйлесімді дамуына тәуелді. Егер олардың біреуі әлсіресе, жалпы жүйенің тиімділігі де төмендейді. Сондықтан екі ел арасындағы стратегиялық әріптестікті дамытуда басты міндет - осы салаларды біртұтас аймақтық экономикалық және институционалдық модельге біріктіру болып табылады. Бұл тәсіл қазақ-қырғыз қатынастарын жекелеген секторлар жиынтығынан кешенді аймақтық өзара тәуелділік жүйесіне көшіруге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың даму перспективаларын талдауда компаративтік тәсілді қолдану олардың болашақ моделін неғұрлым дәл айқындауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, ұқсас құрылымдық параметрлерге ие мемлекеттер арасындағы табысты ынтымақтастық тәжірибесін зерттеу ерекше ғылыми және практикалық мәнге ие.

Польша мен Литва арасындағы қатынастар осы тұрғыдан алғанда релевантты мысал ретінде қарастырылады, себебі бұл мемлекеттер де асимметриялық экономикалық әлеуетке, ортақ шекараға және аймақтық интеграциялық құрылымға қатысуға ие. Сонымен қатар олардың ынтымақтастығы көлік, экономика, қауіпсіздік және институционалдық үйлестіруді біріктіретін кешенді модель ретінде қалыптасқан.

Осы тәжірибені талдау Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастарды дамытуда тиімді институционалдық және экономикалық тетіктерді анықтауға мүмкіндік береді, бұл зерттеудің практикалық маңызын арттырады. Польша-Литва тәжірибесін Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына бейімдеу олардың ынтымақтастығын сапалық жаңа деңгейге көтеру үшін нақты практикалық бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Польша-Литва тәжірибесін жалпы екіжақты қатынастың сәтті үлгісі ретінде алғанда, Қазақстан мен Қырғызстан үшін ең релевантты бірнеше сала бар: көлік-логистика, энергетика және ресурстық өзара тәуелділік, білім беру және ғылыми ынтымақтастық, қауіпсіздік пен шекаралық-институционалдық үйлестіру. Бұл төрт секторда екі жұп ел арасында құрылымдық ұқсастықтар да бар, бірақ институционалдық тереңдік, қаржыландыру, цифрландыру және ортақ кеңістіктің сапасы бойынша елеулі айырмашылықтар сақталады.

Көлік-логистикалық интеграция. Польша-Литва моделінде көлік ынтымақтастығы жалпы екіжақты қатынастың өзегіне айналған. «Rail Baltica» Балтық елдерін Польша арқылы Еуропалық Одақтың теміржол желісіне қосатын ірі жоба ретінде сипатталады. [282]. Ол шамамен 900 км жаңа инфрақұрылымды қамтиды, еуропалық стандарттағы 1435 мм табан енімен салынады, толық электрлендірілген және жолаушы мен жүк тасымалына қатар қызмет етуі тиіс. Бұл жоба Польшаны ірі хаб, ал Литваны сол хабқа функционалдық тұрғыдан кіріктірілген аймақтық буын ретінде орнықтырды. Сонымен бірге Польша мен Литва инфрақұрылым басқарушылары «Rail Baltica» бойынша техникалық және операциялық кооперацияны қауіпсіз әрі төзімді теміржол желісін қалыптастырудың құралы ретінде бағалайды [283].

Қазақстан-Қырғызстан қатынастарында да осыған ұқсас логика қалыптасып келеді: Қазақстан - кең ауқымды транзиттік инфрақұрылымы бар хаб, ал Қырғызстан - Орталық Азияның ішкі логистикасын, оңтүстік және шығыс бағыттарды байланыстыратын буын. 2025 жылғы ресми келіссөздерде тараптар көлік, транзит, шекаралық инфрақұрылым және сауданы 3 млрд долларға дейін арттыру міндетін бірге қарастырды. Бірақ Польша-Литвадан айырмашылығы, Қазақстан-Қырғызстан моделінде шекарадағы кідірістер, рәсімдердің қайталануы және инфрақұрылым сапасының асимметриясы әлі де жоғары [284].

Энергетика және ресурстық өзара тәуелділік. Польша-Литва тәжірибесінде энергетикалық байланыс екіжақты қатынастың қосымша емес, стратегиялық бөлігіне айналған. Еуропалық Комиссияның «BEMIP» платформасы Балтық аймағында ашық әрі интеграцияланған энергетикалық нарық қалыптастыруды көздейді, ал 2025 жылғы жаңартылған меморандум бұл кооперацияның аймақтық институционалдық базасын күшейтті. «GIPL» жобасы

Польшаның және Литваның газ жүйелерін тікелей қосып, Шығыс Балтық аймағының оқшауланған нарығын еуропалық нарықпен интеграциялауға, жеткізу бағыттарын әртараптандыруға және энергия қауіпсіздігін күшейтуге бағытталған. Бұл модельде энергетика екі ел қатынасын тереңдетіп қана қоймай, олардың сыртқы тәуелділігін азайту тетігіне айналды [285].

Қазақстан-Қырғызстан жағдайында энергетикалық өзара тәуелділік басқа формада көрінеді. Мұнда негізгі мәселе су-энергетикалық байланыс, Қырғызстан гидроэнергетикалық әлеуетке ие, ал Қазақстан төменгі ағыстағы суармалы егіншілік пен маусымдық энергия теңгеріміне тәуелді. 2025 жылғы ресми келіссөздерде су-энергетика ынтымақтастықтың басым салаларының бірі ретінде аталды, ал кейінгі аймақтық келісімдерде Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан қысқы энергия алмасуы мен жазғы су босату режимін үйлестіруді талқылады. Ұқсастығына келсек, екі жағдайда да ресурстық өзара тәуелділік екіжақты қатынастың стратегиялық мәнін арттырады. Айырмашылығы ретінде Польша-Литвада бұл байланыс жоғары институционалданған нарықтық инфрақұрылым арқылы жүрсе, Қазақстан-Қырғызстанда ол әлі де маусымдық келісімдерге және саяси үйлестіруге едәуір тәуелді. Сондықтан Қазақстан мен Қырғызстан үшін негізгі тәжірибе су-энергетикалық алмасуды тұрақты формулаға, яғни маусымдық компенсация, ортақ мониторинг және нақты міндеттемелер жүйесіне көшіру.

Білім беру және ғылыми ынтымақтастық. Білім беру саласы міндетті түрде бөлек қарастырылуы тиіс, өйткені дәл осы сала ұзақмерзімді серіктестіктің ең тұрақты әлеуметтік базасын қалыптастырады. Польша-Литва тәжірибесінде білім және ғылым ынтымақтастығы екіжақты қатынастың толыққанды компонентіне айналған. Польша жоғары білім мен ғылым бойынша көптеген елдермен екіжақты келісімдер жүйесін қолданады, ал Польша ғылым академиясы мен Литва ғылым академиясы 2026-2028 жылдарға арналған бірлескен мобильдік жобалар байқауын ашқан. Бұл жерде маңыздысы академиялық байланыс жеке университеттер деңгейіндегі эпизодтық келісім емес, институционалдық ұдайы кооперация формасына көшкен. Еуропалық университет альянстары туралы 2025 жылғы материалдарда да ұзақмерзімді академиялық серіктестік зерттеу сапасын, кадр мобильдігін және ғылыми бәсекеге қабілеттілікті арттыратыны көрсетілген.

Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарында білім беру саласы тарихи-гуманитарлық жақындығына қарамастан, әлі толық жүйеленбеген. Дегенмен соңғы жылдары нақты мысалдар пайда болды. 2025 жылы Назарбаев Университеті мен Қырғыз-Түрік Манас университеті студенттік алмасу туралы келісімге қол қойды [286].

Сонымен бірге 2025 жылы Еуропа мен Орталық Азия университеттері ынтымақтастығын күшейтуге арналған халықаралық конференцияда Қырғызстан мен Қазақстан университеттері де белсенді қатысқан. Екі жағдайда да көрші елдер арасындағы білім беру кооперациясы ортақ кеңістікті әлеуметтік тұрғыдан бекітеді. Ал, Польша-Литвада бұл кооперация жүйелі, гранттық және ортақ еуропалық механизмдермен бекітілген; Қазақстан-Қырғызстанда ол көбіне

жекелеген ЖОО келісімдерімен шектеледі [287]. Сондықтан бұл сала бойынша екі елге мемлекетаралық академиялық мобильдік бағдарламасын, ортақ зерттеу гранттарын және шекара маңы аймақтарына арналған кәсіби-техникалық кадр даярлау желісін құру қажет. Бұл әсіресе логистика, агроөнеркәсіп, су ресурстары және цифрлық басқару сияқты басым салаларға кадр дайындауда маңызды болады.

Қауіпсіздік, шекаралық басқару және институционалдық үйлестіру. Польша-Литва моделінің тағы бір маңызды қыры қауіпсіздік пен шекаралық басқару салаларындағы кооперацияның жоғары деңгейі. 2026 жылғы Литва-Польша-Латвия декларациясында сыртқы шекара қауіпсіздігі, гибридік қатерлер, заңсыз көші-қон, контрабанда және шекаралық бақылау нүктелерін басқару бойынша үйлестірілген әрекет басымдық ретінде бекітілді. Польша мен Литва жағдайында шекара қауіпсіздігі тек ішкі ведомстволық мәселе емес, аймақтық тұрақтылықтың ортақ элементі ретінде қарастырылады [288].

Қазақстан және Қырғызстан қатынастарында да бұл сала өте өзекті. Екі елдің СІМ басшылары 2025 жылы су-энергетика, транзит-көлік және мәдени-гуманитарлық байланыстармен қатар, мемлекетаралық үйлестірудің жаңа деңгейге көтерілгенін мәлімдеді. Бірақ практикалық деңгейде шекаралық рәсімдерді цифрландыру, кедендік жүйелерді үндестіру және шекара инфрақұрылымын бірдей өнімді ету мәселелері толық шешілмеген. «CAREC» кедендік ынтымақтастық материалдарында шекара бекеттерінің қуаты мен рәсімдердің үйлеспеуі, артық бақылау процестері және цифрлық құжаттарды толық енгізбеу аймақтық тиімділікті тежейтін факторлар ретінде аталады. Екі модельде де шекаралық басқару жалпы серіктестіктің ажырамас бөлігі. Польша-Литва бұл бағытта ортақ еуропалық стандарттарға сүйенсе, Қазақстан-Қырғызстан әлі де көп жағдайда ұлттық әкімшілік тәжірибелер шеңберінде әрекет етеді.

Польша-Литва тәжірибесін Қазақстан мен Қырғызстан қатынастарына салыстырмалы талдау негізінде қарастыру екіжақты ынтымақтастықтың тиімді моделін түсіндіруде маңызды әдіснамалық құрал болып табылады. Екі жағдайда да қатынастар асимметриялық құрылымға негізделгенімен, бұл асимметрия тиімді функционалдық бөлініс арқылы өзара тәуелді және өзара пайдалы серіктестікке айналуы мүмкін. Польша-Литва моделінде бұл процесс көлік-логистикалық инфрақұрылым, энергетикалық байланыстар, білім беру кооперациясы және қауіпсіздік салаларындағы үйлесімді саясат арқылы жүзеге асқан. Қазақстан мен Қырғызстан қатынастары да құрылымдық тұрғыдан осы модельге жақын болғанымен, олардың даму деңгейі мен институционалдық тереңдігі бойынша айырмашылықтар сақталып отыр. Атап айтқанда, Қазақстан-Қырғызстан ынтымақтастығында инфрақұрылымдық жобалар мен экономикалық байланыстар қалыптасқанымен, оларды қолдайтын институционалдық, цифрлық және құқықтық механизмдер әлі толық жетілмеген. Бұл өз кезегінде екі ел арасындағы қатынастардың әлеуетін толық іске асыруға кедергі келтіреді.

Қорытындылай келе, Польша-Литва тәжірибесі Қазақстан мен Қырғызстан үшін дайын үлгі емес, бірақ олардың қатынастарын сапалық жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік беретін тиімді модельдік бағдар болып табылады. Оны бейімделген түрде қолдану екі ел арасындағы ынтымақтастықты тактикалық деңгейден институционалдық тұрғыдан орныққан және ұзақмерзімді стратегиялық серіктестікке айналдырудың негізгі алғышарты болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастардың қалыптасуы мен дамуын кешенді талдауға бағытталды және оның нәтижесінде келесі ғылыми қорытындылар мен тұжырымдар жасалды. Халықаралық қатынастар теориясы тұрғысынан мемлекетаралық стратегиялық серіктестік пен одақтастық қатынастардың мазмұны нақтыланды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастар саяси реализм қағидаттарына негізделі отырып, қауіпсіздік пен ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету логикасында қалыптасқаны, ал қазіргі кезеңде институционалдық және экономикалық өзара тәуелділік элементтерімен толыққаны дәлелденді.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастардың даму эволюциясы тарихи-хронологиялық тұрғыдан жүйеленіп, олардың төрт негізгі кезеңі айқындалды. Екі ел арасындағы қатынастардың берік халықаралық-құқықтық базасы қалыптасқаны анықталды. Соңғы отыз жыл ішінде қабылданған мемлекетаралық және үкіметаралық келісімдер жүйесі стратегиялық серіктестіктің институционалдық негізін қамтамасыз ететіні дәлелденді. Әсіресе 1993, 1997 және 2003 жылдардағы негізгі келісімдер екіжақты қатынастардың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз ететін базалық құжаттар ретінде негізделді. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы саяси өзара іс-қимылдың көпдеңгейлі сипаты айқындалды. Екіжақты қатынастар халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастықпен толықтырылып, БҰҰ және басқа да институттар аясында саяси үйлестірудің тиімді тетіктері қалыптасқаны дәлелденді. Әсіресе трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы ынтымақтастық табысты институционалдық модель ретінде негізделді.

Екі ел арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуында құрылымдық қайшылықтардың бар екендігі анықталды. ЕАЭО аясындағы интеграцияға қарамастан, кедендік, санитарлық және логистикалық шектеулердің сақталуы экономикалық әлеуеттің толық жүзеге асуына кедергі келтіретіні дәлелденді. Зерттеу нәтижесінде бұл мәселелердің негізгі себебі экономикалық емес, институционалдық факторлармен байланысты екені анықталды. Шекаралық және логистикалық өзара іс-қимылдың екіжақты қатынастардағы стратегиялық маңызы негізделді. Шекаралық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, әкімшілік рәсімдердің күрделілігі және бейресми сауданың жоғары деңгейі аймақтық интеграция тиімділігін төмендететін негізгі факторлар ретінде айқындалды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы ынтымақтастықтың жаңа перспективалық бағыттары анықталды. Олардың қатарына трансқұрлықтық көлік-логистика, транзиттік әлеуетті дамыту, энергетика, агроөнеркәсіп және цифрлық интеграция салалары жатады. Бұл бағыттар қазіргі геоэкономикалық жағдайда ерекше маңызға ие екені дәлелденді.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың көпдеңгейлі және функционалдық өзара тәуелділік жүйесіне негізделетіні дәлелденді. Бұл өзара тәуелділік экономикалық, саяси, инфрақұрылымдық және ресурстық факторлардың өзара ықпалдастығы нәтижесінде қалыптасқан. Қазіргі геосаяси өзгерістер жағдайында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың стратегиялық маңызы арта түсетіні негізделді. Қырғызстан Қазақстан үшін аймақтық қауіпсіздік, су ресурстары, логистика және интеграциялық үдерістер тұрғысынан маңызды серіктес ретінде айқындалды.

Ғылыми жаңалығы. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастардың дамуын талдаудың жаңа ғылыми тәсілдері ұсынылып, келесі ғылыми жаңалықтар негізделді. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестік ұғымы халықаралық қатынастар теориясының классикалық және заманауи бағыттарын ұштастыру арқылы қайта қарастырылды. Нәтижесінде екі ел арасындағы қатынастардың тек қауіпсіздікке негізделген реалистік модельмен шектелмей, институционалдық өзара тәуелділік пен көпдеңгейлі ынтымақтастық жүйесіне негізделетіні дәлелденді. Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының эволюциясы алғаш рет кешенді түрде кезеңдерге бөлініп, олардың әрқайсысының сапалық ерекшеліктері айқындалды. Бұл кезеңдеу екіжақты қатынастардың даму логикасын жүйелі түсіндіруге мүмкіндік беретін ғылыми модель ретінде ұсынылды.

Екі мемлекет арасындағы құқықтық базаның тек формалды келісімдер жиынтығы емес, стратегиялық тұрақтылықты қамтамасыз ететін институционалдық механизм екендігі негізделді. Мемлекетаралық келісімдердің өзара байланысы мен олардың саяси және экономикалық процестерге ықпалы кешенді түрде талданды. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы өзара іс-қимылдың көпдеңгейлі сипаты ғылыми тұрғыдан дәлелденді. Екіжақты форматпен қатар халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастықтың мемлекетаралық қатынастарды тұрақтандырушы фактор ретіндегі рөлі айқындалды. Әсіресе трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы ынтымақтастықтың тиімді институционалдық моделі ретінде ғылыми негіздеме берілді. Сауда-экономикалық қатынастардағы негізгі қайшылықтардың табиғаты қайта қарастырылып, олардың басты себептері экономикалық әлеуеттің шектеулігінде емес, институционалдық және әкімшілік тетіктердің жетілмегендігінде екендігі дәлелденді.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы шекаралық кеңістік алғаш рет тек әкімшілік шекара ретінде емес, күрделі әлеуметтік-экономикалық және геоэкономикалық жүйе ретінде қарастырылды. Оның ішінде бейресми экономика, логистикалық шектеулер және саяси факторлардың өзара ықпалы анықталды. Трансқұрлықтық логистика мен көлік дәліздері Қазақстан-Қырғызстан қатынастарының жаңа стратегиялық бағыты ретінде ғылыми тұрғыдан негізделді. Екі елдің Еуразиялық кеңістіктегі транзиттік әлеуетін бірлесіп пайдалану мүмкіндігі алғаш рет кешенді түрде қарастырылды.

Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы қатынастардың мәні «көпдеңгейлі функционалдық өзара тәуелділік жүйесі» ретінде авторлық тұжырымдама арқылы ұсынылды. Бұл тәсіл екіжақты қатынастарды тек саяси немесе экономикалық өлшемде емес, интеграциялық және ресурстық өзара байланыстар жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері негізінде Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы екіжақты қатынастарды одан әрі жетілдіруге бағытталған келесі практикалық ұсыныстар әзірленді.

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың тиімділігін арттыру мақсатында кедендік және санитарлық рәсімдерді үйлестіру қажет. Бұл бағытта ЕАЭО нормаларын біркелкі қолдану және цифрлық кедендік жүйелерді енгізу маңызды.

- Шекаралық өткізу пункттерінің өткізу қабілетін арттыру және логистикалық инфрақұрылымды жаңғырту қажет. Әсіресе Қордай-Ақжол бағыты бойынша заманауи цифрлық бақылау және алдын ала декларациялау жүйелерін енгізу екі ел арасындағы тауар айналымын жеделдетеді.

- Траншекаралық су ресурстарын басқару саласында институционалдық механизмдерді жетілдіру ұсынылады. Бұл бағытта бірлескен мониторинг жүйесін дамыту, су-энергетикалық балансты әділ бөлу және халықаралық ұйымдардың тәжірибесін кеңінен пайдалану қажет.

- Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы көлік-логистикалық ынтымақтастықты дамыту мақсатында транскүрлықтық дәліздерге бірлескен қатысу стратегиясын әзірлеу қажет. Бұл екі елдің транзиттік әлеуетін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

- Аймақтық және шекаралық ынтымақтастықты күшейту үшін жергілікті деңгейдегі экономикалық байланыстарды институционалдандыру ұсынылады. Бұл бағытта бірлескен индустриялық аймақтар мен сауда-логистикалық хабтарды дамыту маңызды.

- Цифрлық интеграцияны дамыту арқылы екі ел арасындағы экономикалық өзара іс-қимылды жаңа деңгейге көтеру қажет. Электрондық сауда, цифрлық қызметтер және ақпараттық жүйелерді интеграциялау аймақтық экономиканың тиімділігін арттырады.

Жалпы алғанда, ұсынылған практикалық шараларды іске асыру Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестікті тереңдетуге, аймақтық интеграцияны нығайтуға және Орталық Азиядағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасы Президенті. Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы. – Астана, 2020. <https://www.akorda.kz>. 19.04.2026.
- 2 Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Кыргызской Республикой. – Алматы, 1993.
- 3 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы стратегиялық әріптестікті және одақтастық қатынастарды нығайту туралы мерейтойлық декларация: ресми құжат. – Бішкек, 2012 ж. тамыз. <https://www.akorda.kz>. 01.06.2025.
- 4 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы одақтастық қатынастарды тереңдету және кеңейту туралы келісім: ресми құжат. – 2024. <https://www.akorda.kz>. 05.06.2025.
- 5 Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы қатынастар. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?>.
- 6 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы мемлекеттік шекара туралы келісім. – Астана, 2001.
- 7 Agreement on the allied relations between the Kyrgyz Republic and Republic of Kazakhstan of December 25, 2003. <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=7399&utm>. 03.07.2025.
- 8 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Кыргызской Республики о международном автомобильном сообщении. – Астана, 2003. – 12 с.
- 9 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Кыргызской Республики о приграничном сотрудничестве. – Бишкек, 2004. – 10 с.
- 10 1997 жылғы 8 сәуірде қол қойылған Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шарт. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000287>. 15.06.2025.
- 11 2003 жылғы 25 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Одақтастық қатынастар туралы шартқа өзгерістер енгізу туралы хаттаманы ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 15 наурыздағы № 256-IV Заңы. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000256 /history](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000256/history). 08.07.2025.
- 12 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Одақтастық қатынастар туралы шарт. – Астана, 2003.
- 13 Қазақстан мен Қырғызстан арасында трансшекаралық сауданы дамыту мәселелері бойынша келіссөздер туралы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің ресми сайты. – 2006. <https://www.gov.kz>. 24.07.2025.
- 14 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы одақтастық қатынастар туралы шартты ратификациялау туралы // Қазақстан Республикасы Парламентінің ресми сайты. – 2008. <https://www.parlam.kz>. 25.06.2025.

- 15 Қазақстан Республикасы Парламенті. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы халықаралық келісімдерді ратификациялау туралы материалдар. – Астана.
- 16 Есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес саласындағы ынтымақтастық туралы келісім. – Бішкек, 2012.
- 17 Казахстан и Кыргызская Республика подписали исторический договор об углублении и расширении союзнических отношений. 9 апреля 2024 г. <https://astanatimes.com/2024/04/kazakhstan-kyrgyz-republic-sign-historic-treaty-to-deepen-and-expand-allied-relations>. 02.08.2025.
- 18 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Кыргызской Республики об использовании водохозяйственных сооружений межгосударственного пользования на реках Чу и Талас. – Астана, 21 января 2000 г. URL: https://www.cawater-info.net/library/eng/chu_talas_e.pdf. 23.08.2025.
- 19 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы үкіметтері арасындағы су, электр энергиясы және көмір жеткізу мәселелері бойынша өзара келісім протоколы. – 1995 ж. шілде. – Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық жүйесі <https://adilet.zan.kz>. 16.09.2025.
- 20 Бірыңғай экономикалық кеңістік құру туралы келісім. – Шымкент, 1994.
- 21 Қазақстан–2030 стратегиясы: Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы, 1997.
- 22 Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2014-2020 жылдарға арналған тұжырымдамасы. - Астана, 2014. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1400000741>. 28.08.2025.
- 23 Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы. 2020 жылғы 09 наурыз. https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakhstan-respublikasy-syrtky-sayasatynyn-2020-2030-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy-turaly. 06.09.2025.
- 24 Қырғыз Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамасы: 1999 жылғы 17 мамырда қабылданған. – Бішкек, 1999. – Қырғыз Республикасы Президентінің ресми сайты:<https://www.president.kg>. 26.09.2025.
- 25 Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 10 января 2007 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4569?cl=ru-ru>. 11.10.2025.
- 26 Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045>. 22.10.2025.
- 27 ҚР СІМ мен Қырғыз Республикасы СІМ арасындағы 2012-2013 жж. ынтымақтастық бағдарламасы.
- 28 Устав Организации Договора о коллективной безопасности. – 07.10.2002. https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoy_bezopasnosti. 12.11.2025.
- 29 Shanghai Cooperation Organisation. About Shanghai Cooperation Organisation. <https://eng.sectesco.org/20170109/192193.html>. 23.11.2025.

- 30 Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года. – Астана, 2014. <https://www.eaeunion.org/>. 03.12.2025.
- 31 Declaration of the Tenth Summit of the Organization of Turkic States. – Astana. <https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/tenth-summit-declaration-2023-21-en.pdf>. 03.11.2023.
- 32 United Nations Economic Commission for Europe. Transboundary cooperation in Chu and Talas river basin. <https://unece.org/environment-policy/water/areas-work-convention/transboundary-cooperation-chu-and-talas-river-basin>. 19.12.2025.
- 33 United Nations Economic Commission for Europe. Kazakhstan and Kyrgyzstan commit to improving transboundary water cooperation for the benefit of 3 million people. 22.12.2023. URL: <https://unece.org/climate-change/press/kazakhstan-and-kyrgyzstan-commit-improving-transboundary-water-cooperation>. 05.01.2026.
- 34 Исполнительный комитет СНГ. Документы и материалы о реализации Договора о зоне свободной торговли СНГ. <https://www.old.e-cis.info/foto/pages/24584.pdf>. 08.12.2025.
- 35 Shanghai Cooperation Organisation. About Shanghai Cooperation Organisation. <https://eng.sectsco.org/20170109/192193.html>. 15.01.2026.
- 36 Shanghai Cooperation Organisation. Astana Declaration of the Council of Heads of State of the SCO Member States. <https://eng.sectsco.org/20240709/1438929.html>. 09.07.2024.
- 37 Shanghai Cooperation Organisation. SCO Secretariat. <https://eng.sectsco.org/20260305/2184451.html>. 05.03.2026.
- 38 Shanghai Cooperation Organisation. SCO Secretariat takes part in the 1st SCO National Legal Forum. <https://eng.sectsco.org/20190927/584918.html>. 27.09.2019.
- 39 Shanghai Cooperation Organisation. Joint Communiqué of the twenty-third Meeting of the Council of Heads of Government of Member States of the Shanghai Cooperation Organisation. <https://eng.sectsco.org/20241016/1574921.html>. 16.10.2024.
- 40 Shanghai Cooperation Organisation. The 4th Forum of Heads of SCO Member States' Regions. <https://eng.sectsco.org/20240920/1541727.html>. 20.09.2024.
- 41 Евразийская экономическая комиссия. Присоединение Кыргызской Республики к ЕАЭС. – 2015. <https://eec.eaeunion.org/>. 20.06.2025.
- 42 Eurasian Economic Union. Treaty on the Eurasian Economic Union. URL: <https://www.eaeunion.org/?lang=eng>. 14.07.2025.
- 43 Евразийская экономическая комиссия. Статистика ЕАЭС за январь–февраль 2024 года. <https://eec.eaeunion.org/en/news/opublikovana-statistika-eaes-za-yanvar-fevral-2024-goda/>. 12.08.2025.
- 44 Евразийская экономическая комиссия. Экономики стран ЕАЭС сохраняют положительную динамику роста. <https://eec.eaeunion.org/en/news/ekonomiki-stran-eaes-sokhranyayut-polozhitelnuyu-dinamiku-ekonomicheskogo-rosta/>. 11.09.2025.

- 45 Евразийская экономическая комиссия. Экономика стран ЕАЭС: динамика роста. – 2025. <https://eec.eaeunion.org/en/news/ekonomiki-stran-eaes-sokhranyayut-polozhitelnyuyu-dinamiku-ekonomicheskogo-rosta/>. 30.06.2025.
- 46 Organization of Turkic States. Areas of cooperation. <https://www.turkicstates.org/en/areas-of-cooperation-detail/1-political-cooperation>. 19.07.2025.
- 47 Organization of Turkic States. Opportunities for Economic Integration. – 2025. https://www.turkicstates.org/u/EVU_1-2_2025_Light-229-232.pdf. 18.08.2025.
- 48 Organization of Turkic States. Economic Cooperation. <https://www.turkicstates.org/en/areas-of-cooperation-detail/2-economic-cooperation>. 21.09.2025.
- 49 Agreement on the Establishment of Simplified Customs Corridor among the Governments of the Organization of Turkic States. <https://www.turkicstates.org/u/Simplified%20Customs%20Corridor.pdf>. 17.10.2025.
- 50 Organization of Turkic States. A step forward for stronger trade collaboration and transport connectivity. <https://www.turkicstates.org/en/news/a-step-forward-for-stronger-trade-collaboration-and-transport-connectivity-1>. 29.11.2024.
- 51 CICA. About CICA. <https://www.s-cica.org>. 12.11.2025.
- 52 Astana Statement on the Transformation of CICA, 2022. <https://www.s-cica.org/docs/581086209634f8ef116c3b.pdf>. 18.11.2025.
- 53 CICA Secretariat. Press releases. <https://www.s-cica.org/index.php?id=1191>. 19.12.2025.
- 54 Евразийская экономическая комиссия. Статистика взаимной торговли государств-членов ЕАЭС. – М., 2023.
- 55 Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт. – Ташкент, 15 мамыр 1992 ж. – Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы ресми сайты <https://odkb-csto.org>. 11.10.2025.
- 56 World Bank. Global Value Chains Development Report. – Washington, 2023. – 180 p.
- 57 World Bank. Logistics Performance Index Report. – Washington, 2023.
- 58 World Bank. Kyrgyz Republic Economic Update: Toward Resilient Growth. – Washington, DC: World Bank, 2024. – <https://www.worldbank.org/en/country/kyrgyzrepublic/publication/economic-update>. 02.11.2025.
- 59 World Bank. Central Asia Regional Economic Memorandum. – Washington, DC, 2025. <https://documents.worldbank.org>. 12.11.2025.
- 60 Asian Development Bank. Almaty-Bishkek Economic Corridor Development Report - 2024. <https://www.adb.org>. 03.12.2025.
- 61 World Bank. Trade Facilitation and Logistics Performance in Central Asia. - Washington, DC, 2023. <https://www.worldbank.org>. 23.11.2025.
- 62 Нұрсұлтан Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. - Алматы: Өнер, 1996. – 272 б.
- 63 Нұрсұлтан Назарбаев. Сындарлы он жыл. – Алматы: Атамұра, 2003 – 240 б.

- 64 Асқар Акаев. Кыргызстан: стратегия устойчивого развития. – Бишкек, 2002. – 320 б.
- 65 Нұрсұлтан Назарбаев. Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2005. – 32 б.
- 66 Садыр Жапаров. Интервью МИА «Казинформ». – 2021. <https://president.kg>. 11.07.2025.
- 67 Қасым-Жомарт Тоқаев. Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2022
- 68 Қасым-Жомарт Тоқаев. Совместный брифинг Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева и Президента Кыргызской Республики С. Жапарова // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – 2021. – 2 марта. <https://www.akorda.kz>. 04.08.2025.
- 69 Қасым-Жомарт Тоқаев. Совместный брифинг по итогам переговоров с Президентом Кыргызской Республики // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – 2024. – 19 апреля. <https://www.akorda.kz>. 24.08.2025.
- 70 Мұхтар Тілеуберді. ҚР мен Қырғызстан СІМ басшыларының кездесуі бойынша мәлімдеме. – 2021. <https://www.gov.kz>. 07.09.2025.
- 71 Мұхтар Тілеуберді. Интервью о казахстанско-кыргызских отношениях. – 2022. <https://www.gov.kz>. 22.09.2025.
- 72 Жээнбек Кулубаев. Интервью о внешней политике Кыргызстана. – 2022. <https://mfa.gov.kg>. 12.10.2025.
- 73 Жээнбек Кулубаев. Заявление по итогам визита в Казахстан. – 2023. <https://mfa.gov.kg>. 28.10.2025.
- 74 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах. - Бишкек, 2025. <https://stat.gov.kg/ru/>. 07.10.2025.
- 75 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан-Қырғызстан арасындағы өзара сауда статистикасы. – 2022–2025. <https://stat.gov.kz>. 23.10.2025.
- 76 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. ИТЛК, дороги, торговля и образование – вице-премьеры Казахстана и Кыргызстана обсудили взаимное сотрудничество на полях AIF 2025.
- 77 Kyrgyzstan, Kazakhstan Top EAEU in Freight Transport Growth. Eurasian Economic Commission. Freight and passenger transport statistics in EAEU, 2025. <https://caspiantpost.com/regions/kyrgyzstan-kazakhstan-top-eaeu-in-freight-transport-growth?>. 08.11.2025.
- 78 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. О состоянии сферы туризма в январе–сентябре 2025 года. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/bcc13d55-e95f-4036-b373-c43f5af04734.pdf>. 09.12.2025.
- 79 World Bank. Kyrgyz Republic: Country Economic Memorandum. 2025. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099060325113092254/pdf/P180956-f7efb47c-2095-46e9-8fa8-51d24d5b5559.pdf>. 20.02.2026.
- 80 Asian Development Bank. Transport and Trade Facilitation in Central Asia. 2023. –<https://www.adb.org>. 20.12.2025.

- 81 Prime Ministers of Kazakhstan and Kyrgyzstan discuss interaction in agro-industrial complex, industry and water sector. // Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. – 30.01.2025.
- 82 Global Hunger Index, GHI 2025. <https://www.globalhungerindex.org/kyrgyzstan.html>. 05.01.2026.
- 83 FREEDOM IN THE WORLD 2025. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2025-02/FITW_World_2025_Feb.2025.pdf. 08.01.2026.
- 84 Global Innovation Index Database, WIPO, 2025. <https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2025/assets/80937/2000EN%20Global%20Innovation%20Index%202025%20-%20Full%20-%20v8.pdf>. 10.01.2026.
- 85 World Happiness Report 2025. John F. Helliwell, Richard Layard, Jeffrey D. Sachs, Jan-Emmanuel De Neve, Lara B. Aknin, and Shun Wang. 02.01.2026.
- 86 UNDP Launches the 2025 Human Development Report. <https://www.undp.org/kyrgyzstan/press-releases/undp-launches-2025-human-development-report>. 20.01.2026.
- 87 World Press Freedom Index 2025. <https://rsf.org/en/index>. 14.12.2025.
- 88 Kyrgyzstan <https://rsf.org/en/index>. 10.01.2026.
- 89 AGILE Index 2025. <https://agile-index.ai/AGILE-Index-Report-2025-EN.pdf>. 24.11.2025.
- 90 AI Governance International Evaluation Index. <https://oxfordinsights.com/wp-content/uploads/2025/12/2025-Government-AI-Readiness-Index-2.pdf>. 30.12.2025.
- 91 World Justice Project (WJP) Rule of Law Index <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/2025/Kyrgyz%20Republic>. 10.02.2026.
- 92 Global Food Security Index . <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/40ebbf38f5a6b68bfc11e5273e1405d4-0090012022/related/Food-Security-Update-120-December-19-2025.pdf>. 20.02.2026.
- 93 Cost of Living Index by Country 2025. https://www.numbeo.com/cost-of-living/rankings_by_country.jsp?title=2025. 04.12.2025.
- 94 Central Asia: Cost of Living Index by Country 2025. https://www.numbeo.com/cost-of-living/rankings_by_country.jsp?title=2025®ion=143. 09.12.2025.
- 95 2025 Military Strength Ranking. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>. 25.12.2025.
- 96 Global Peace Index 2025. <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2025/06/Global-Peace-Index-2025-web.pdf>.
- 97 Global Gender Gap Report 2025. https://reports.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2025.pdf?. 20.12.2025.
- 98 Қазақстан ДЭФ-тің 2025 жылғы Жаһандық Гендерлік Алшақтық Индексінде 92-орынды алды. https://eri.kz/kz/Novosti_instituta/id=7459/arch=2025_60.]. 17.12.2025.

- 99 The Henley Passport Index 2025. <https://www.henleyglobal.com/passport-index/ranking>. 10.12.2025.
- 100 24.kg — “Kyrgyzstan ranks 146th in Global Soft Power Index 2025”.
- 101 Страны с самым чистым воздухом. <https://global-relocate.com/ru/rankings/the-cleanest-air>. 21.12.2025.
- 102 Asian water development outlook 2025 the index of water security for Asia and the pacific. Asian development bank. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/1103431/awdo-2025.pdf>. 08.01.2026.
- 103 2025 Global Terrorism Index. Overall Terrorism Index Score. <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/>. 26.12.2025.
- 104 Рейтинг стран мира по уровню безработицы за 2025 год. <https://global-relocate.com/ru/rankings/unemployment-rate>. 18.01.2026.
- 105 World Best Education Systems 2025. <https://worldtop20.org/education-database/>. 15.12.2025.
- 106 Индекс экономической свободы / Index of Economic Freedom. <http://www.heritage.org/index/>. 08.02.2026.
- 107 Index of Economic Freedom 2025. <https://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom>. 15.12.2025.
- 108 Global Peace Index 2025. <https://www.visionofhumanity.org/maps/#/>.
- 109 International Migration Outlook 2025 49th Edition. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2025/11/international-migration-outlook-2025_355ae9fd/ae26c893-en.pdf. 26.12.2025.
- 110 Число мигрантов. <https://global-relocate.com/ru/rankings/number-of-migrants>. 26.12.2025.
- 111 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?>. 10.12.2025.
- 112 Кыргыз Республикасы Ұлттық статистика комитеті. Foreign Direct Investment in Kyrgyzstan. – Бишкек, 2020. <http://www.stat.kg/en/>. 21.12.2025.
- 113 Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за 2022 год. – Астана, 2023. URL: <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/60181/file/ru/>. 08.01.2026.
- 114 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Kyrgyzstan: Brief statistical handbook 2021–2023. – Бишкек, 2024. URL: <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/a4e6a7dc-4a37-4448-807f-2d0a67a17df8.pdf>. 25.11.2025.
- 115 Бюро национальной статистики РК. Внешняя торговля Республики Казахстан. – Астана, 2024.
- 116 National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. - Kyrgyzstan 2024: Brief Statistical Handbook. – Бишкек, 2025. – 120 p.
- 117 Olcott M. B. Central Asia’s Second Chance. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2005. – 389 p.
- 118 Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 304 p.

- 119 Allison R., Jonson L. Central Asian Security: The New International Context. – Washington: Brookings Institution Press, 2001. – 276 p.
- 120 Laruelle M., Peyrouse S. Globalizing Central Asia: Geopolitics and the Challenges of Economic Development. – Armonk: M.E. Sharpe, 2012. – 360 p.
- 121 Starr S. F. The Security Environment of Central Asia. – New York: M.E. Sharpe, 2000. – 320 p.
- 122 Богатуров А. Д. Международные отношения в Центральной Азии: события и документы. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 520 с.
- 123 Trenin, Dmitri. Central Asia: Views from Washington, Moscow and Beijing. – New York: M.E. Sharpe, 2007. – 280 p.
- 124 Малащенко А. В. Центральная Азия: на что рассчитывает Россия? // Россия в глобальной политике. – 2012. – № 3. – С. 36-49.
- 125 Иванов Е.А., Малков С.Ю. Анализ уровня социально-политической нестабильности в Казахстане и Киргизии: современное состояние и прогноз. 2021. – 150 с.
- 126 Zhao Huasheng. Central Asia in Change amid the New Great Game // Journal of Eurasian Studies. – 2020. – Vol. 11, №2. – P. 123–134. <https://doi.org/10.1177/1879366520908465>.
- 127 Li Xin. Central Asia and China's Belt and Road Initiative // Journal of Contemporary China. – 2019. – Vol. 28, №118. – P. 1–15.
- 128 Sun Zhuangzhi. Исследование «цветных революций» в странах СНГ. – Пекин: Изд-во Китайской академии общественных наук, 2011. – 278 с. (孙壮志. 独联体国家“颜色革命”研究).
- 129 Sun Zhuangzhi. Ситуация безопасности в Центральной Азии и важная роль ШОС // Россия в глобальной политике (немесе Ресейтану журналы). – 2018. – № 2. – С. 45–60.
- 130 Султанов Б. К. Центральная Азия: политика и безопасность. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2010. – 320 с.
- 131 Лаумулин М.Т. Международное положение и внутривнутриполитическое развитие современного Кыргызстана. – 2020. <https://isca.kz/ru/analytics-ru/3502>. 25.11.2025.
- 132 Сыроежкин К. Л. Китай и Центральная Азия: политика, экономика, безопасность. – Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2014. – 350 с.
- 133 Карин Е. Т. Казахстан и Центральная Азия: геополитика и региональная интеграция. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований, 2015. – 300 с.
- 134 Акимбеков С. М. Центральная Азия: стратегия и геополитика. – Алматы: Институт мировой экономики и политики, 2017. – 420 с.
- 135 Usserova K., Kukeyeva F., Baizakova K., Ussen M. Prospects for regional development of Central Asia: economic and political aspects // Asian Journal of Political Science. – 2025. – Vol. 33, № 3. – P. 634–653.

- 136 Байзакова К. И., Сабуров Н., Оразбай А. Появление интеграционных процессов в Центральной Азии в сравнении с АСЕАН // *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series.* – 2021. – Т. 102, № 2. – С. 31–39.
- 137 Кукеева Ф. Т., Байсалбек О. А., Зиябекова А. Ж. New trends in regional integration and their impact on the countries of Central Asia // *Известия. Серия: Международные отношения и регионоведение.* – 2023. – Т. 52, № 2. – С. 45–56.
- 138 Kukeyeva F. T. Risks and Opportunities for Central Asian Countries in the Context of New Geopolitics // *Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University.* – 2025. – Vol. 4, № 1 (10). – P. 11–29.
- 139 Мухтарова К., Макашева К., Чукубаев Ю. Региональное развитие в Центральной Азии: состояние, проблемы и перспективы // *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy series.* – 2023. – Т. 109, № 1. – С. 110–118.
- 140 Delovarova L. F., Shkapyak O., Kukeyeva F. Migration processes in Central Asia: Main directions and key issues of regional system // *Middle-East Journal of Scientific Research.* – 2013. – Vol. 15, № 11. – P. 1505–1510.
- 141 Delovarova L. F., Sultanmuratov N., Yermekbayev A. Some theoretical and practical aspects of regional integration in Central Asia. Assessing the potential for economic cooperation // *Journal of Central Asian Studies.* – 2015. – Vol. 89, № 1. – P. 32–41.
- 142 Baikushikova G. A., Tursynbek K. Regional integration of the countries of Central Asia and environmental problems // *International Relations and International Law Journal.* – 2019. – Vol. 85, № 1. – P. 32–41.
- 143 Prodanova N. A., Mukhtarova K. S., Baikushikova G. A., Tursynbek K. A. The role of regional cooperation in ensuring the environmental safety of Central Asian countries // *Farabi Journal of Social Sciences.* – 2021. – Vol. 6, № 1. – P. 28–32.
- 144 Sarybayev M., Zhekenov D., Rustem K., Kurmanbek A., Kossalbayev B. D. Regional security collaboration between Central Asia and China: contemporary challenges and future prospects // *Frontiers in Political Science.* – 2026. – Vol. 8. – P. 1670875.
- 145 Zhekenov D. China and Central Asian Countries' Cooperation in the Sphere of Security: Religious Aspects and Beyond // *China's Engagement with the Islamic Nations: A Clash or Collaboration of Modern Civilisation?* – Cham: Springer Nature Switzerland, 2023. – P. 159–180.
- 146 Maigeldinov K., Nechayeva Y., Kozhirova S., Aikenova D., Ibrayeva A. Implementing the “Belt and Road” Initiative in Central Asia in a Pandemic: A Regional Risk Assessment // *The Chinese Economy.* - 2025. - Vol. 58, № 5. - P. 1–17.
- 147 Sembayeva Zh. Emerging Green and Digital Sustainable Markets in Central Asia: A Comparative Analysis of Kazakhstan and Uzbekistan within China's BRI Framework // *Известия. Серия: Международные отношения и регионоведение.* - 2025. - Т. 61, № 3. – P. 67–78. DOI: 10.48371/ISMO.2025.61.3.017.

- 148 Batyrbayev K., Dyussembekova M., Kozhirova S., Nechayeva Y. Middle Powers and Institutional Adaptation in Regional Security Organizations: The Case of the Shanghai Cooperation Organization // Journal of Social Studies Education Research. - 2025. - Vol. 16, № 4. – P. 120–138.
- 149 «Конфессиялық демократияның» мәні мен қалыптасу эволюциясы: Таяу Шығыс және Орталық Азия елдерін салыстырмалы талдау // Аль-Фараби. - 2024. - № 3 (87). - Б. 122–133. - DOI: 10.48010/2024.3/1999-5911.1.
- 150 Иманалиев М. Очерки о внешней политике Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 2008. – 260 с.
- 151 Омаров Н.М. Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху стратегической неопределенности. – Бишкек: Илим, 2005. – 240 с.
- 152 Мамытов У.Ж. (2017). Межгосударственные отношения Кыргызстана и Казахстана (1991-1998 гг.). – 2017. - №5-6. - С. 250-252.
- 153 Джумагулов А.М. Правовое регулирование двустороннего сотрудничества Республики Казахстан и Кыргызской Республики в сфере миграции. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы. - 2018. - № 1 (37). – Б.15-18.
- 154 Шаршенова А., Dall’Agnola J. The Central Asian Research Setting: An Introduction // Researching Central Asia: Navigating Positionality in the Field. – Springer, 2023. – P. 1–18.
- 155 Sharshenova A. Understanding Russia’s Central Asia Policy. – London: Foreign Policy Centre, 2023. - P. 1–24.
- 156 Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / H. J. Morgenthau. - New York: Knopf, 1948. – 489 p.
- 157 Baylis J., Smith S., Owens P. The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations / J. Baylis, S. Smith, P. Owens. - Oxford: Oxford University Press, 2017. – 610 p.
- 158 Парпиев С. М., Мухаметжан А. Е., Жекенов Д. Қ. Реализм контекстіндегі «шағын мемлекеттің (small state)» сыртқы саясатын талдау: Қырғызстан мысалында // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. Серия международные отношения и международное право. – 2024. – № 3 (107). – С. 4-26.
- 159 Waltz K.N. Theory of International Politics / K. N. Waltz. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1979. – 251 p.
- 160 Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957. Stanford: Stanford University Press, 1958.- 492 p.
- 161 Schmitter P. C. Still the Century of Corporatism? // The Review of Politics. - 1970. - Vol. 32, № 1. - P. 85–131.
- 162 Keohane R. O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy / R. O. Keohane. – Princeton: Princeton University Press, 1984. – 290 p.
- 163 Wilkins T.S. Security Partnerships and Alliances in the Asia-Pacific / London: Routledge, 2011. – 240 p.

- 164 Nadkarni V. Strategic Partnerships in Asia: Balancing without Alliances / London: Routledge, 2010. – 304 p.
- 165 Alexander Wendt. Social Theory of International Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 429 p.
- 166 Martha Finnemore. National Interests in International Society. – Ithaca: Cornell University Press, 1996. – 154 p.
- 167 Peter J. Katzenstein (ed.). The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. – New York: Columbia University Press, 1996. – 562 p.
- 168 Tyushka A., Czechowska L. Strategic Partnerships in International Relations / Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. – 272 p.
- 169 Жекенов Д. Қ., Мухаметжан А. Е. Ғылыми еңбектердегі Қазақстан мен Қырғызстан дипломатиялық қарым-қатынасының зерттелу деңгейі // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. Серия международные отношения и международное право. – 2023. – № 1 (101). – С. 42-51.
- 170 Жекенов Д.Қ. Орталық Азия мұраты: монография. - Алматы: Adal kitap, 2026.- Б. 141-192.
- 171 Walt S. M. The Origins of Alliances. - Ithaca: Cornell University Press, 1987. - 241 p.
- 172 Alexander Wendt. Social Theory of International Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 429 p.
- 173 Martha Finnemore. National Interests in International Society. – Ithaca: Cornell University Press, 1996. – 154 p.
- 174 Peter J. Katzenstein (ed.). The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. – New York: Columbia University Press, 1996. – 562 p.
- 175 Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы қатынастар. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/547?>. 08.02.2026.
- 176 Қазақстан мен Қырғызстан президенттерінің кездесулері туралы (1994 ж.) // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: <https://www.akorda.kz>. 06.01.2026.
- 177 Қырғызстан Президенті Аскар Акаевтың Қазақстанға ресми сапары туралы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 2003. <https://www.akorda.kz>. 14.01.2026.
- 178 Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы жоғары деңгейдегі кездесулер (2007 ж.) // Қырғыз Республикасы Президентінің ресми сайты. – Қолжетімді: <https://www.president.kg>. 21.01.2026.
- 179 Қазақстан мен Қырғызстан дипломатиялық қатынастарының 20 жылдығын атап өтті // ҚазАқпарат. – 22.08.2012. <https://www.inform.kz>. 26.01.2026.
- 180 Қырғызстан Президенті Сооронбай Жээнбековтің Қазақстанға ресми сапары туралы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 2017. <https://www.akorda.kz>. 31.01.2026.

181 President Sadyr Japarov completes state visit to Kazakhstan. 03 March 2021, Bishkek - 24.kg news agency. https://24.kg/english/185351_President_Sadyr_Japarov_completes_state_visit_to_Kazakhstan/?. 14.01.2026.

182 Президент Токаев завершил официальный визит в Кыргызстан. 22 августа 2025 г. <https://qazinform.com/news/president-tokayev-concludes-official-visit-to-kyrgyzstan-8cf3a1>. 22.01.2026.

183 Президент Токаев завершил официальный визит в Кыргызстан. 22 августа 2025 г. <https://qazinform.com/news/president-tokayev-concludes-official-visit-to-kyrgyzstan-8cf3a1>. 26.01.2026.

184 Министерство иностранных дел Российской Федерации. Совместные учения ОДКБ. https://mid.ru/en/foreign_policy/rso/2052174/?lang=en. 14.11.2025.

185 Президент Республики Казахстан. О мерах по стабилизации ситуации в Казахстане и привлечении сил ОДКБ. – 2022. <https://www.akorda.kz/ru>. 15.12.2025.

186 Министерство иностранных дел Российской Федерации. Шанхайская организация сотрудничества. <https://mid.ru/ru/detail-material-page/1767175/>. 09.11.2025.

187 Президент Кыргызской Республики. Президент Садыр Жапаров выступил на сессии Совета коллективной безопасности ОДКБ. – <https://president.kg/ru/news/21/26204>. 28.11.2024.

188 Государственный комитет доходов Республики Казахстан. Agreement between Kazakhstan and Kyrgyzstan on customs cooperation. <https://nursultan.kgd.gov.kz/en/news/between-kazakhstan-and-kyrgyzstan-reached-agreement-increasing-efficiency-customs>. 10.12.2025.

189 Bishkek Declaration of the Eleventh Summit of the Organization of Turkic States. – Bishkek, https://www.turkicstates.org/u/d/temel_belgeler/bishkek-declaration.pdf. 06.11.2024.

190 Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA). https://en.wikipedia.org/wiki/Conference_on_Interaction_and_Confidence-Building_Measures_in_Asia. 16.02.2026.

191 Жандыбаев Қ. Соңғы жылдардағы қазақ-қырғыз қарым-қатынасының даму жолы (шолу). <https://strategy2050.kz/news/48783>. 24.02.2026.

192 Сааданбеков Ж. Сотрудничество во благо двух братских народов. //Кыргызстан жана Казахстан: достуктун жана ынакконшулаштыктын чек арасы=Кыргызстан и Казахстан: граница дружбы и добрососедства. Сб. материалов. отв.ред. Н.Керимбекова. –Б.: МИД КР, 2004. –170 с.

193 Омуралиев Т. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы экономикалық ынтымақтастық мәселелері. – Бішкек, 2014.

194 Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. Қазақстан–Қырғызстан арасындағы екіжақты қатынастар туралы: ресми материалдар. <URL://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kz>. 19.02.2026.

- 195 Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық әріптестік және инвестициялық ынтымақтастық. <https://www.akorda.kz>. 23.02.2026.
- 196 Ибраева А. Какие торговые отношения связывают Казахстан и Кыргызстан сегодня. / Курсив. –2017.
- 197 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық әріптестікті тереңдету туралы мерейтойлық декларация. – Бішкек, 2012.
- 198 Қырғызстан Еуразиялық экономикалық одақтың толық құқылы мүшесі болды / Tengrinews.kz. https://kaz.tengrinews.kz/world_news/kyrgyzstan-eaao-nyin-tolyik-kukyilyi-mushes-boldyi-264131/. 12.08.2015.
- 199 Қазақстан мен Қырғызстан шекарасындағы кедендік бақылау доғарылды / Egemen Qazaqstan. – 12 тамыз 2015.
- 200 Тусупбеков А. В Казахстан молоко, в Кыргызстан муку и пшеницу. Источник: <https://kazvedomosti.kz/article/v-kazahstan-moloko-v-kyrgyzstan-muku-i-pshenitsu/>. 04.02.2026.
- 201 Тоқаев Қ. Ж. Қазақстан-Қырғызстан мемлекетаралық кеңестің бесінші отырысы: ресми баяндама. – Астана: Ақорда, 2019. <https://www.akorda.kz/kk/events/astana>. 22.07.2025.
- 202 Сыздықбаев А. Казахстан вложил в экономику Кыргызстана более 1 млрд долларов. [inform.kzhttps://www.inform.kz/ru/kazakhstan-vlozhil-v-ekonomiku-kyrgyzstana-bolee-1-mlrd-dollarov_a3589301](https://www.inform.kz/ru/kazakhstan-vlozhil-v-ekonomiku-kyrgyzstana-bolee-1-mlrd-dollarov_a3589301). 06.08.2025.
- 203 18 апреля в Астану с официальным визитом прибыл Президент Кыргызстана Садыр Жапаров. 24 Апр, 2024. <https://qmonitor.kz/politics/6593>.
- 204 Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы тауар айналымы 1,5 млрд доллардан асты // ҚазАқпарат. – 2023. <https://www.inform.kz>. 08.09.2025.
- 205 President of the Republic of Kazakhstan. Statement by President Kassym-Jomart Tokayev at the general debate of the 80th session of the UN General Assembly–2025. <https://www.akorda.kz/en/statement-by-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-general-debate-of-the-80th-session-of-the-un-general-assembly-248206>. 18.09.2025.
- 206 President of the Kyrgyz Republic. Address by the President of the Kyrgyz Republic Sadyr Zhaparov at the 77th session of the UN General Assembly – <https://president.kg/ru/news/21/37923>. 20.09.2022.
- 207 United Nations in Kazakhstan. UN Kazakhstan Annual Result Report 2021. https://kazakhstan.un.org/sites/default/files/2022-04/UN%20Kazakhsta_n%202021%20Annual%20Result%20Report.pdf. 21.08.2025.
- 208 Joint Declaration by the Heads of State of Central Asia and the Federal Chancellor of Germany. September 17, 2024. <https://www.akorda.kz/en/joint-declaration-by-the-heads-of-state-of-central-asia-and-the-federal-chancellor-of-germany-1781439>. 23.09.2025.
- 209 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. SCO-related activities and meetings. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/607519?lang=en>. 03.10.2025.

210 Договор о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 года: информационно-аналитическая справка. – М.: Исполнительный комитет СНГ, 2015. <https://www.old.e-cis.info/foto/pages/24964.doc>. 19.10.2025.

211 Интернет-портал СНГ. Заседания органов СНГ. URL: <https://e-cis.info/cooperation/3759/87643/>. 09.11.2025.

212 Исполнительный комитет СНГ. Информация о работе 35-го заседания Межправительственного совета по вопросам агропромышленного комплекса СНГ. – 16.11.2023. <https://e-cis.info/cooperation/3271/123848/>. 20.11.2025.

213 Исполнительный комитет СНГ. Итоги заседания Совета глав государств СНГ https://cis.minsk.by/news/24223/itogi_zase_danija_soveta_glav_go_sudarstv_sng_%281. 14.10.2022.

214 Исполнительный комитет СНГ. Казахстан в 2016 году передаст председательство в СНГ Кыргызстану. <https://cis.minsk.by/main.aspx?uid=5624>. 15.10.2015.

215 Президент Кыргызской Республики. В Астане по итогам заседания ШОС подписан ряд многосторонних документов. <https://president.kg/1047/news/21/25546>. 04.07.2024.

216 Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Внешняя торговля Республики Казахстан. – 2024. <https://stat.gov.kz/>. 19.10.2025.

217 Президент Республики Казахстан. Выступления по вопросам евразийской интеграции. URL: <https://www.akorda.kz/>. 14.11.2025.

218 Президент Республики Казахстан. President Kassym-Jomart Tokayev had a telephone conversation with the President of Türkiye Recep Tayyip Erdoğan. – 02.10.2023. <https://www.akorda.kz/en/president-kassym-jomart-tokayev-had-a-telephone-conversation-with-the-president-of-trkiye-recep-tayyip-erdoan-292410>. 10.12.2025.

219 Declaration of the Third Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States. – 2013. <https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/third-summit-declaration-10-en.pdf>. 21.12.2025.

220 Bishkek Declaration of the Eleventh Summit of the Organization of Turkic States. – Bishkek, https://www.turkicstates.org/u/d/temel_belgeler/bishkek-declaration.pdf. 06.11.2024.

221 Bishkek Declaration of the Eleventh Summit of the Organization of Turkic States. – Bishkek, https://www.turkicstates.org/u/d/temel_belgeler/bishkek-declaration.pdf. 06.11.2024.

222 «Bakiyev: Russian Anger Factor in Kyrgyz Revolt», Iran Daily. - 2010. http://iran-daily.com/1389/2/4/MainPaper/3662/Page/10/MainPaper_3662_10.pdf. 12.07.2025.

223 “A New Civilian Coup in Kyrgyzstan”, <http://www.sde.org.tr/en/news/960/a-new-civilian-coup-in-kyrgyzstan.aspx>. 06.08.2025.

- 224 Silvan K. Russian Policy Towards Central Asia 30 Years After the Collapse of the Soviet Union: Sphere of Influence Shrinking? – Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2021.
- 225 Malashenko A. Russia in Central Asia: Security Challenges – Real and Imagined. – London: Chatham House, 2013.
- 226 Nixey J. The Long Goodbye: Waning Russian Influence in the South Caucasus and Central Asia. – London: Chatham House, 2012.
- 227 Silvan K. Russia's Connectivity Strategies in Eurasia: Politics over Economics. – Helsinki: FIIA, 2022.
- 228 Carnegie Endowment for International Peace. Nobody's Backyard: A Confident Central Asia. – 2024.
- 229 Zhao Huasheng. Security Building in Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization. – 2004.
- 230 Zhao Huasheng. Central Asia in Change amid the New Great Game // Russia in Global Affairs. – 2023.
- 231 Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. Kazakhstan and China Continue to Strengthen Comprehensive Strategic Partnership. – 2024.
- 232 China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Emerges as Competitor to Kazakhstan's Rail Network. – 2025.
- 233 Ministry of Foreign Affairs of the PRC. Xi Jinping Sends Congratulatory Letter to the Commencement Ceremony of the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Project. – 2024.
- 234 Ministry of Foreign Affairs of the PRC. The Fifth China-Central Asia Foreign Ministers' Meeting. – 2024.
- 235 Жекенов Д. Қ., Мухаметжан А. Е. Қырғыз Республикасының сыртқы саясатындағы Қытайдың рөлі // Халықаралық қатынастар және аймақтану. – 2025. – № 3 (61). – Б. 75–98.
- 236 Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
- 237 World Bank. Foreign Direct Investment in Kazakhstan. – 2024.
- 238 Olcott M.B. Central Asia's Second Chance. – Washington: Carnegie Endowment, 2005.
- 239 Starr F.S. The New Silk Roads: Transport and Trade in Greater Central Asia. – Washington, 2007.
- 240 Carnegie Endowment for International Peace. On Central Asia's Big Questions. – 2018.
- 241 Parliament of Uzbekistan. Central Asia's New Emerging Regional Order. – 2025.
- 242 Erşen E. Turkey's Soft Power in Central Asia. – 2017.
- 243 Cornell S. Turkey and the Turkic World: Strategic Relations. – Washington, 2018.
- 244 Мамытов У.Ж. Торгово-экономические отношения Кыргызской Республики с Республикой Казахстан (1991 -1996 гг.) // Известия Вузов. - № 5-6. – Б.255-257.

245 Товарооборот между Кыргызстаном и Казахстаном превысил \$2 млрд в 2025 году. <https://www.ritmeurasia.ru/news--2026-01-30--tovarooborot-mezhdu-kyrgyzstanom-i-kazahstanom-prevysil-2-mlrd-v-2025-godu-85547#>. 30.01.2026.

246 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Внешняя и взаимная торговля Кыргызской Республики товарами (бюллетень).

247 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Январь-декабрь 2024 г.: статистический бюллетень по внешней и взаимной торговле. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/e5f1add4-c17b-43fa-b492-532813fb02eb.pdf?utm>.

248 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Январь-декабрь 2025 г.: статистический бюллетень по внешней и взаимной торговле. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/f19500c4-16f5-48b6-aa1c-972cbec4f3fd.pdf?utm>. 03.01.2026.

249 Евразийская экономическая комиссия. Turnover of services increased in EAEU countries. <https://eec.eaeunion.org/en/news/oborot-uslug-vyros-v-stranakh-eaes/>. 24.04.2024.

250 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан : краткий статистический справочник. Бишкек, 2025. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/6c2a81bf-3d53-4066-83c9-d27d0d2a2d29.pdf>. 02.06.2025.

251 Евразийская экономическая комиссия. Intergovernmental Council approved plans for developing EAEU transport infrastructure. Intergovernmental Council approved plans for developing EAEU transport infrastructure.

252 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан : краткий статистический справочник. - Бишкек, 2024. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/a4e6a7dc-4a37-4448-807f-2d0a67a17df8.pdf>. 30.01.2026.

253 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. Establishment of cross-border transport and logistics hubs to increase exports of non-resource goods by 30%. <https://primeminister.kz/en/news/establishment-of-cross-border-transport-and-logistics-hubs-to-increase-exports-of-non-resource-goods-by-30-29451>. 10.12.2024.

254 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. Establishment of cross-border transport and logistics hubs to increase exports of non-resource goods by 30%. 10.12.2024.

255 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. Prime Ministers of Kazakhstan and Kyrgyzstan discuss measures to strengthen trade and economic cooperation. <https://primeminister.kz/en/news/prime-ministers-of-kazakhstan-and-kyrgyzstan-discuss-measures-to-strengthen-trade-and-economic-cooperation-29730>. 24.02.2025.

256 Евразийская экономическая комиссия. Transport control digitalization discussed in EAEU. <https://eec.eaeunion.org/en/news/v-eaes-obsudili-tsifrovizatsiyu-transportnogo-kontrolya/>. 02.10.2025.

257 Кыргызстан привлёк рекордные инвестиции из Казахстана — рост в три раза. // Национальное агентство по инвестициям при Президенте Кыргызской Республики. <https://invest.gov.kg/ru/novosti/kyrgyzstan-privlyok-rekordnye-invest/>. 05.08.2025.

258 Kazakhstan and Kyrgyzstan Continue to Develop Allied Relations and Strengthen Strategic Dialogue. // Министерство иностранных дел Республики Казахстан. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/detailsn/916369?lang=en>. 10.01.2025.

259 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. — Бишкек, 2025. официальный сайт Нацстаткома КР. <https://stat.gov.kg/media/publicationarchive/6c2a81bf-3d53-4066-83c9-d27d0d2a2d29.pdf>. 10.01.2025.

260 В Астане состоялся бизнес-форум «Кыргызстан – Казахстан» // Национальное агентство по инвестициям при Президенте Кыргызской Республики. <https://invest.gov.kg/ru/novosti/v-astane-sostoyalsya-biznes-forum-kyrg/>. 19.04.2024.

261 Foreign Ministers of Kazakhstan and Kyrgyzstan Agreed to Further Expand Cooperation. // Министерство иностранных дел Республики Казахстан. — 02.08.2025.

262 Development of cross-border hubs: increasing throughput capacity and developing international links. Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. <https://primeminister.kz/en/news/development-of-cross-border-hubs-increasing-throughput-capacity-and-developing-international-links-29454?>. 10.12.2024.

263 New points of economic growth: Olzhas Bektenov inspects work on construction of transport and logistics complex in Korday. Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. 17.04.2025.

264 Қазақстан Республикасы Үкіметі. «Нұрлы жол» мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2015. — <https://www.gov.kz>. 10.12.2025.

265 QazTrade. Қазақстанның сыртқы сауда және транзиттік әлеуеті бойынша есеп. — Астана, 2023.

266 National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Кыргызстан в цифрах. — Бишкек, 2025.

267 China–Kyrgyzstan–Uzbekistan Railway Agreement — 2023. <https://www.gov.kg>. 13.09.2025.

268 Еуразиялық экономикалық комиссия. Цифровые транспортные коридоры ЕАЭС и развитие системы «единого окна» — М., 2025. — <https://eec.eaeunion.org>. 23.09.2025.

269 Augan M., Mukhametzhn A., Yermekbayev A., Zhekenov D., Byuzheyeva B. The impact of international transportation corridors on security and stability: A comparative analysis of Poland and Kazakhstan // New Perspectives. — 2025. — Vol. 1. — P. 1–22.

270 Жуков С. (ред.). Центральная Азия: региональные взаимодействия и вызовы безопасности. — М.: ИМЭМО РАН, 2021. — 320 с.

271 Мәмедов А. Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістер және Қазақстанның сыртқы саясаты // Халықаралық қатынастар және саясаттану журналы. – 2022. – №3. – Б. 45–58.

272 United Nations Economic Commission for Europe. Kazakhstan and Kyrgyzstan commit to improving transboundary water cooperation for the benefit of 3 million people in the Chu and Talas river basins – Geneva, 2023. –URL: unece.org. 01.08.2025.

273 International Fund for Saving the Aral Sea (IFAS). Water resources management in the Syr Darya basin. – Almaty, 2022. –URL: <http://www.ec-ifas.org>.

274 Wouters P., Vinogradov S. Water security in Central Asia: The legal and institutional dimension // International Journal of Water Resources Development. – 2020. – Vol. 36. – №3. – P. 345–362.

275 Қазақстан Республикасы Су ресурстары және ирригация министрлігі. 2025 жылы Қазақстанға 625 млн текше метр су жіберіледі. – 2025. <https://www.gov.kz>. 18.09.2025.

276 Қазақстан Республикасы Су ресурстары және ирригация министрлігі. Шу және Талас өзендері арқылы 304,3 млн м³ су жеткізілді. – 2025.

277 Wouters P., Vinogradov S. Water security in Central Asia: The legal and institutional dimension // International Journal of Water Resources Development. – 2020. – Vol. 36. – №3. – P. 345–362.

278 Organisation for Economic Co-operation and Development. Enhancing the Competitiveness of the Trans-Caspian Transport Corridor in Central Asia. – Paris: OECD Publishing, 2025.

279 Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах: краткий статистический справочник. – Бишкек, 2025.

280 Официальный информационный ресурс Правительства Республики Казахстан. ИТЛК, дороги, торговля и образование – вице-премьеры Казахстана и Кыргызстана обсудили взаимное сотрудничество на полях AIF 2025. – 30.05.2025

281 European Climate, Infrastructure and Environment Executive Agency. Rail Baltica: connecting the Baltic States to rest of Europe by high-speed train. - Brussels, 2026.

282 Rail Baltica. Lithuanian and Polish Infrastructure Managers Strengthen Cooperation on Rail Baltica. – 2025.

283 Polska Akademia Nauk. Scientific cooperation between the Polish Academy of Sciences and the Lithuanian Academy of Sciences for the years 2026-2028. - Warsaw, 2025.

284 Organisation for Economic Cooperation and Development. Enhancing the Competitiveness of the Trans-Caspian Transport Corridor in Central Asia. - Paris: OECD Publishing, 2025.

285 GAZ-SYSTEM; Amber Grid. Gas Interconnection Poland–Lithuania (GIPL). - Warsaw, 2022.

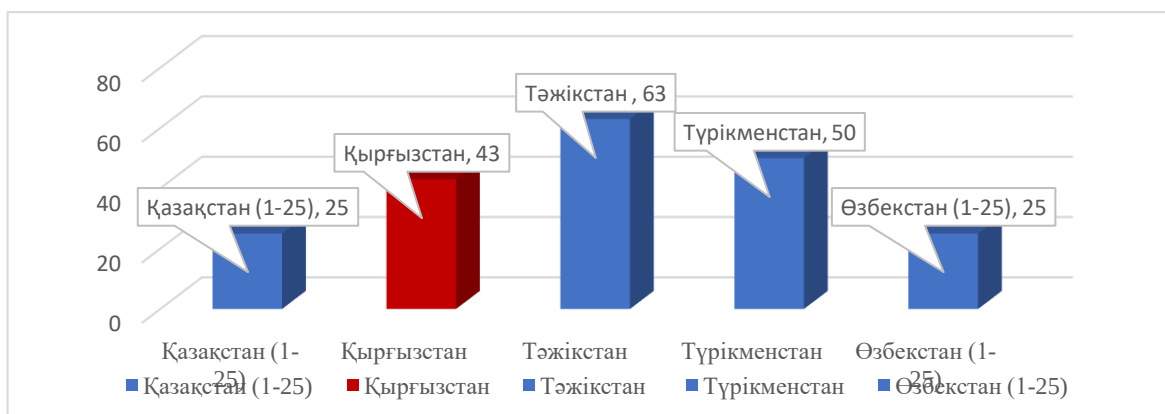
286 Nazarbayev University. NU Delegation in Bishkek: Turkic Heritage and Central Asian University Ties . – 2025.

287 Ministry of Education and Science of Poland / Eurydice. Bilateral Agreements and Worldwide Cooperation. – 2025.

288 Government of the Republic of Lithuania. Lithuania, Poland, and Latvia Strengthen Cooperation on Border Security and Hybrid Threats. – 25.02.2026.

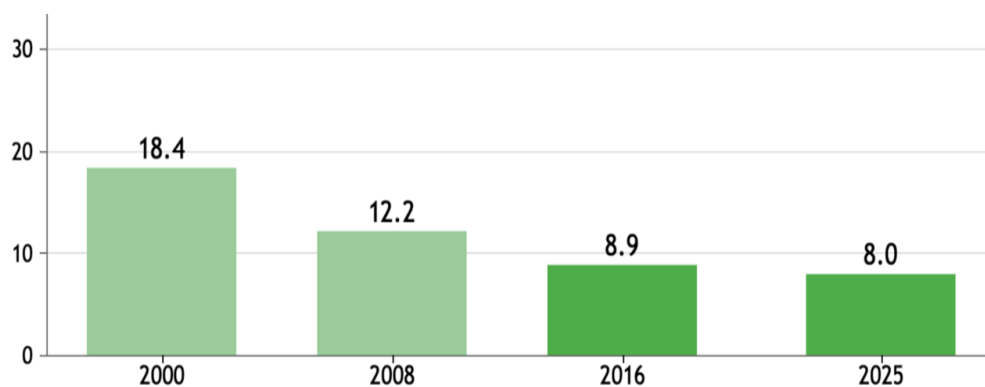
ҚОСЫМША А

Қырғыз Республикасының халықаралық рейтингтердегі көрсеткіштері

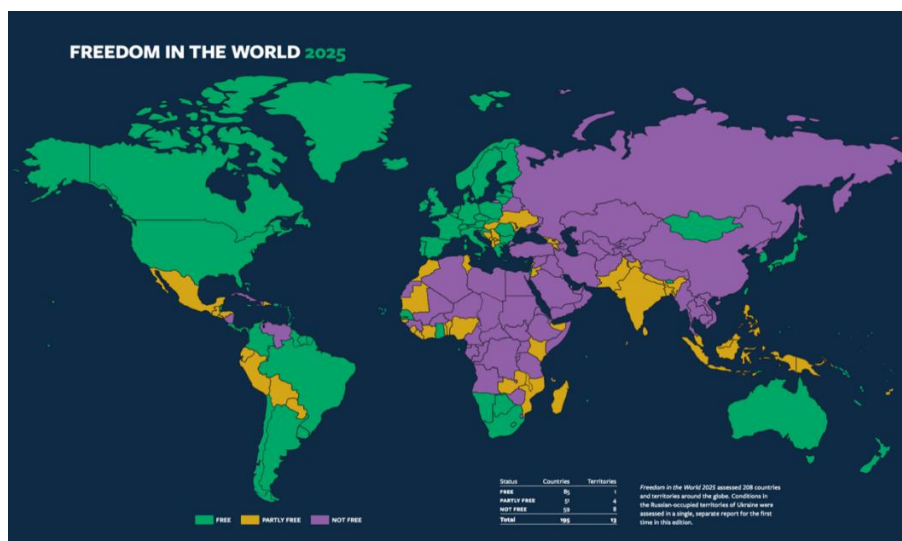

Сурет А.1 - Орталық Азия елдерінің Жаһандық Аштық Индексідегі орындары

Қырғызстанның баллдық тенденциясы

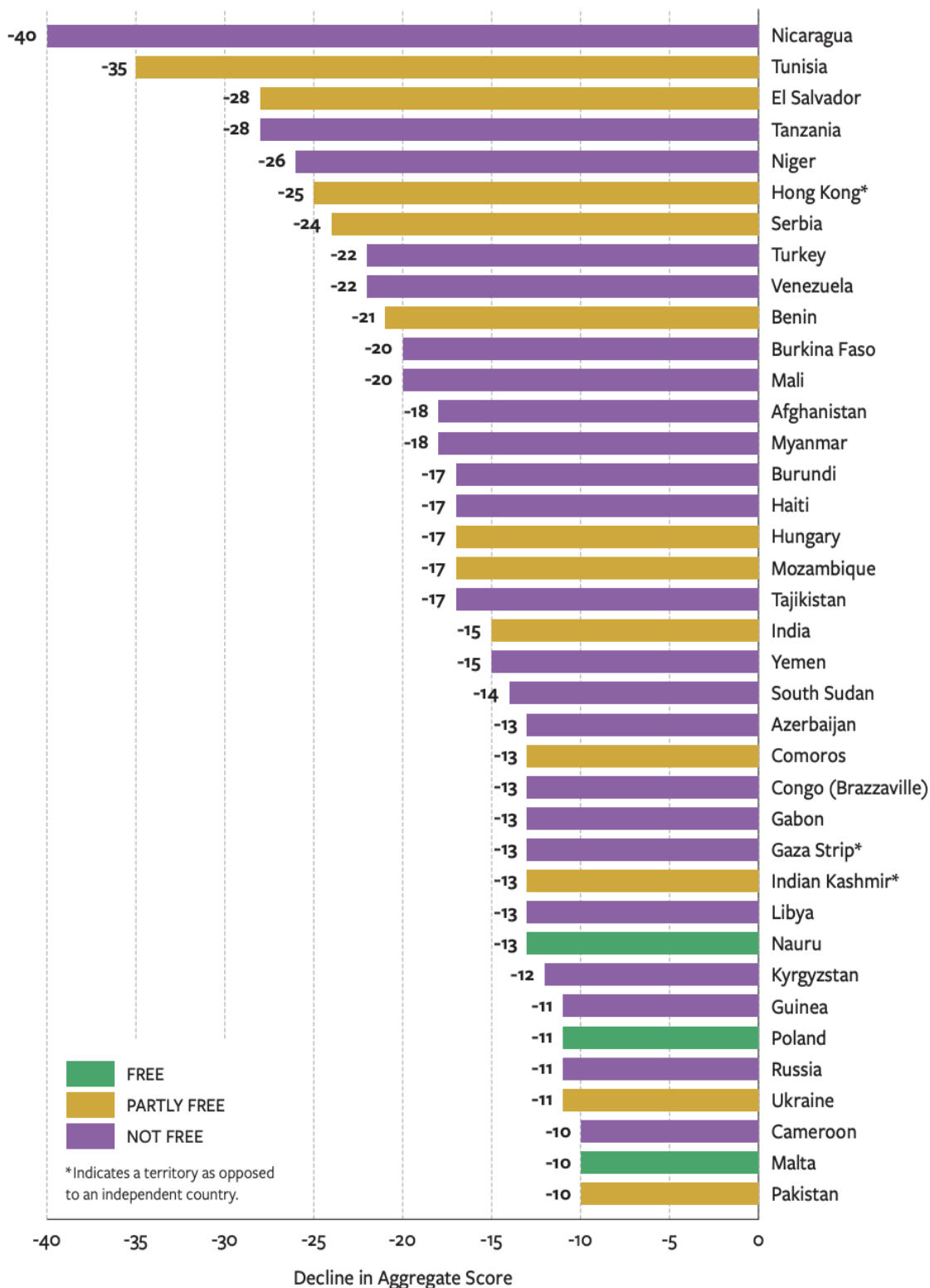
Сурет А.2 - Қырғызстанның Жаһандық Аштық Индексідегі баллдық тенденциясы

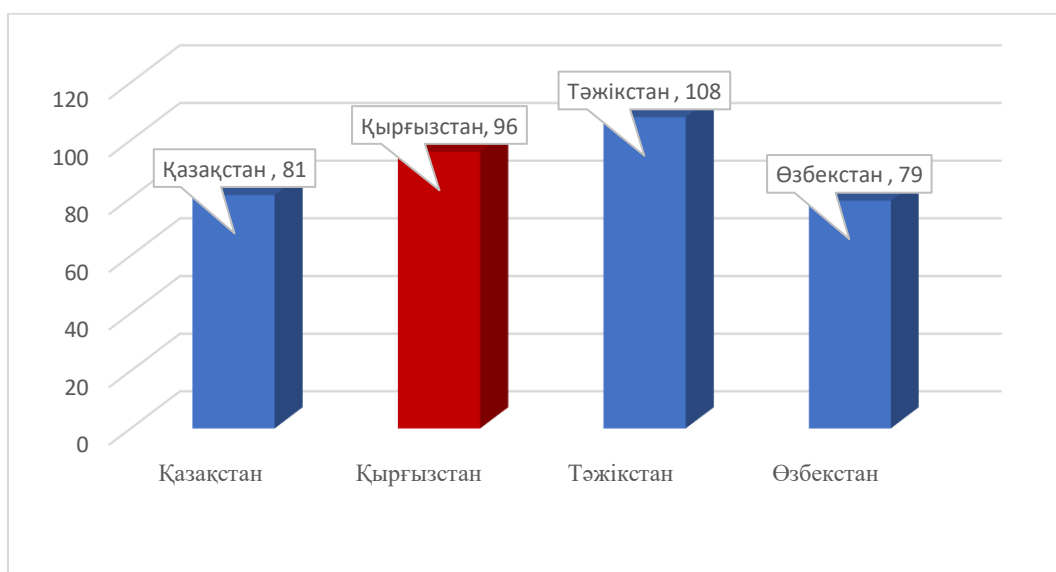
Сурет А.3 - 2025 жылғы елдердің Бостандық деңгейін көрсететін карта

LARGEST 10-YEAR DECLINES

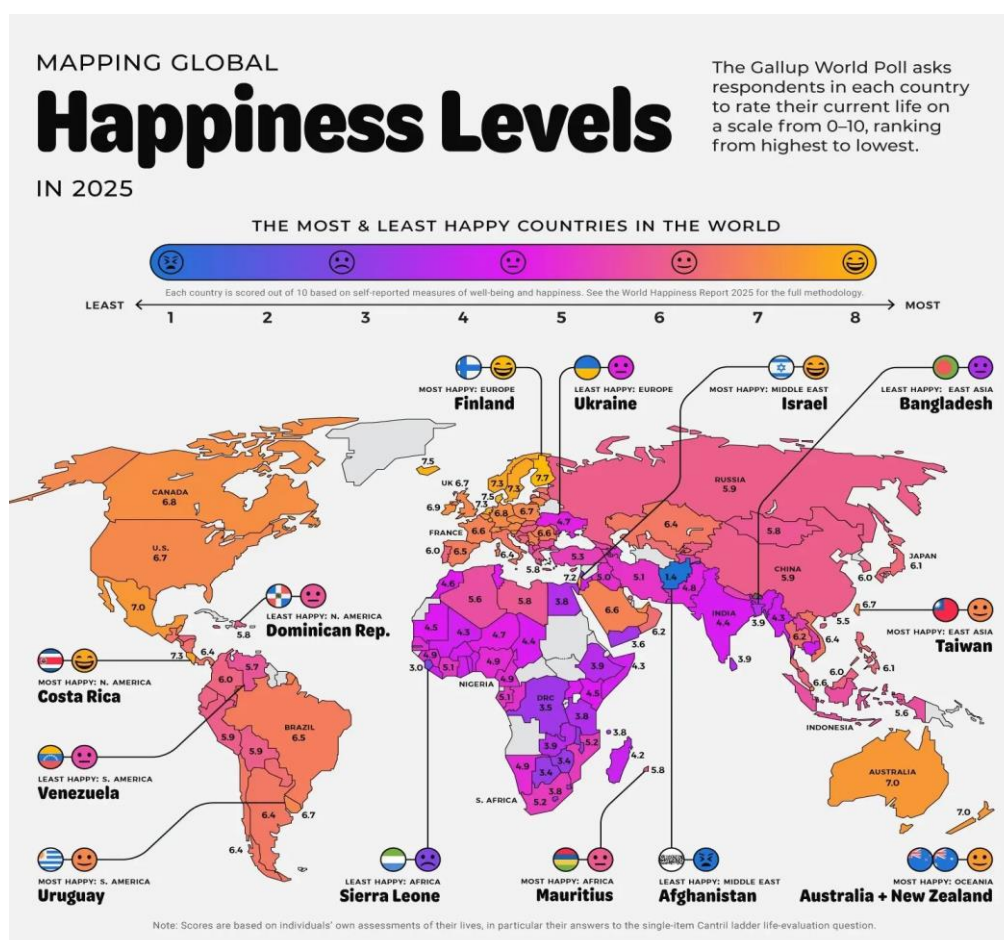
Dramatic declines in freedom have been observed in every region of the world.

Сурет А.4 - Соңғы 10 жылдағы елдердің Бостандық деңгейінің құлдырау деңгейі

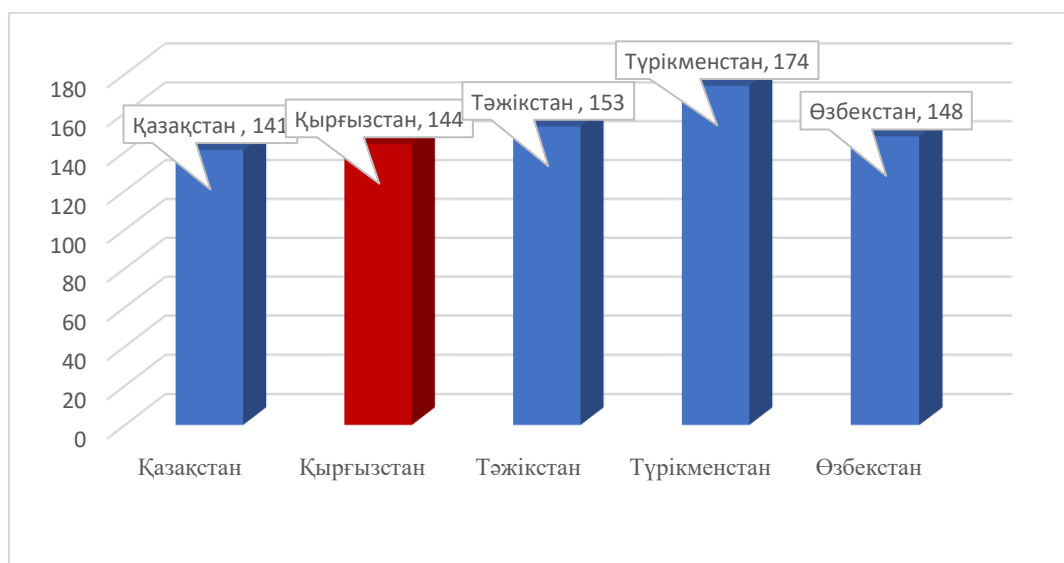
Сурет А.5 - Орталық Азия елдерінің Жаһандық инновациялық индексідегі көрсеткіштері (Түрікменстан тізімге кірмеген)

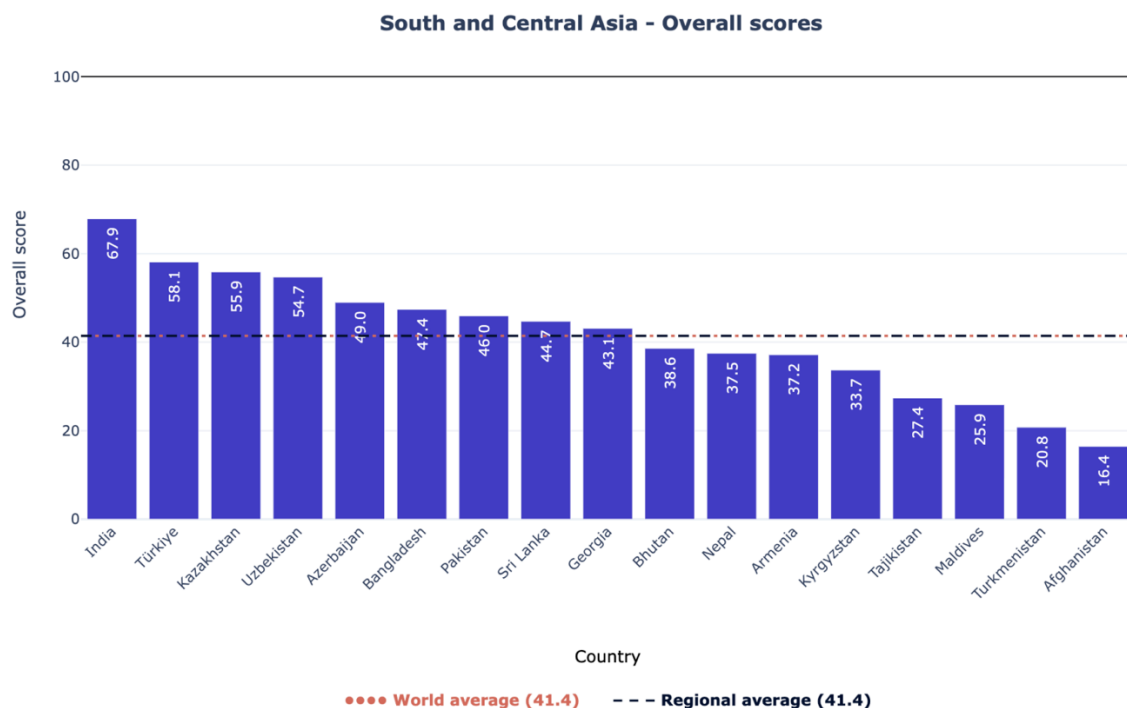
Сурет А.6 - 2025 жылы Жаһандық бақыт деңгейлерін көрсететін карта

INDEX 2025		INDEX 2024	
144 / 180		120 / 180	
Score : 37.46		Score : 49.11	
POLITICAL INDICATOR	147 26.00	POLITICAL INDICATOR	149 30.19
ECONOMIC INDICATOR	99 40.10	ECONOMIC INDICATOR	64 48.73
LEGISLATIVE INDICATOR	136 44.05	LEGISLATIVE INDICATOR	129 48.40
SOCIAL INDICATOR	139 43.37	SOCIAL INDICATOR	124 50.66
SECURITY INDICATOR	151 33.75	SECURITY INDICATOR	102 67.59

Сурет А.7 - 2024-2025 жылдардағы Қырғызстанның баспасөз бостандығы көрсеткіштерінің салыстырмалы нәтижелері

Сурет А.8 - Орталық Азия елдерінің Әлемдік баспасөз бостандығы индексі 2025 көрсеткіштері

Сурет А.9 - 2025 жылғы Оңтүстік және Орталық Азия аймағындаінде елдің жиынтық көрсеткіштері

Kyrgyz Republic

REGION Eastern Europe and Central Asia

INCOME GROUP

Lower-middle

OVERALL

CHANGE OVER TIME

RANK

SUB-FACTORS

Kyrgyz Republic Overall Score, 2025

OVERALL SCORE

0.45↓

GLOBAL RANK

104/143↓

REGIONAL RANK

12/15

INCOME RANK

17/35

RANK CHANGE

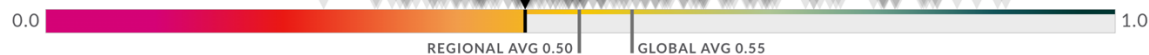
-2↓

SCORE CHANGE

-0.01↓

Arrows signify year-to-year change.
Scores and changes in score are rounded to two decimal places.

KYRGYZ REPUBLIC 0.45

Сурет А.10 - Дүниежүзілік Әділет Жобасының Заң Үстемдігі Индексіндегі Қырғызстанның 2025 жылғы көрсеткіштері

[Download table](#)

Select date: 2025

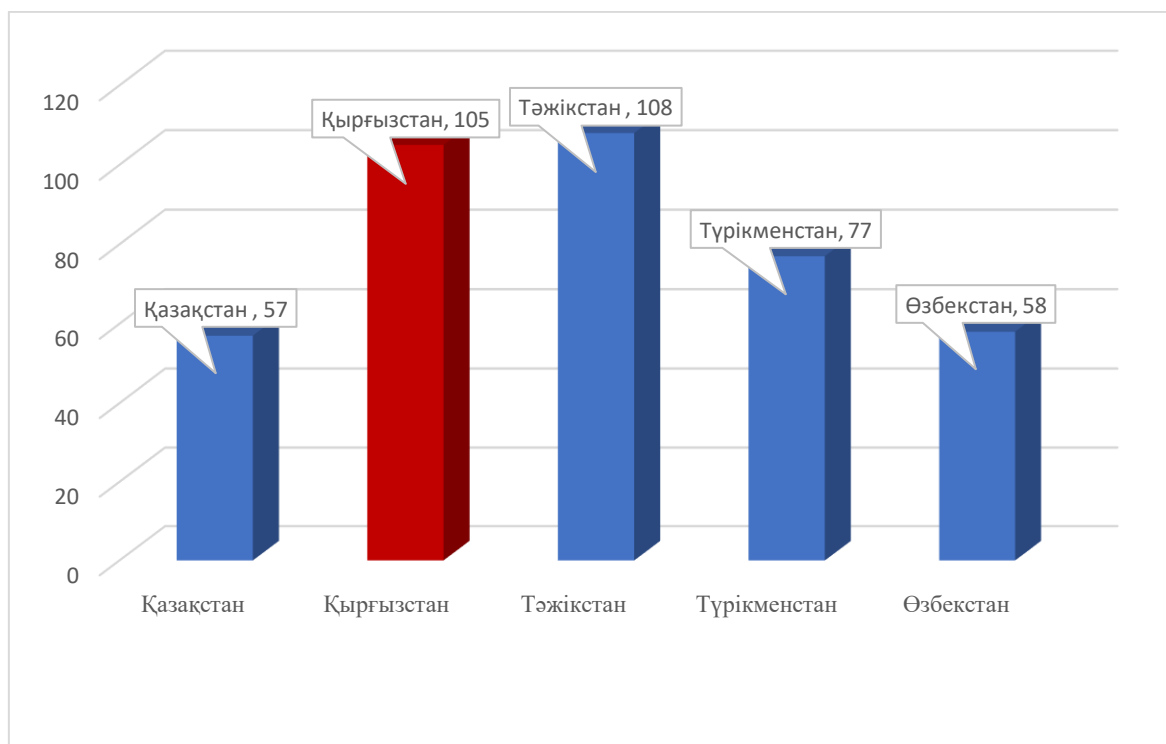
[Learn more about these indices](#)

Select display column: ---All columns---

Rank	Country	Cost of Living Index	Rent Index	Cost of Living Plus Rent Index	Groceries Index	Restaurant Price Index	Local Purchasing Power Index
1	Kazakhstan	26.6	10.5	19.4	27.4	28.0	50.8
2	Kyrgyzstan	25.4	10.8	18.9	28.0	21.4	35.6
3	Uzbekistan	24.2	12.0	18.8	26.6	20.8	44.5

Showing 1 to 3 of 3 entries

Сурет А. 11 - Өмір сүру құнының индексіндегі 2025 жылдағы Орталық Азия елдерінің көрсеткіштері (Тәжікстан және Түрікменстан аталған рейтингте жоқ)

Сурет А.12 - Орталық Азия елдерінің Әскери күштердің рейтингісінің 2025 жылғы көрсеткіштері

RANK	COUNTRY	SCORE	CHANGE	RANK	COUNTRY	SCORE	CHANGE	RANK	COUNTRY	SCORE	CHANGE
1	Iceland	1.095	↔	29	Bulgaria	1.610	↑ 1	57	Sierra Leone	1.887	↑ 2
2	Ireland	1.260	↔	30	United Kingdom	1.634	↑ 2	58	Armenia	1.893	↑ 10
3	New Zealand	1.282	↑ 2	31	Kuwait	1.642	↔	=59	Madagascar	1.895	↓ 6
4	Austria	1.294	↓ 1	32	Norway	1.644	↓ 8	=59	Bosnia and Herzegovina	1.895	↓ 3
5	Switzerland	1.294	↓ 1	33	Italy	1.662	↑ 1	61	Ghana	1.898	↓ 3
6	Singapore	1.357	↔	34	Montenegro	1.685	↑ 5	62	Chile	1.899	↔
7	Portugal	1.371	↑ 1	35	Sweden	1.709	↓ 2	63	Kosovo	1.908	↓ 3
8	Denmark	1.393	↓ 1	36	Poland	1.713	↓ 1	=64	Serbia	1.914	↓ 1
9	Slovenia	1.409	↔	37	Mongolia	1.719	↑ 8	=64	Zambia	1.914	↓ 9
10	Finland	1.420	↑ 1	=38	Romania	1.721	↓ 2	66	Moldova	1.918	↓ 2
11	Czechia	1.435	↑ 2	=38	Vietnam	1.721	↑ 1	67	Uzbekistan	1.926	↑ 2
12	Japan	1.440	↑ 3	40	Taiwan	1.730	↓ 2	68	Cyprus	1.933	↓ 1
13	Malaysia	1.469	↓ 1	41	South Korea	1.736	↑ 2	69	Senegal	1.936	↑ 5
=14	Netherlands	1.491	↔	42	Oman	1.738	↓ 5	70	Liberia	1.939	↑ 6
=14	Canada	1.491	↓ 5	43	Botswana	1.743	↓ 2	71	Malawi	1.955	↑ 14
16	Belgium	1.492	↑ 4	44	Timor-Leste	1.758	↑ 5	72	Jordan	1.957	↓ 2
17	Hungary	1.500	↓ 1	45	Greece	1.764	↓ 3	73	Tanzania	1.965	↓ 8
18	Australia	1.505	↑ 1	46	Argentina	1.768	↑ 5	74	France	1.967	↑ 5
19	Croatia	1.519	↓ 1	47	Laos	1.783	↓ 3	75	Paraguay	1.981	↑ 2
20	Germany	1.533	↓ 3	48	Uruguay	1.784	↔	=76	Nepal	1.987	↑ 8
21	Bhutan	1.536	↔	49	Indonesia	1.786	↑ 3	=76	Angola	1.987	↓ 11
=22	Latvia	1.558	↑ 5	50	Namibia	1.789	↑ 4	78	Kyrgyz Republic	1.988	↑ 5
=22	Lithuania	1.558	↑ 5	51	North Macedonia	1.799	↓ 4	=79	Tajikistan	1.996	↑ 10
24	Estonia	1.559	↓ 2	=52	Albania	1.812	↓ 6	=79	Dominican Republic	1.996	↑ 6
25	Spain	1.578	↔	=52	United Arab Emirates	1.812	↑ 2	81	Tunisia	1.998	↓ 3
26	Mauritius	1.586	↓ 3	54	Costa Rica	1.843	↓ 4	82	Equatorial Guinea	2.004	↑ 15
27	Qatar	1.593	↓ 1	55	The Gambia	1.855	↑ 16	83	Bolivia	2.005	↓ 10
28	Slovakia	1.609	↑ 1	56	Kazakhstan	1.875	↑ 5				

Сурет А.13 - Әлемдегі ең қауіпсіз елдер – 2025

Кесте А.1 - Жаһандық Гендерлік Алшақтық Индексіндегі 2025 жылғы Орталық Азия елдерінің көрсеткіштері

Экономика	Рейтинг		Балл
	Аймақтық	Жаһандық	
Армения	1	59	0,731
Грузия	2	63	0,729
Қазақстан	3	92	0,698
Қырғызстан	4	95	0,696
Әзірбайжан	5	100	0,688
Өзбекстан	6	110	0,678
Тәжікстан	7	129	0,646

(Economic Research Institute сайтында жарияланған мақаладан алынған)

Кесте А.2 - Орталық Азия елдерінің Паспорт күші индексіндегі негізгі көрсеткіштері

№	Ел	Рейтинг орны	Индекс мәні (визасыз /жеңіл виза елдер саны)
1	Қазақстан	64-орын	79 елге визасыз немесе жеңіл виза режимі
2	Қырғызстан	79-орын	63 елге визасыз /жеңіл кіру мүмкіндігі
3	Өзбекстан	79-орын	62 елге визасыз немесе жеңіл виза режимі
4	Тәжікстан	85-орын	55 елге визасыз / жеңіл кіру мүмкіндігі
5	Түрікменстан	91-орын	48 елге визасыз немесе жеңіл виза режимі
<i>Ескерту: Henley Passport Index 2025 деректеріне сәйкес, кесте автормен құрастырылды</i>			

Nation view

Nation Brand

Kyrgyzstan

Respondent Group

Global

All Countries

Expand All

Pillar↑

Global Soft Power Index

Familiarity

Reputation

Influence

Business & Trade

International Relations

Education & Science

Culture & Heritage

Governance

Media & Communication

Sustainable Future

People & Values

Recommendation

Net Positive/Negative Impact

2025

2024

Score

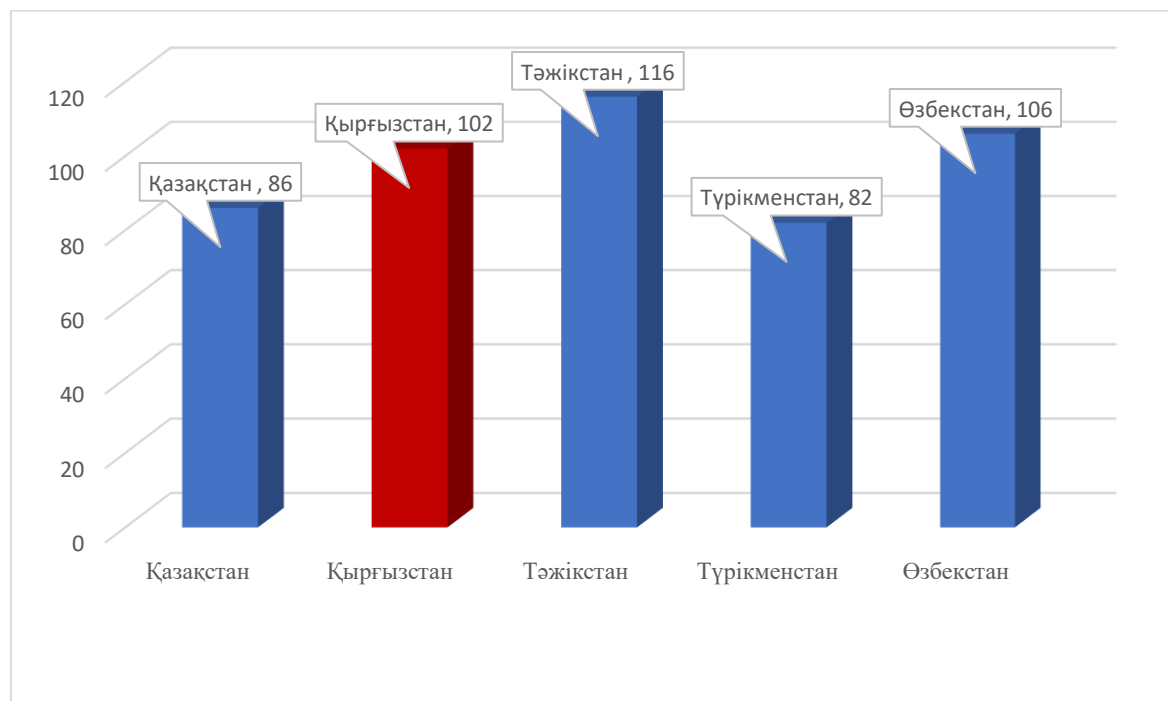
Rank

Score

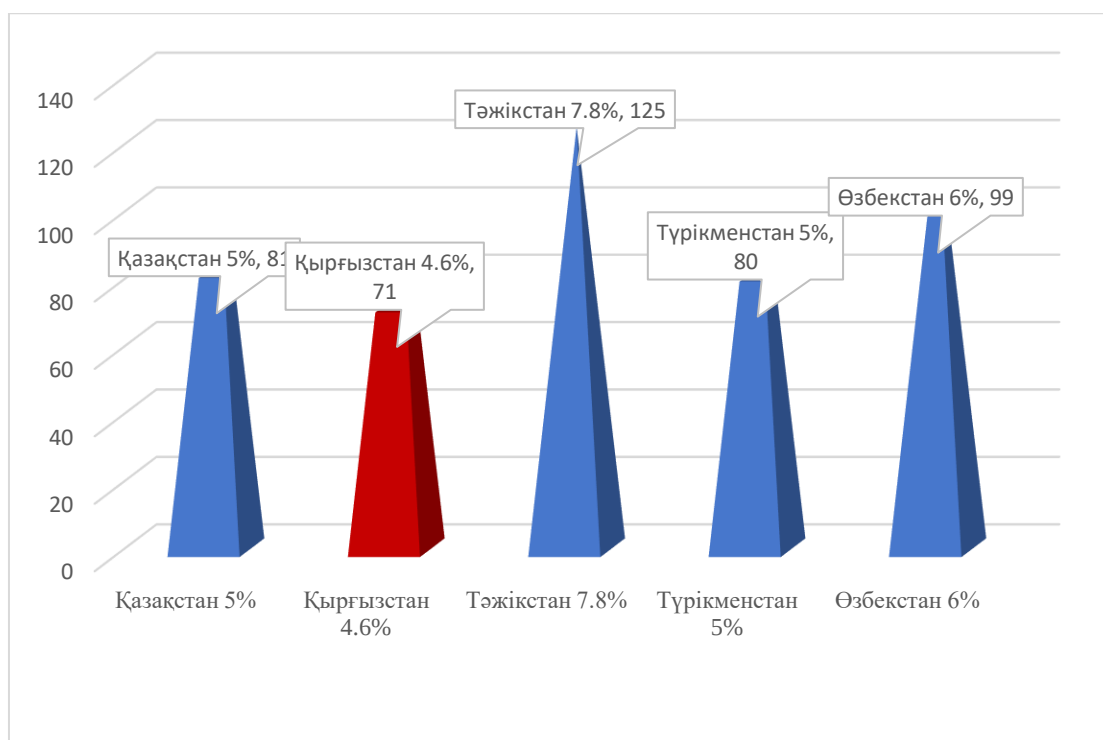
Rank

28.8	-0.2	146	+2	→	29.0	-	148	-
2.6	-0.1	151	-3	→	2.7	-	148	-
4.8	+0.1	141	+2	→	4.7	-	143	-
2.9	-	133	+10	↗	2.9	-	143	-
2.5	-0.3	144	+2	→	2.8	-	146	-
2.7	+0.1	131	+11	→	2.6	-	142	-
2.3	+0.2	124	+21	↗	2.1	-	145	-
2.6	-	137	+7	→	2.6	-	144	-
2.4	-	118	+8	→	2.4	-	126	-
2.4	-0.2	142	-8	→	2.6	-	134	-
2.6	-0.2	127	-9	→	2.8	-	118	-
3.4	+0.2	123	+12	→	3.2	-	135	-
4.2	-0.1	137	+4	→	4.3	-	141	-
13.5	+1.1	120	-1	→	12.4	-	121	-

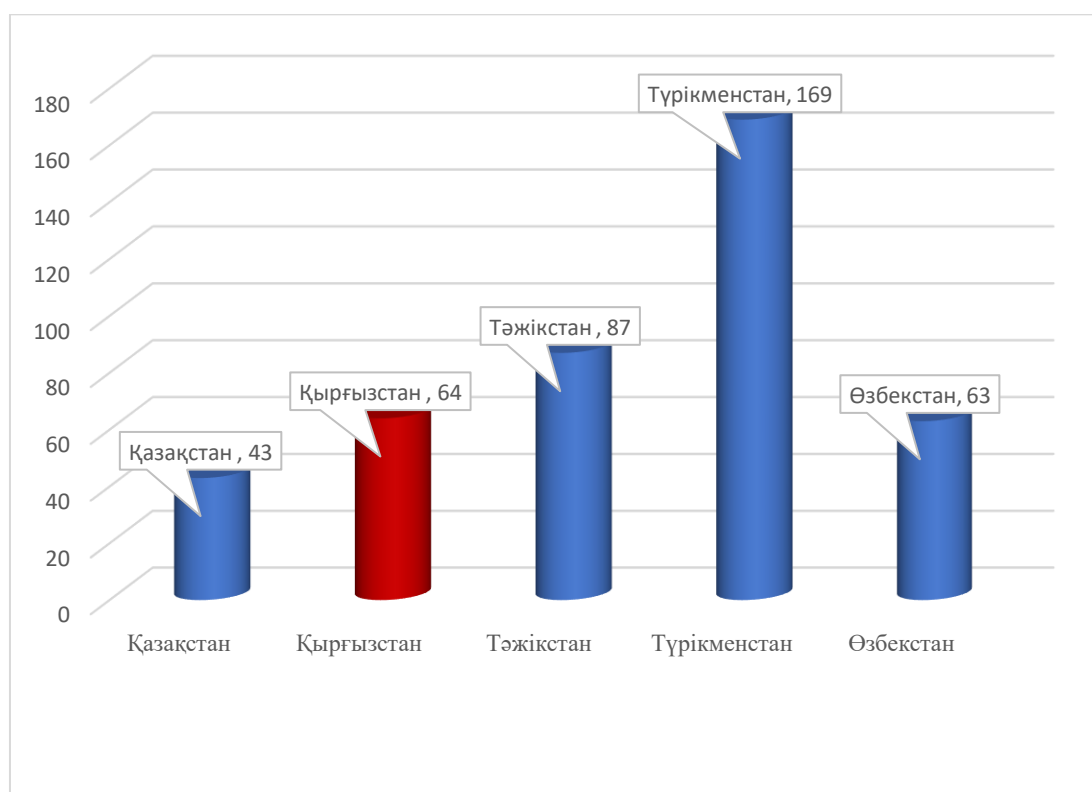
Сурет А. 14 - Қырғызстанның Жаһандық жұмсақ күш индексындағы 2025 жылғы көрсеткіштері

Сурет А.15 - Орталық Азия елдерінің Ауа ластану деңгейі рейтингіндегі көрсеткіштері

Сурет А.16 - Орталық Азия елдерінің жұмыссыздық деңгейі рейтингіндегі көрсеткіштері

Сурет А.17 - Орталық Азия елдерінің Әлемдегі үздік білім беру жүйесі рейтингіндегі көрсеткіштері

Overall Terrorism Index Score

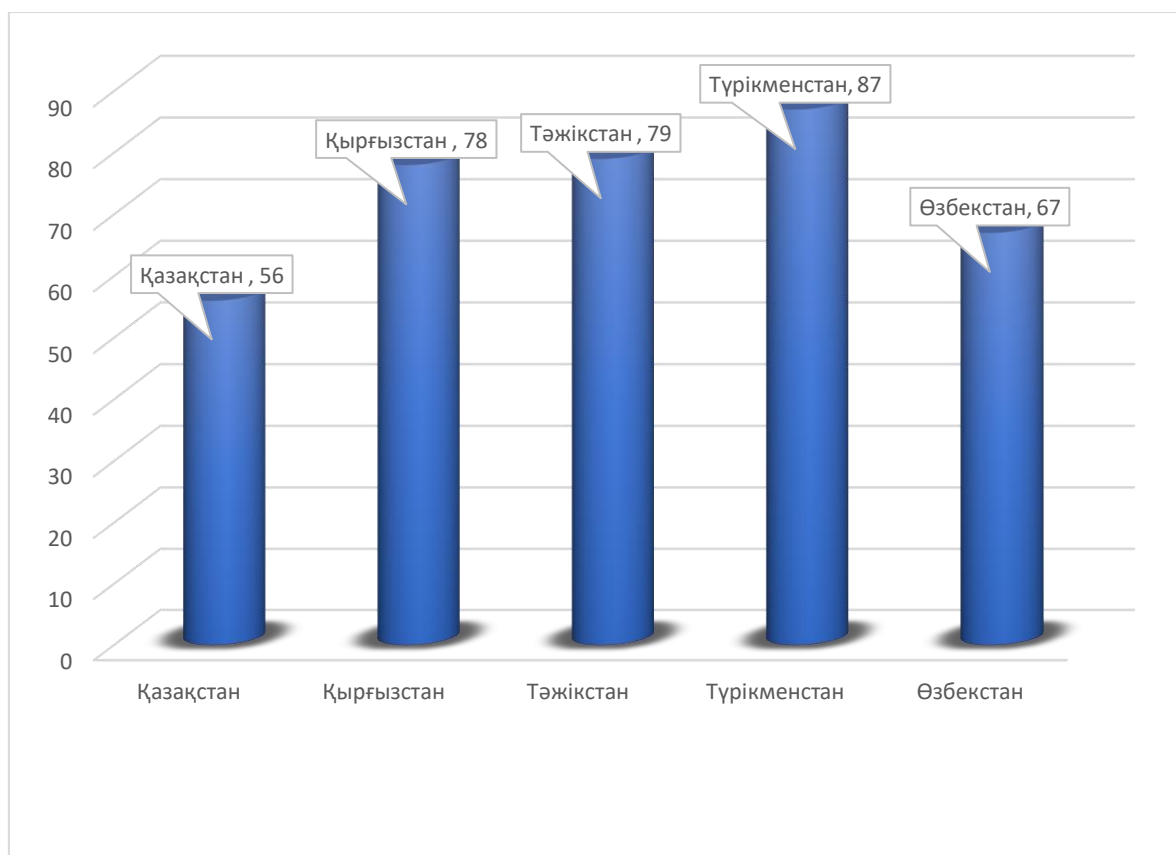
GTI is a composite measure made up of four indicators: incidents, fatalities, injuries and hostages. To measure the impact of terrorism, a five-year weighted average is applied.

RANK	REGION	SCORE ▼
1	 Burkina Faso	8.581
2	 Pakistan	8.374
3	 Syria	8.006
4	 Mali	7.907
5	 Niger	7.776

Сурет А.18 - 2025 жылғы Жаһандық терроризм индексындағы жоғары терроризм қаупін көрсеткен 5 мемлекет

Кесте А.3 - Орталық Азия елдерінің Экономикалық еркіндік индексындағы негізгі көрсеткіштері

№	Ел	Рейтингтегі орны	Ұпай саны
1	Қазақстан	67	63,8
2	Қырғызстан	115	55,6
3	Өзбекстан	100	58,0
4	Тәжікстан	137	51,5
5	Түрікменстан	162	47,1
Ескерту: Heritage Foundation-ның Index of Economic Freedom 2025 деректеріне сәйкес, кесте автормен құрастырылды. Рейтингке жалпы саны 176 ел тізімделген.			

Сурет А. 19 - Орталық Азия елдерінің 2025 жылғы Жаһандық бейбітшілік индексіндегі көрсеткіштері

Кесте А. 4 - Орталық Азия елдерінің 2025 жылғы мигранттар саны бойынша жиынтық көрсеткіштері

№	Ел	Рейтингтегі орны	Елдегі мигранттар саны
1	Қазақстан	165	-4822
2	Қырғызстан	60	6000
3	Өзбекстан	174	-6004
4	Тәжікстан	196	-19999
5	Түрікменстан	45	15000

Ескерту: Global Relocate жобасы жариялаған мигранттар саны бойынша 2025 деректеріне сәйкес, кесте автормен құрастырылды. Рейтингке жалпы саны 236 ел тізімделген.